

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**ERKEN DÖNEM İBÂZÎ KAYNAKLARDA İBÂZİYYE'NİN DİNÎ VE
SİYASÎ GÖRÜŞLERİ**

Kadri ÖNEMLİ

Diyarbakır 2015

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

**ERKEN DÖNEM İBÂZÎ KAYNAKLARDA İBÂZİYYE'NİN DİNÎ VE
SİYASÎ GÖRÜŞLERİ**

Kadri ÖNEMLİ

Danışman
Doç. Dr. Orhan ATEŞ

Diyarbakır 2015

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî Ve Siyasî Görüşleri” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../.....

Kadri ÖNEMLİ

KABUL VE ONAY

Kadri ÖNEMLİ tarafından hazırlanan Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri adındaki çalışma, tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslma Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

ÖNSÖZ

Hz. Peygamberin (sav) vefatından kısa sayılabilecek bir süre sonra Müslümanlar arasında siyasî ihtilaflar kendisini gösterdi. Kökeni İslâm öncesi döneme kadar uzanan siyasî problemler Müslümanlar'ın ilk iki halifesi döneminde toplumsal huzuru bozabilecek imkânı bulamadı. Ancak Hz. Osman'ın (644-656) ikinci altı yılından sonra ortaya çıkan bazı siyasî problemler, etkileri bu güne kadar devam eden siyasî ve itikâdî mezheplerin teşekkülü ile sonuçlandı. Başlangıçta gücünü kabilecilikten alan siyasî ayrışmalar ilerleyen süreçte meşruiyet kazanabilmek için kelâmî mahiyet kazandı.

Hz. Osman döneminin ikinci altı yıllık döneminde ortaya çıkan karışıklıklar Hz. Ali dönemine taşarak iç savaşların gölgesinde önce Muhakkime'nin, sonrasında da İbâziyye'nin oluşumuna zemin hazırlamıştır. İbâzî olmayan kaynakların Havâric olarak adlandırılan gruba ait değerlendirmelerinin kahir ekseriyeti muhalif kaynaklara dayanmaktadır. Zira İbâzî kaynakların muhakkime-i ûlâ diğerlerinin (İlk) Hâricîler dedikleri bu fırka geride siyasî ve itikâdî görüşlerini anlatan her hangibir kaynak bırakmamıştır. Muhakkime'nin ortaya çıktığı zaman aralığı fırka kitaplarının teşekkülü açısından oldukça erken bir dönemdir. Dolayısıyla onların bu süreçte her hangibir kaynak oluşturmamalarını sünni kaynaklarda görüldüğü üzere cahillikle izah etmek objektif bir yaklaşım değildir. İbâzî olmayan kaynakların anlatımına bakıldığında, sanki bu zaman aralığında diğer fırka müntesipleri siyasî ve itikâdî görüşlerini anlatan çok sayıda eser oluşturmuş da Muhakkime cehaletinin bir sonucu olarak ortaya her hangi bir kaynak koyamamıştır. Mezhep taassubunu içeren bu yargı

hem insafsızca yapılmış bir değerlendirmedir hem de tarihi gerçeklerden kopuk olduğundan, tarihi gerçeklerle doğrulanması güçtür. Çünkü Muhakkime-i Ūlâ'nın oluştuğu dönemde İslâm düşünce tarihinde neşet edecek olan fırkaların hiç biri henüz mevcut değildir.

Genelde Hâricî hareket olarak bilinen bu fırkanın ne yazık ki sonraki dönemde yaşadığı olaylar artzamanlı olarak okunmamaktadır. İslâm düşünce tarihi boyunca farklı gelişmeler gösteren fırka ilk dönem ile sınırlı tutulmakta ve ilk döneme ait yapılan genellemeler tüm dönemlere şamil kılınmaktadır. Bu yaklaşım İbâziyye'nin tekfir ve şiddete karşı olan ve entelektüel gelişime önem veren birçok olumlu özelliğinin görülmesini engellemektedir.

Bu çalışmada artzamanlı olarak İbâzî düşüncenin fikri oluşumu, çalışmamıza temel olan beş temel İbâzî kaynak üzerinden tespit edilecektir. Ancak tezimizde, İbâzîler'e ait dini / siyasî görüşleri anlamaya ve yorumlamaya katkıları nispetinde diğer kaynaklar da geniş yer bulmuştur.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte tezin konusu, amacı, kaynakları ve metodu üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde İbâziyye'nin siyâsi gelişimi, Hz. Osman döneminden başlanarak kısaca özetlenmiştir. Sonraki bölümde İbâzî fikirlerin daha iyi anlaşılması için, İbâziyye'nin siyâsi tarihinin bilinmesinin gerekliliğinden yola çıkılarak kısa vir tarihçe verilmiştir. İkinci bölümün tezimize konu olan beş eser temel alınarak İbâziyye'nin itikadi görüşleri derinliğine incelenmiştir. Üçüncü bölüm İbâziyye'nin siyâsi görüşlerine ayrılmıştır. Burada İbâziyye'nin İmâmet anlayışı ve buna bağlı konular irdelenmiştir.

Bu çalışmanın planlanıp yürütülmesinde beni teşvik eden, kıymetli fikirleriyle konuya farklı açılardan yaklaşmamı sağlayan, olumlu yönlendirmeleriyle gerek yöntem ve gerekse konunun güçlüklerini aşmada desteklerini ve eleştirilerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Orhan ATEŞ'e, tezin teşekkülünde yardımcı geçen Prof. Dr. Metin BOZAN'a ve Prof. Dr. Nazım HASIRCI'ya kaynak temininde ve tez sürecinde desteklerinden dolayı Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a fırka nosyonunu kavramamda görüşlerime derinlik katan Doç. Dr. Namık Kemal

KARABİBER'e ve ayrıca tezi baştan sona okuyarak düzenleme ve şekillenmesinde katkı sağlayan Yrd. Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN'a teşekkür ederim.

Kadri ÖNEMLİ
Diyarbakır 2015

ÖZET

İslâm'da ilk ortaya çıkan mezhep olan Muhakkime-i Ula ve ondan ayrılan İbâzîler, İslâm mezhepleri tarihinde, müzakere edilen birçok meselenin önde gelenleri olmuşlardır. İbâziyye'nin ortaya çıkışı araştırmacılar arasında mühim bir tartışma konusu olmuştur.

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbâziyye'nin doğuşu ve V. asra kadar gelişmesi, İkinci bölümde İbâzîliğin itikâdî görüşleri Üçüncü bölümde ise İbâzîliğin siyasî görüşleri irdelenmiştir.

İbâzîlerin itikâdî ve siyasî konularda diğer mezheplerle ayrıştığı noktaları vardır. Meseleleri Kur'an, hadis ve akıl üçgeninde temellendirmişlerdir. Dini ve siyasî çizgilerin Ebû Bilâl, Abdullah b. İbâz ve fırkanın düşünce mimarisi olarak gördükleri Cabir b. Zeyd tarafından oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler

İbâziyye, Havarîc, Cabir b. Zeyd, Abdullah b. İbâz, İmâmet

ABSTRACT

The first sect emerged in the Īslām is Muhakkima-i Ula and which leave it on the Ibadhiyah's have been the leading negotiated on History of Islamic Sects, many issues. The emergence of Ibadhiyah has been the subject of debate among researchers.

Our thesis is that the first part consists of an introduction and three main headings. In the second part examined the Ībadhiyyah from birth to V. Century and in the third part theological views of Ibadhi's and in the part fourth part Ībâzî'political views are presented.

Ībadhi's theological and political views dissaccorded from other sects in some point. They justified the religious problems by Qoran, Hadith and mind triangle. Their religious and political lines established by Ebû Bilâl, Abdullah b. Ībaz and Cabir b. Zeyd who seems as religious leader of sects.

Key Words

Ibadhiyah, Kharijites, Cabir b. Zeyd, Abdullah b. Ībâdh, Imamat

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
B. ARAŞTIRMANIN METODU.....	4
C. KAYNAKLAR.....	7
1. İbâzî Kaynaklar.....	7
2. Temel Sünnî Kaynaklar.....	11
3. Klasik Dönem İslâm Tarihçileri.....	16
4. Çağdaş Çalışmalar.....	19
1. BÖLÜM.....	22
İBÂZİYYENİN DOĞUŞU VE V. ASRA KADAR GELİŞMESİ.....	22
1.1. İBÂZİYYE’NİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	22
1.1.1. İbâzî Olmayanlara Göre İbâziyye ’nin Teşekkülü.....	22
1.1.2. İbâzîler’e Göre İbâziyye ’nin Teşekkülü.....	25
1.1.3. Hz. Osman’ın Şehit Edilmesi.....	30
1.1.4. Sıffin Savaşı.....	32
1.1.5. Hakem Olayı.....	35
1.1.6. Hâricîler.....	44
1.1.7. Nehrevân Savaşı.....	51
1.1.8. Kûfe’deki Hâricî Faaliyetleri.....	58
1.2. V. ASRA KADAR İBÂZİLİK.....	59
1.2.1. Basra İbâzîliği.....	63
1.2.2. Hicaz ve Yemen İbâzîliği.....	69
1.2.3. Umân İbâzîliği.....	71
1.2.4. Kuzey Afrika İbâzîliği.....	72
2. BÖLÜM.....	76
İBÂZİLERİN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ.....	76
2.1. TEVHÎD.....	76
2.2. İMAN-KÜFÜR MESELESİ.....	88
2.3. ŞEFÂAT.....	101
2.4. RÛ’YETULLAH.....	108

2.5. HALKU'L-KUR'ÂN.....	113
2.6. VA'D VE VAÎD.....	119
2.7. GÜNAH İŞLEYENİN DURUMU (MÜRTEKİB-İ KEBİRE).....	125
3. BÖLÜM.....	153
İBÂZİLERİN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ	153
3.1. İMÂMET MESELESİ.....	153
3.1.1. İmâmetin Tanımı.....	156
3.1.1.1. Lügat Anlamı.....	156
3.1.1.2. Istilahî Anlamı.....	156
3.1.1.3. Kur'ân'da İmâmet Kavramı.....	158
3.1.1.4. Hadislerde İmâmet.....	159
3.1.1.5. İsimlendirme Problemi.....	160
3.1.2. İmâmetin Tarihsel Gelişimi.....	163
3.2.2.1. Hz. Peygamber'den Sonra Halife Seçimi.....	163
3.2.2.2. Hz. Ebû Bekir (632-634).....	165
3.2.2.3. Hz. Ömer (13-23/634-644).....	166
3.2.2.4. Hz. Osman (644-656).....	166
3.2.2.5. Hz. Ali (H. 35-40.).....	167
3.2. İMAM'IN GEREKLİLİĞİ.....	168
3.3. İBÂZÎ KAYNAKLARDA İMÂMET.....	172
3.4. İMAMDA BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR.....	173
3.4.1. İlim.....	174
3.4.2. Cinsiyet.....	176
3.4.3. Sağlık.....	176
3.4.4. Hürriyet.....	177
3.4.5. Soy.....	178
3.5. İMÂMET ÇEŞİTLERİ.....	182
3.5.1. Kitman (Gizlenme) İmamlığı.....	182
3.5.2. Şurat İmamlığı.....	186
3.5.3. Difa' (Savunma) İmamlığı.....	187
3.5.4. Zuhur İmamlığı.....	188
3.5.5. Dâr Hakkındaki Görüşleri.....	189
3.5.6. Meclisler.....	190
SONUÇ.....	194
KAYNAKÇA	198

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin/ibn.
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
Hızr.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi (M.E.B)
Krş.	: Karşılaştırınız.
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	: Neşreden
Or.	: Oriental
OÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
sav	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Thk.	: Tahkik eden
tkd.	: Takdim
trb.	: Tertip eden
Trc.	: Tercüme eden
trz.	: Tarihsiz
UÜİFD	: Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Üniv.	: Üniversite
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri.
yy.	: Yayın yeri yok
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

İbâziyye İslâm tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan, dini ve siyasî görüşleri ile günümüze kadar varlığını devam ettiren fırkalardan birisidir. İbâziyye, oluşturduğu siyasî ve itikâdî görüşlerle hicrî I. asrın sonlarına doğru fırka olma hüviyetine kavuşmuştur. Genellikle Haricîlik bağlamında ele alınan İbâziyye fırkasının kendi kaynaklarını temel alan araştırmalarla tanınmasına büyük ihtiyaç vardır.

İbâziyye ideolojik tarih okumalarından olumsuz anlamda en çok etkilenen fırkalardan birisidir. Diğer muhalif geleneklere ait kaynaklar üzerinden tanınan İbâzîlik algısı Müslümanların belleğinde oldukça menfi bir algıya sahiptir. İbâzîler hakkında yapılmış olan akademik çalışmaların çoğunluğu, onların doğuş sürecini, menşeyini ve tarihini genellemeci bir yaklaşımla Havâric bağlamında ele almıştır.

İslâm Mezhepleri Tarihi açısından İbâzîlik incelenirken öznel yaklaşımlar ve kaynak yetersizlikleri nedeniyle birçok fikri boşluğun bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada İbâzîliğin dinî ve siyasî görüşlerine erken dönem İbâzî kaynaklar¹ temel alınarak bir açıklama getirilecektir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilecektir. Birinci bölümde İbâziyye'nin

¹Sâlim b. Zekvân'ın (I. asır/VII. asır) **Sîre**'si; Rebî b. Habîb'in (175/791)**Müsned**'i; İbn Sellâm el-İbâdî'nin (273/887) **Kitâbün fihi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Dîn**'i; Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî'nin (283/896) **Usûlü Deynûniyeti's-Sâfiyye**; Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf'ın (380/990) **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**.

doğuş süreci, gelişim evresi ve temel görüşleri hakkında bilgi verilecektir. Bu bağlamda İbâziye'nin doğuşu ve IV. asra kadar gelişmesi, Basra İbâzîliği, Hicaz ve Yemen İbâzîliği, Umân İbâzîliği, Kuzey Afrika İbâzîliği ele alınacaktır.

Bilindiği gibi Muhakkime-i Ūlâ'nın devamı ve İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında Hâricî menşee bağlanan fırkaların temel görüşleri büyük günah meselesi ve buna bağlı olarak mürtekb-i kebirenin ahiretteki durumu ile ilgilidir. İbâzîler'in tevhit, imân, küfür, şefâat, ru'yetullah, halku'l-Kur'ân, va'd ve va'd ve büyük günah hakkındaki görüşleri ihtiva eden itikâdî görüşleri ikinci bölümde ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde, İbâzîler'in Devlet ve İmâmet Anlayışları irdelenecektir. Fırkaların teşekkülünde siyasî unsurlar öncelik taşımaktadır. Genelde siyasî gerekçelerle ortaya çıkan fırkaların daha sonra kelâmî mahiyet kazandıkları bilinmektedir. İbâziye fırkası siyasî gerekçelerle ortaya çıkan ve erken dönemde devletleşen bir fırka olması nedeniyle imâmet konusunda kendisine has görüşler geliştirmiştir.

A. ARAŞTIRMANIN AMACI

İbâziye fırkasına Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ortaya çıkan bir kısım dini ve siyasî bunalımların bir ürünü olarak bakılabilir. Hz. Peygamber(sav) hayatta iken Müslümanların kardeşliğini temel alan barış ve esenlik dolu bir sosyal yapı oluşmuştu. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra başta hilâfet meselesi olmak üzere Müslümanlar arasında çok sayıda ihtilaf vücuda geldi. İslâm'dan önce Mekkeliler arasında sürüp gelen; Emevi ve Haşimiler'i içine alan asabiyye kavgası yeniden kendisini gösterdi. Hz. Peygamber hayatta iken kendisinden sonra devlet başkanı olacak kimse hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Benî Saîde Çardağında toplanan Muhacir ve Ensar uzun tartışmalar sonunda Hz. Ebûbekir'i halife tayin etti.

Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer döneminde yürütülen başarılı yönetim sonucu siyasî menşee dayalı problemler kısmen ortadan kalktı. Fakat Hz. Osman döneminde özellikle ikinci altı yılından sonra siyasî ve ekonomik karakterli problemler yeniden ortaya çıktı. Kabile asabiyetinin İslâm'ın temel prensiplerinden birisi olan "ehliyet"

prensibinin önüne geçmesi sonucu yönetimde ciddi çatlaklar belirmeye başladı. Ortaya çıkan siyasî buhran Emevi- Haşimi ikilemini aşarak tüm toplumu saran umumi bir felakete dönüştü. Sonuçta Müslümanlar'ın üçüncü halifesi Hz. Osman Medine'de şehid edildi.

Hz. Osman'ın katilleri ortaya çıkan kaosu aşamadıkları takdirde yaşayacakları sıkıntının farkına vararak hemen yeni bir halifenin seçimi için Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Ali'ye hilâfet teklifi götürdüler. Hz. Talha ve Hz. Zübeyr hilâfet görevini kabul etmeyince tek aday olarak Hz. Ali hilâfet sorumluluğunu yüklendi. Ancak o da asilerin atadığı bir halife durumuna düşmemek için ümmetin bey'atını şart koştu. Sonraki günlerde mescide toplanan müminler Hz. Ali'ye biat ederek onu halkın seçtiği bir halife konumuna getirdiler.

Hz. Ali son derece bunalımlı bir dönemde hilâfet görevini üstlenmiştir. Onun karşılaştığı ilk sorun Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıydı. Hz. Ali ise yönetimdeki siyasî hâkimiyetini henüz sağlayamadığı için bu sorunun çözümünü ileriki bir tarihe bırakmıştı. Ancak Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'den oluşan Cemel grubu bu durumu bir savaş sebebi olarak gördüler ve ilerleyen süreçte Cemel Savaşında Hz. Ali ile karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Hz. Talha ve Hz. Zübeyr öldürüldü. Cemel Savaşı Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlandı.

Hz. Ali, Cemel Savaşı sonrası, Muâviye'nin bey'at etmemesi sonucunda Sıffin Savaşını yapmaya mecbur kaldı. Genel görünümüne bakıldığında İslâm'ın dördüncü halifesi, Müslümanların problemleri ile ilgilenmek ve İslâm'ın kazanımlarını daha ileriye götürmek yerine savaş sarmalının içine düşmüştü. Sıffin Savaşı İbâziyye'nin doğuşu (h.37-h.64) açısından da oldukça önemlidir.

Tüm görüşmeler bir sonuç vermeyince iki ordu Sıffin'de karşı karşıya geldi. Hz. Ali savaşı kazanmak üzere iken Muâviye tarafından teklif edilen Tahkîm (işî hakeme götürme) kararı savaşı durdurdu. Hz. Ali'nin ordusundan bir grup tahkîme karşı çıkarak Hz. Ali'nin bu kararı yeniden gözden geçirmesini ve kabul etmemesini istediler. Hz. Ali tahkîm kararında ısrar edince onlar da “ La hükme illa lillah”diyerek onu terk ettiler. Bu grup daha sonra tarihçiler tarafından Haricîlik adı verilen yeni bir grubun doğmasına neden oldu. Hz. Ali Nehrevan savaşında Haricîler'i kılıçtan

geçirmesine rağmen onları tümüyle yok edemedi. Nehrevan yenilgisi sonrasında geriye kalan Haricîler Basra ve Küfe başta olmak üzere buldukları yerlerde faaliyete başladılar. Hicrî 64 yılında meydana gelen bir ayrışma sonucu Haricîler beş parçaya bölündüler. Bunlardan İbâziyye daha ılımlı bir yapıyı temsil ederken Ezarika başta olmak üzere diğer fırkalar şiddet yöntemlerini benimsediler.

Çalışmamızda Haricîliğin doğuşu ile ilgili farklı yaklaşımlar üzerinde durmayacağız. Bu konuda İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında yeterince bilgi mevcuttur. Bütün Haricî fırkaları bir kategoride toplamak doğru olmasa gerektir. Aslında günümüz İbâzîleri kendilerini Hâricîler'in bir alt grubu olarak görmezler ve bu tür yaklaşımları da doğru bulmazlar

Daha çok Basra'da varlık imkânı bulan İbâziyye burada ilmi faaliyetler ile kendisini geliştirme sürecine girdi. İlerleyen süreçte Cabir b. Zeyd gibi İbn Abbas'ın övgüsüne mazhar olan bir lider sayesinde fikri teşekkülünü oluşturmaya başladı. Ne var ki uğradığı siyasî baskılar nedeniyle kendi görüşlerini anlatma imkânı bulamadı. İbâzîler tarafından yazılan kaynaklar da bu baskıların etkisi altında kaldı. Saklanan eserlerin çoğu kaybolmuştur.

Son zamanlarda Umân Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı tarafından İbâzî kaynakların neşrine büyük önem verilmektedir. Bu sayede bilinmeyen çok sayıda İbâzî kaynak ilim âlemi ile buluşma imkânı bulmuştur.

Bu çalışmada İbâzî temel kaynaklar esas alınmak sureti ile İbâzî fikirlerin oluşumu süreç merkezli olarak tespit edilecektir.

B. ARAŞTIRMANIN METODU

İbâziyye, dini ve siyasî görüşleri itibarıyla yeterince tanınmayan ve görüşleri en fazla speküle edilen fırkaların başında gelmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi İbâziyye'nin kendi kaynaklarının temel alınmamasıdır. Bu çalışmada kendi kaynakları temel alınarak İbâziyye'nin itikâdî ve siyasî görüşlerinin teşekkül süreçleri ortaya konulacaktır. İslâm mezhepleri tarihi yazarlarının muhalif fırkalar hakkında bilgi verirken abartıya kaçmaları ve yanlış bilgi vermeleri fırka yazıcılığının temel

sorunlarındandır.² Genelde mezhepler kendi anlayışlarını haklı göstermek için kendilerine öznel bir Kur'ân, sünnet ve tarih tasavvuru geliştirerek dinin temel metinlerini ona göre te'vil etme yoluna gitmişler³ ve diğer fırkaları da bu bağlamda olumsuz değerlendirdikleri söylenebilir. İbâziyye'de doğal olarak bu bakış açılarının etkisi altında kalmıştır.

Bu araştırmada İbâzî görüşleri erken dönemle ilgili ulaşabildiğimiz kendi kaynaklarına müracaat etmek suretiyle aydınlatmaya çalışacağız. Bunun sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için konunun tarihi açıdan sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Araştırmamızda Nehrevan Savaşından başlamak üzere hicrî dördüncü asra kadar yazılan beş İbâzî kaynak temel alınacak, diğer kaynaklarla da konuya derinlik kazandırılacaktır. Kuzey Afrika, Umân ve Basra İbâzî fikirlerin teşekkülünde önemli rol oynayan merkezlerdir. İbâzî fikirlerin aydınlatılması için fırkanın ulaştığı coğrafyaları ve buralarda üretilen kaynakları dikkate almak gerekmektedir.

Bu çalışmada nesnel betimleyici “deskriptif” yöntemle konular ele alınacaktır. Gerek yazılı kaynakların gerekse fırkanın oluşumunda rol oynayan şahısların değerlendirilmesinde tamamıyla ön fikirlerden uzak tarafsız bir üslup takip edilecektir. Kaynakların sıhhati yazıldıkları dönem göz önünde bulundurularak dış tenkide tabi tutulacaktır.

İbâzî fikirlerin sosyal düzlemde bıraktığı izler, fikir hadise irtibatı bağlamında ele alınacaktır. İleri sürülen görüşlerin mevcut sosyo-kültürel yapı içerisindeki imkânı araştırılacaktır. Kaynaklar süreç merkezli olarak değerlendirileceğinden İbâzî fikirlerin oluşumsüreçleri dikkate alınacaktır. İbâzî fikirlerin tespitinde yöntem olarak temel İbâzî kaynaklar öncelikle değerlendirilecektir. Bunun yanında tâli kaynaklardan ve muhalif eserlerden de istifade edilecektir.

Tezimizin amacı bahse konu kaynakları temel alarak İbâzîler'in dinî ve siyâsî fikirlerinin gelişim sürecini anlamak, İbâzîliğin farklı tarihlerde kaleme alınan kaynaklarından da hareketle İbâzî fikirlerin oluşumunu ve süreç içerisinde yaşanan

² Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî (324/936), **Makalatü'l-İslâmiyyîn**, (Trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), KabcacıYay., İstanbul 2005, s. 27.

³ Yaşar Kutluay, **İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu**, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959, s. 54.

kırılmaları tespit etmektir. Ayrıca dönemin önemli tartışma konuları olan ru'yetullah [Allah'ın ahirette görülmesi], adalet, va'd ve va'id [Allah'ın ceza ve mükâfatının tecellesi], şefâat, Halku'l-Kur'ân [Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı], mürtebib-i kebîre [büyük günah işleyeninin durumu] başta olmak üzere diğer itikâdî problemler de çalışmamızda ele alınacak konulardır.

Mezheplerin genelde siyasî gayelerle vücut buldukları daha sonra kelâmî mahiyet kazandıkları bilinen bir husustur. Dönemin itikâdî tartışmaları çoğunlukla siyasî bir alan çerçevesinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bakımdan yukarıda zikrettiğimiz itikâdî konuların siyasî tartışmalarla ilişkilerinin yanı sıra ayrıca İbâziyye'nin klasik kitaplarda yer verilen imâmet konusuyla ilgili görüşleri üzerinde de etraflıca durulacaktır.

İbâziyye de dâhil olmak üzere tüm fırkalar ortak bir tarihi düzlem üzerinde teşekkül etmiştir. Bunlar genel manada dini anlayış bakımından aşırı gitme ve kuru taassuba saplanma temeli üzerine kurulmuştur denilebilir. Bunlardan Haricîler kendi aralarında meydana gelen çeşitli anlaşmazlıklar yüzünden, birbirine zıt muhtelif gruplara ayrıldılar, öyle ki az savaşmakla beraber çok guruplara ayrılmışlardır. Hâricîlerin bu kadar parçalanmalarına bazen çok basit, bazen da köklü sebepler etkili olmuştur denilebilir.

Çalışmamızda, elimizde bulunan bahsi geçen eserlerden, sonraki döneme yakın olan yazarların eserlerinden ve bu dönemle ilgili yapılmış çağdaş çalışmalardan yararlanmaya gayret ettik. Mezhepler Tarihi temel kaynaklardan bilgi alırken, İmâm Eş'ârî'nin *Makalatü'l-İslâmiyyin*'de belirttiği gibi⁴, müelliflerin mezhepleri ele alırken sahip oldukları mezhebî fikirler muvacehesinde meth etmek veya zem etmek gayesiyle doğru olmayan bilgiler verdiği gerçeğini göz önünde bulundurduk.

Mezhep tarihçileri tarafından bize kadar ulaşan bütün yayınlanmış eserlerdeki Hâriciliğe ait rivayetler, çok olduğu kadar birbirini doğrular nitelikte değildir. Burada onları tartışmak nerdeyse imkânsızdır. Bu rivayetlerin çoğu Hâvarîc'in dışındaki muhtelif akidelere mensup ve onlara tamamen muhalif olanlar tarafından anlatılmıştır.

⁴ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/33.

C. KAYNAKLAR

1. İbâzî Kaynaklar

İbâziyye'nin ortaya çıkışı, fırkaları ve düşünceleriyle ilgili kısa bilgiler genellikle klasik kitaplarda bulunmaktadır. İlk devir çalışmalarında, İbâzîlikle ilgili kaynakların zamanımıza kadar ulaşmamış olması, eksikliği her zaman hissedilen bir husustur. Mezhepler tarihi açısından mesele ele alındığından öncelikle ilgili fırkanın kendi kaynak eserlerine müracaat etmek gerekmektedir. Elimizde bulunan bahse konu İbâzî kaynaklardan, çalışma konumuz olan İbâzîler'in itikâdî ve siyasî görüşlerini ve erken dönemde gerçekleşen itikâdî ve siyasî olayları izah etmeye çalışacağız.

İbâzîlikle ilgili çalışmalara göz atıldığında, İbâzî olmayan müelliflerin İbâzî kaynakları yeterince dikkate almadıkları görülmektedir. Bu nedenle İbâziyye fırkası, İbâzî olmayan Makâlât geleneğinin söylemi içerisinde Havâric'in günümüzde yaşayan tek kolu ve Havâric'in Ehl-i Sünnet'e en yakın fırkası olarak anlatılmaktadır.⁵ İslâm tarihinde teşekkül eden ilk siyasî fırka Muhakkime, zamanla farklı alt kollara ayrılmıştır. Bunlardan sadece İbâziyye varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir.⁶

İbâzîler sanılanın aksine ilmi çalışmalara büyük önem vermişlerdir. Erken dönemde kendi siyasî ve itikâdî görüşlerini anlatan literatür oluşturma gayreti içinde olmuşlardır. İbâzîler'in birinci el kaynaklarının yanı sıra muahhar kaynaklara ve çağdaş çalışmalara da müracaat edilerek sağlıklı bir tahlil yapılmaya çalışılacaktır. Akademik çalışmalarda kullanılan kaynaklar, doğru bilgiye ve doğru sonuçlara ulaşmak, bakımından oldukça önemlidir. İbâziyye fırkasını muhalif kaynaklardan tanıdığımız için onun itikâdî ve siyasî görüşleri hakkında çok sayıda yanlış fikirlere sahibiz. Asırlar geçmesine rağmen muhalif Makâlât ve Milel-Nihâl türü kitaplarda İbâzîler hala Havâric'in bir kolu olarak anlatılmaya devam etmektedir. İbâzî görüşlerde hakeza Ezârîka üzerinden verilmektedir. Sonuçta her fırka gibi İbâzî için de kendi kaynaklarından araştırılması bir zarurettir.

⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1983 s. 105.

⁶ Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği", **UÜSBE**, Bursa 2007 (Basılmamış Doktora Tezi). s. 4.

İbâzîler'in dini ve siyasî görüşlerini belirlerken çalışmamıza temel olan beş eser dışında mümkün olduğunca erken dönem İbâzî kaynakları tercih ettik. Bunlardan özellikle faydalandığımız temel kaynaklar; hicrî I. asırda yaşamış olan Sâlim b. Zekvân'ın (I. asır/VII. asır) *Sîre*'si; II. asırda yaşamış olan Rebî b. Habîb'in (175/791) *Müsned*'i; İbn Sellâm el-İbâzî'nin (273/887) *Kitâbü'n fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'u'd-dîn*'i; III. asırda yaşamış olan Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûs'ın (283/896) *Usûlü Deynûniyeti's-Sâfiyye*'si; IV. asırda yaşamış olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf'ın (380/990) *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*'dir.

Salim b. Zekvân, *Sîre*;

Bu çalışmada faydalanacağımız kaynakların başında İbn Zekvân tarafından yazılan *Sîre* adlı eseri gelir. Salim b. Zekvân'ın *Sîre* adlı eserierken dönemde vuku bulan siyasî hadiseleri ve Muhakkime'nin erken dönem görüşleri hakkında bilgi sahibi olmak açısından oldukça önemlidir. *Sîre*'nin yazıldığı dönem İbâzî fikirlerin teşekkülü açısından oldukça erken bir tarih olması hasebiyle İbâzîler'e ait tüm görüşleri burada bulabilmek doğal olarak imkânsızdır. *Sîre*'nin keşfedilip ilim dünyasına kazandırılması yakın bir zamana rastlar.⁷ *Sîre*'nin ortaya çıkışıyla İbâziyye mezhebine ait yaygın bazı inanç ve ilkelerin doğruluğu tartışılır hale gelmiştir. İbâzî yazar Şemmahî (928/1522)'nin verdiği bilgiye göre, Sâlim, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime (145/762–763) ile çağdaş olup Câbir b. Zeyd (v. 93-103/718-721) ile de mektuplaşmıştır.⁸

Rebî' b. Habîb, *el-Müsned*;

Rebî' b. Habîb tarafından kaleme alınan *Müsned* isimli eser bir hadis kaynağıdır. *Müsned*'te yer alan hadisler ve onlara dair getirilen İbâzî yorumlar fırkanın dini ve siyasî görüşlerini deşifre etmek anlamında oldukça önemli sayılabilir. Rebî' b. Habîbaslen Umânlı olup gençliğinde tahsil gayesiyle Basra'ya gitmiştir ve burada uzun zaman kalmıştır. Câbir b. Zeyd ve hocası Ebû Ubeyde'nin derslerine iştirak

⁷ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", *AÜİFD*, XXXV, Ankara 1996, ss. 467–475.

⁸Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", ss. 467–475.

etmiştir. Hocası Ebû Ubeyde'nin ölümünün ardından Basra İbâzîliği'nin başına geçmiştir.

Elimizde matbu bulunan Müsned'in ilk sayfasında tenbihat başlığı ile başlayan kısımda eseri tashih eden Şeyh Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî'nin uyarısı dikkat çekicidir. Eser hakkında şöyle der: “*Bu değerli müsned rivâyet bakımından en sahih, sened bakımından en yüksek hadis kitabıdır. Kitapta adı zikredilen kişiler ilim, takva, zabt, emanet, adalet ve siyanet yönünden ileri gelen ve dinde de önder kişilerdir. Bu kitap, Yüce Kur’ân’dan sonra en sahih kitaptır.*”⁹ Rebî'in kendilerinden rivayette bulunduğu yaklaşık yirmibeş şeyhi vardır. Bunların arasında kendisinden en çok hadis rivayet ettiği şeyhi Demmâm b. es-Sâib el-Basrî el-Umânî' dir.

Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî, Deynûniyeti's-Sâfiyye;

Üçüncü asır İbâzî bilginlerinden Kuzey Afrikalı İbâzî bilgin Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî tarafından kaleme alınan *Usûlü Deynûniyeti's-Sâfiyye* dini ve siyasî görüşler açısından geniş bir içeriğe sahiptir. İbâzî görüşler yanında muhaliflere verilen cevapları da bu eserde bulmak mümkündür. *Usûl-üDeynûniyeti's-Sâfiyye*, bir giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Eserin muhtevasını şu şekilde özetleyebiliriz: Akaid konuları mü'min, müşrik ve İbâziyye'nin yeri, muvahhidin olanlar ile ilişkiler, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn, ehl-i Kitap ile ilişkiler, Mecusilerle, müşriklerle ve münafıklarla ilişkilerimiz, şefâat, Mutezile şüphelerinin tenkidi vb.

Ebû Hafs Umrûs b. Fethü'l-Mesâkinî en-Nefûsî, hicrî II. asrın sonlarında Libya'da Trablusgarb'ta Berberî kabilelerin yaşadığı vadi kenarında Cebel-i Nefûse'de Katres köyünde dünyaya gelmiştir¹⁰. Cebelü Nefûse'de el-İmâm Muhammed b. Eflah ve oğlu, İmâm Ebî'l-Yekzan el-İmâm Ebû Hâtim Yusuf b. Muhammed zamanlarında kısa bir dönem kadılık yapmıştır. Nefuse ile Eğâlîbe arasında meydana gelen “Mânû” olayında şehid olmuştur. İbâzî kaynaklarda müttefikan ölüm tarihi hicrî, 283¹¹olarak verilirken, İbâzî olmayan kaynaklarda ise hicrî 284 olarak geçmektedir. Bütün bu bilgilerden anlıyoruz ki, Ebû Hafs uzunca bir

⁹ Rebî' b. Habîb el-Ezdî, **Müsned-i Rebî' b. Habîb el-Ezdî**, Umân 1994, s. 2.

¹⁰ Ali Yahya Muammer, **el-İbâziyye fi Mevkibi't-Tarihî**, 1989-1410, II/137.

¹¹ Ahmed b. Saîd b. Abdulvehhab Şemmâhî, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), **Kitâbu's-Siyer** Umân 1987, s. 268.

ömür yaşamıştır.¹² Ebû Hafs'ın İbâzî ye'nin dini görüşlerinin tespiti açısından önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf' el-Vesyânî, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*;

Ebû Hazer'in annesinin ismi Zeltâf'dır. Babasını ismi Eyyüb'tur.¹³ Hicrî 380 yılının ortalarında vefat etmiştir.¹⁴ Yaşadığı asır siyasetin ilmin ve savaşların süregeldiği bir zaman dilimidir.¹⁵

Dördüncü asır İbâzî bilginlerinden Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf'ın (380/990) yazdığı *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn* adlı eserinde, kelâmın önemli konularından olan sıfatlar konusuna geniş yer vermiştir. Bunun yanında muhalif fırkaların görüşleri hakkında reddiyeler vardır. Ebû Hazer'in eseri İbâzîler'in kelâmî görüşlerini anlamada oldukça önemli bir kaynaktır. Müellif eserinde, mantıklı bir üslup ile mücadele ve müzakerelerinde kuvvetli deliller kullanarak, Kelâm konularını sair fırkalara cevap şeklinde yazmıştır. Özellikle Rüstemî İbâzî Devletinin başkenti olan Tahert'e bulunan Mutezile, Cehmiyye, Müşebbihe ve Haricîler olarak zikrederken İbâzîliğin diğer kolları olan Vasiliyye, Halefiyye, Neffasiyye, Hüseyiniyye ve Nükkar'ı da katmıştır. 16 Eser yazıldığı dönem itibariyle yazılan birçok siyer ve terâcim kitaplarına rağmen H.I. asır ile IV. asır erken dönem İbâzî kaynaklarından olduğu için önemlidir.

İbn Sellâm el-İbâzî, *Kitâbün fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Dîn*;

İbn Sellâm el-İbâzî'nin hayatı hakkında bilgiyi yine kendi kitabından öğreniyoruz. Şemmahî kitabında İbn Sellâm'dan bahsederken biyografik bilgileri müellifin kitabı, olan *Kitâbün fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Dîn*'den aldığını ifade eder. İbn Sellâm el-İbâzî, Kuzey Afrikalı, Berberî kabilesi Levvâta'ya¹⁷ mensuptur.¹⁸

¹² Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, Umân 1999. s. 20.

¹³ Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 1.

¹⁴ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercînî, (670-1271), *Tabakatu'l-Meşâyih* (Thk. İbrahim Talay), Beyrût 1974, I/119.

¹⁵ Şemmahî, *Kitâbu's-Siyer*, I/346.

¹⁶ Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, (Thk. Amr Halife en-Nâmî), yrz., trz., s. 7.

¹⁷ Berberîler'in en büyük ve meşhur kabilelerindenidir. İslâm'ın buraya geldiği günlerde Berka denilen yerleşim birimi merkez olmuştur. (el-Umrî. *Mesaliku'l-Ebsâr fi Memaliki'l-Emsar; Memâlikü'l-Yemen ve'l-Ğarbi'l-İslâmî ve Kabâilu'l-Arab*(Thk. Hamza Abbâs, Ebû Zabî, 2000, VI/118).

¹⁸ Cemalettin Erdemci, *İbn Sellâm el-İbadî ve İtikâdî Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1996, s. 42.

Sellâm'ın ailesi Kuzey Afrika tarihiyle ilgilidir. Amcası Yahya b. Ömer, dedesi Ömer b. Tamtanin ve dedesinin kardeşi Ebû Hamid b Tamtanin h. 144/761 yılında meydana gelen Meğdamus savaşında Abbasîler'in komutanı Muhammed b. Eş'as el-Huzai'nin ordusuyla Kuzey Afrika Hâricîler'in lideri İmâm Ebû Hatem'in komutasında savaştı.

Yazar kitabında, kendisinden ilk olarak h.240/854 yılında bahsetmektedir. Tunus'un Cerîd bölgesini ziyaret ettiğini ve burada Ebû Salih en-Nefûsî ile görüştüğünü söyler. İbn Selâm H. 273 yılına kadar Cundube'de kalmıştır. Bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Rüstemî Devleti'nin sınırları içerisinde yaşamış ve vefat etmiştir.

Eserde yer alan bazı konular şunlardır: İman ve İslâm, izzet ve ihsanın izahı, İbâziyye mezhebinin kaynakları, bazı sahâbîlerin üstünlükleri, dinin hükümleri, velayet-beraet konuları, bazı Abbasîve Emevî halifelerinin zulüm ve fücurları,¹⁹ Hz. Osman'ın halifeliği, İbâzîliğin Mağrib'de ortaya çıkış süreci. Ayrıca kitapta bazı İbâzî âlimler, fakihler ve önderlere de yer vermiştir.

Bu kitabın en büyük özelliklerinden biri Arap olmayanlara yönelik (Berberiler) yapılan ilk İslâmî çalışmalardan biri olmasıdır.²⁰ Müellifin Berberî oluşu anlatım ve yazım üslubuna da sirayet etmiştir.²¹ Eserden ilk defa bahseden ve ondan rivayetler naklederek tanınmasını sağlayan kişi meşhur İbâzî tarihçilerinden *Siyer* adlı eserin müellifi Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said eş-Şemmahî'dir.

2. Temel Sünnî Kaynaklar

Günümüz İbâziyye algısının oluşumunda Sünnî kaynakların etkisi büyüktür. İbâzî kaynaklar Sünnî müellifler tarafından oluşturulan İbâzîlik algısına itirazlarla doludur. Bu konuda Libyalı İbâzî araştırmacı Ali Yahya Muammer tarafından kaleme alınan *el-İbâziyye Beyne Fırakâ'l-İslâmiyye* adlı eser zikredilebilir. Çalışmamızda

¹⁹ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, (Thk. Muhammed Nasır) Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, s. 59.

²⁰ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 41 36; Bkz. Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, I/134, *Delilü'l-Müellifine'l-Arab el-Libiyyin*, Metâbiu's-Sevre Bingazi, Libya 1397-1988, s. 321.

²¹ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 52.

faydaladığımız Sünnî kaynakları Eş'arî'nin *Makalatından* başlayarak İbâzîlik açısından değerlendirmekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Ebû'l-Hasan el- Eş'arî (324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*

İslâm Mezhepleri Tarihi alanında araştırma yapanların öncelikli başvuru kaynağı makâlât türü eserlerdir. Bunlar içerisinde, İbâzîlik açısından da İmâm Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfu'l-Musallîn*” adlı eseri, seçkin bir yere sahiptir. İbn Teymiyye, makâlâta dair gördüğü eserler içerisinde en geniş olanının Eş'arî'nin eseri olduğunu, Eş'arî'nin, bir başkasının bahsetmediği görüşleri ve onların ayrıntılarını verdiğini söylemektedir.²²

Eş'arî, dönemindeki makalatlarda gördüğü eksikleri tespit edip kendi eserinde bu hataları yapmamaya çalışmıştır. Eş'arî mezhepler tarihi kaynaklarını değerlendirirken, onların fırkalar hakkında yeterince araştırmada bulunmadan, gelen rivayetleri olduğu gibi alma, aleyhlerinde olabilecek haberleri kendi kaynaklarından tetkik etmeden; sanki onların görüşleriymiş gibi aktarmak gibi yanlışlara düştüklerini ifade eder.

Eş'arî, Haricîlik başlığı altında İbâziyye fırkasına geniş bir şekilde yer vermiştir. İbâziyye fırkasına Sünnî bakışı tespit etme açısından Eş'arî'nin eseri oldukça kıymetlidir. Nesnel olmak konusunda çok çaba harcamasına rağmen o da İbâzîlik konusundan öznellikten kendisini kurtaramamıştır. İbâzî görüşleri aktarırken kaynağı belli olmayan çok sayıda rivayette bulunmuştur. Eş'arî'nin Haricîlik ve bu bağlamda İbâzîlik anlatımı süreç merkezli değildir. Bu yönü ile İbâzî fikirlerin oluşumunu ve evrilişini tespit etmek açısından sorunlu bir eser olduğu söylenebilir. İbâzî fırkalar hakkında verdiği bilgiler İbâzî temel kaynaklarla çelişiyor olmakla birlikte fırkanın dini ve siyasî görüşlerini tespit etmek açısından yararlı bir kaynaktır.

Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırâk*

İbâzî fırka ve görüşlerin tespiti açısından Bağdadî önemli bir Sünnî kaynaktır. Bağdâdî, eserinin başında konuyu ele alış biçimi hakkında okuyucusunu bilgilendirir.

²² Ebû'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye (728-1328), **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, Camiatü'l-İmâm Muhammed, İstanbul 1986.V/275.

Bağdâdi, hak olanla olmayanı ayırmak amacıyla eserini kaleme aldığını söylemektedir. Bu cümleler daha başta onun nesnelliğini kaybettiğini göstermektedir:

*“Ben de sağlam din ile doğru yolun ortaya çıkarılması ve bu yolun, bozuk eğilimlerden (ehvâ) ve yanlış görüşlerden ayırt edilmesi hakkındaki dileğinizin yerine getirilmesini gerekli gördüm. Böylece, helak olacak da, hayat bulacak da açık delillerle helak olsun veya hayat bulsun.”*²³

O’da Eş’arî gibi İbâziyye fırkasını Hâricî bir fırka olarak ele alır. Hâricîlik konusuna Hâricî fırkaların tasnifi ile giriş yapar. Daha sonra ortak görüşlerinden yola çıkarak bir Hâricîlik tanımı yapmaya çalışır. Tahkîm olayına ve Hz. Ali ile Muhakkime-i Ulâ arasında geçen konuşmaları Muhakkime-i Ulâ’nın hikâyesi ‘bu şekildedir’ ifadesiyle verir. Hicrî V. asırda yazılan *el-Fark Beyne’l-Fırak*, mezheplerin tasnifi açısından diğer eserlere göre farklı bir konumda olup, onlarda yer almayan “İslâm’a Mensup Olmadıkları Halde İslâm’a Nispet Edilen Fırkalar” başlığı altında bir tasnif bulunmaktadır. Bağdâdi bu bölümde İslâm dışı saydığı mezhepleri tespit ederek onların görüşlerini ortaya koymuş ve nedenlerini açıklamıştır. Bunlar içerisinde aşırı Şîî fırkalarının önemli bir yer işgal etmesi, onun yaşadığı dönemde bu ana fırkanın alt gruplarının gerek siyasal gerekse toplumsal alanda önemli bir otoriteye sahip olmalarını göz önünde bulundurmak gerekir. Bağdâdi’nin diğer iki eserinde de aynı metodu takip ettiği görülmektedir.

Şehristânî, Ebû’l-Feth Tacüddin Muhammed b. Abdu’l-Kerîm b. Ebû Bekr Ahmed (1076-1153) *el-Milel ve’n-Nihal*

Şehristânî, Ebû’l-Feth Tacüddin Muhammed b. Abdu’l-Kerîm b. Ebû Bekr Ahmed (1076-1153) Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisi olup 1076’da Horasan’ın kuzey sınırında bulunan Şehristan’da doğmuştur.²⁴

Mezhepler Tarihi çalışmalarının tekâmülünde Şehristânî önemli bir role sahiptir. Bu nedenle onunla başlayan döneme genişleme dönemi sonrasına da daralma dönemi denmiştir. *el-Milel ve’n-Nihal*, Felsefe, Kelâm, Mezhepler ve Dinler Tarihi

²³el- Bağdâdi, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, (Trc., E. Ruhi Fiğlalı), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1985, s. 4.

²⁴ et-Tancî et-Tavit, “eş-Şehristani”, *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B Yay., İstanbul 1979, C. XI/393.

sahasında tek kaynak kabul edilmiştir. Şehristanî, eserini dünyadaki farklı din ve mezhepler hakkında yazılan makaleleri inceleyip, din ve mezheplerin görüşlerini kendi kaynaklarından vermeye çalıştığını ‘okuyanlara ibret, ibret alanlara da bir ışık olsun’ diye yazdığını ifade eder.²⁵ İslâm dünyasında en çok tanınan ve en fazla başvurulan makâlât kitabıdır. Sübkî, eser hakkında ‘bana göre bu kitap bu konuda yazılanların en iyisidir’²⁶ demektedir.

Hâricîlikle ilgili yapmış olduğu tanımı pratikte uygulamayı Hâricîlik bağlamında İbâzîlik hakkında sahip olduğu subjektiviteyi ele vermektedir. Eş’arî ve Bağdadî’ye göre muahhar bir kaynak sayılmasına rağmen biçim olarak onlardan daha mükemmeldir. Fakat eserin İbâzîlikle ilgili muhtevasına bakıldığında öncekilerin söylediklerinden farklı bir şey söylemediği görülecektir.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (456/1064) el-Fasl fi’l-Mileli ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal

İbn Hazm Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî’nin (456/1064) en önemli eserlerinden biridir.

İbn Hazm, fakîh, kelâmcı ve edip olmasının yanında makâlât geleneği açısından dikkate değer bir kişidir. Eser Kelâm, Dinler Tarihi ve Mezhepler Tarihi açısından ehemmiyet arz eder.

Müellif, eserin girişinde, dinler ve mezheplere dair pek çok kitap yazıldığını söyler. Bu eserlerin bazılarının çok hacimli olmasından dolayı anlaşılması güç, bazılarının ise kısa olduğu için ele alınan hususların iyi işlenmemiş olduğunu, kendisinin bu ikisi arasında orta bir yol tutarak İslâm’ın hâricîndeki dinler ile İslâm’ın içindeki mezheplerin görüşlerini tespit edip değerlendirdiği, orta hacimli bir kitap yazdığını ifade etmektedir.²⁷ O, İslâm fırkalarını, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Mürcie, Şîa ve Havâric şeklinde beş tane olarak belirler. Bunlar içerisinde doğruya en yakın olan fırka Ehl-i Sünnettir. *el-Fasl*’da, diğer makâlât kitaplarında rastlanılan fırka merkezli

²⁵ el- Bağdâdî, **el-Fark**, (Trc., E. Ruhi Fıglalı), Önsöz, s. XIII.

²⁶ Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin es-Sübkî, , **Tabâkâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ**, Dâru’l-Mâ’rife, I-VI, 3. bsk., Beyrut trz., IV/78.

²⁷ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, , **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal**, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1975, I/2.

tasnif yerine konu merkezli bir tasnife başvurulmuştur. Bu eser, 73 fırka hadisinin esas alınarak mezheplerin şekillendirildiği bir kaynak değildir. Çünkü İbn Hazm, 73 fırka hadislerinin sıhhatini isnad yönünden yeterli görmemektedir.²⁸

Eser genelde İslâm dinini, özelde de Zahiri mezhebini, İbn Hazm'ın ifadesiyle ehl-i sünneti savunmak için kaleme alınmıştır. Müellif adı geçen kitabında din ve mezheplere dair o zamana kadar yazılmış eserleri değerlendirmektedir.

İbn Hazm eserini sağlam kaynaklardan istifade ile delillendirip insaf dâhilinde ortaya koyduğunu, karmaşık ifadelerden sakınarak, kolay anlaşılır bir üslup kullandığını ifade eder.

İbn Hazm'ın muhaliflerine karşı dili sivridir. Hatta Haccâc'ın kılıcı, İbn Hazm'ın dili" sözü darb-ı mesel olmuştur.²⁹

Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Malatî eş-Şafîi (377/987) et-Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'

Ashâbu'l-Hadîs düşüncesi doğrultusunda kaleme alınmış ilk dönem eserlerindedir. Makalât yazım geleneğinin daha gelişmiş ve sistemli safhalarının örnekleri olan firak, milel ve nihâl başlıklarıyla kaleme alınmış eserlerin birçoğunda görüldüğü gibidir. Bu eserde de mezhep ve dinî grupları tasnifte tek bir mezhebi kurtuluşa ermiş, diğerlerini sapmış gösteren meşhur yetmiş üç fırka hadisi esas alınmıştır.

Girişte ashâbın faziletleri ve özellikle Hudeybiye musâlahası sırasındaki olaylar ve Rıdvan Biati'nin anlatımından sonra 73 fırka hadisi zikredilir. Malatî eserinde bu 73 fırkayı bildireceğini söyler. Daha sonra Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî bir risalesinden naklen Selef'in genel prensiplerini icmâlen anlatıp ana fırkaları ve kollarını sayar.

Zenâdika'nın, Kur'ân'ın muhtevasında bazı ayetler arasında çelişkiler bulunduğu yönündeki iddialarını reddetmek üzere Mukâtil b. Süleyman

²⁸ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, III/248.

²⁹ Ignaz Goldziher, *Die Zâhiriten (Zâhirîler)*, (Trc., Cihat Tunç), AÜİF Yay., Ankara 1982, s. 135.

(150/767)'dan; Cehmiyye'yi reddetmek için de Huseys b. el-Esram'dan nakillerde bulunur.

İsminden de anlaşılacağı üzere, üslubu tasvir edici değil, Selef akidesinin savunulması ve diğer fırkaların reddine dayanan savunma maksatlıdır. 73 sayısını bulmak için, garip tasnif ve tekrarların mevcut olduğu görülmektedir.³⁰

Malatî, Müslümanların kanlarını dökmeleri, onları kâfir kabul etmeleri ve Allah'ın haram kıldıklarını helâl saymaları sebebiyle Hâricîleri de tekfîr ederek, onların kâfir olduklarına dair ümmetin icmâ ettiğini söylemektedir.³¹

Malatî'nin et-Tenbîh'te Hâricîlere hitaben, Müslüman kanı dökmenin şu üç husus dışında haram olduğunu söyler: “Bir Müslümanın kanının helal olabilmesi için ya evli (muhsan) bir kadınla zinâ etmiş olması, ya kasten (amden) bir Müslümanı öldürmüş olması, ya da dinden çıkması (mürted) gerektiğini belirtir ve şöyle sorar; siz insanları öldürmeyi hangi nedenle helal sayıyorsunuz?” Hâricîlerin delil aramaya kalkıştıklarında, hiçbir delil bulamayacaklarına da işaret eder

Malatî, onların bu eylemlerini tamamen bedevilikleri, kültürsüzlükleri ve cahillikleri sonucu işlediklerine vurgu yapar.³² Böylece o, Hâricîlerin hiçbir geçerli delile dayanmadan, tamamen haksız yere Müslüman kanı dökmelerinin yanlışlığını, temel bir fikhî bir esastan hareketle ortaya koymuştur.³³

3. Klasik Dönem İslâm Tarihçileri

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/844) *Tabakâtü'l-Kübrâ*

Meşhur tarih ve hadis âlimidir. İsmi Muhammed b. Meni' ez-Zuhrî olup künyesi Abdullah Basrî'dir. 230/844 yılında Basra'da doğdu 844 tarihinde vefat etti. Bağdad'ta yaşadığı dönemde meşhur tarihçi Vâkıdî'nin talebesi olmuştur. Onun

³⁰ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'**, (Thk. Muhammed Zâhid Kevserî), Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1388/1968, s. 13.

³¹ Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'**, (Tkd. ve Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Beyrut, 2. Baskı, Kahire 1388/1968. s. 178.

³² Malatî, **et-Tenbîh**, s. 48.

³³ Mehmet Kubat, “**el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihindeki Yeri**” İÜİFD. Güz 2010/ 1(2) ss. 61-82.

kâtipliğini yaptığı için “Kâtibü'l-Vâkîdî” lakabıyla anılmıştır. Vâkîdî'den sonra ilk müellif sayılır.

Râvilerin biyografileri hususunda günümüze ulaşabilen eserlerin ilklerindedir. Hz. Peygamber (sav)'in ve dört halife devrinden genişçe bilgi verir. İbn Sa'd'ın geniş muhtevalı bu eseri derleme şeklinde olup nakillere dayanmaktadır. Eserde geçen şahısları yerlere göre kategorize etmiştir. Bu şekliyle eseri inceleyenlere orijinal bir tasnif sistemi vermiştir.

Cerh ve ta'dîl âlimleri İbn Sa'd'ı şerefli, faziletli, doğru sözlü ve genellikle sika bir şahsiyet olarak kabul ederler. Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında babasının, “İbn Sa'd doğruyu söyler³⁴

el-Belâzûrî, Ahmed b. Ya'hyâ b. Câbir bin Dâvûd ö. 279 (892-93)

Belâzûrî nispeti ile meşhur olmuştur. VIII. asrın sonlarında Bağdad'ta doğduğu kabul edilir. 892 (H. 279) senesinde vefat etmiştir.³⁵

Fütûh-ül-Büldân adlı eser konumuz açısından temel bir kaynak ve hareket noktası olarak alınması gereken eserlerden biridir. Siyasî tarihi tespit etmede Belâzûrî'nin bu yöntemi bize çok faydalı olmuştur. Peygamber efendimizin gazalarından, Suriye, Cezîre, Mağrib, Irak ve İran'ın fetihlerinden bahsetmektedir. Eser, yazıldığı asra kadar olan devrede, Müslümanların yaptığı fetihler için iyi bir kaynaktır.

Kitâbü'l-Ensâb ve'l-Ahbâr; Zehebî bu eserin “*Ensâbü'l-Eşrâf*” olduğunu söyler. Belâzûrî, bu kitabına Peygamber efendimizin mübarek hayatlarıyla başlamıştır. Sonra Abbasîler ve Emevîleri anlatır. Sonra bunların dışında kalan Kureyşlilerden, Mudar kabîlesinin kollarından bahseder. Son kısmı, sâdece Kay kabîlesinin Sakif kolunu anlatır. Haccâc'ın hayatını çok tafsilâtlı anlatmıştır.

Ya'kûbî Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer, ö.292/904)

³⁴ Mustafa Fayda, “İbn Sa'd”, DİA, c.XX/295.

³⁵ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân* (Nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1398/1978

Tarihu'l-Ya'kûbî adlı eseri insanlığın başlangıcından miladi 872 yılına kadar ki süreyi kapsayan, pek çok medeniyetten haber veren genel bir tarih kitabıdır. İslâm Tarihi hakkında bilgiler verirken tarihleriyle birlikte kısaca özetlemiştir. Hz. Peygamber (sav) ile başlayan kitabın ikinci kısmında yıllara göre bir tertip ve silsilenin takip edildiği görülür. Halifelerden ve devrin büyük şahsiyetlerinden bahseder. Müellif eserini yazarken konuları tafsilata girmeden anlatmıştır. Konumuzun anlaşılması için istifade ettiğimiz faydalı bir eserdir.³⁶

et-Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, ö. (310/922)

Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk³⁷ adlı eseri: İslâm Tarihi bakımından bir bilgi hazinesi hükmündedir. Bundan dolayı sıkça başvurduğumuz eserler arasındadır. Taberî, farklı bilgileri bir araya getirerek, bunları tenkit ve değerlendirmeye tabi tutarak, isabetli olanı tespit imkânını sağlamıştır Taberî, farklı bilgileri toplamakla kalmamış yer-yer “doğru olan budur” demekle kendi fikrini de bildirmiştir

Mes'ûdî (Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö.346/957)

Mes'ûdî, Bağdat doğumlu Arap Tarihçi, coğrafyacı ve gezgindir. Arapların Herodot'u olarak bilinir. Eser, Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevâhir (Altın Bozkırlar ve Cevher Madenleri) adıyla tanınır. Umumî bir dünya tarihi mahiyetinde olan eserde olaylar hanedanlar, hükümdarlar ve milletler başlıkları adı altında konularına göre verilmektedir. Eserde bilgiler kısa ve özür.³⁸

İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233)

el-Kâmil ve Üsdü'l-Ğâbe adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddistir. *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri, araştırmamıza yardımcı olan eserlerdendir.³⁹ Bu eser

³⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut ty.

³⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk* (Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), I-XI, Beyrut ty.

³⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, (Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1964.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XIII, Beyrut 1399/1979.

diğer kaynaklarda bulunmayan aydınlatıcı bilgiler ihtiva etmektedir. *Müellif el-Kâmil fi't-Tarih* kitabını 1230-1231 yılları arasında Musul'da yazmıştır

İbnü'l-Esîr savaşıla alakalı ilk bölümleri Taberî'den iktibâs etmiştir. Gerçi İbnü'l Esîr bazen de Taberî'den ayrılarak Belâzürî ve Ya'kûbi'den de bazı alıntılar yapmıştır.

İbnü'l-Esîr İslâm Tarihçiliğinde önemli bir aşamadır. Kendisinden sonraki tarihçiler üzerinde tesiri çoktur. Tarihçilerin ilk müracaat ettikleri eserlerin başında gelir.

4. Çağdaş Çalışmalar

Çağdaş çalışmaları ülkemizde yapılan çalışmalar ve ülkemiz dışında yapılan çalışmalar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. Ülkemizde İbâziyye'nin teşekkülü ve itikâdî görüşleri ile ilgili ilk telif eser Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yazılan “*İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*” adlı doktora çalışmasıdır. Eser İbâzî kaynakların oldukça yetersiz olduğu bir dönemde kaleme alınmasına rağmen; İbâziyye yi bir bütün olarak anlamamız açısından oldukça ufuk açıcı bir içeriğe sahiptir. İbâzîlik ile ilgili Fığlalı tarafından yazılan “İbâziyye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri” isimli çalışma bir makale ve aynı zamanda doktora tezinin bir bölümü olarak fırkanın görüşlerine ve arkaplanına ışık tutan bir çalışmadır. İbâzî fikirlerin oluşumunda rol oynayan dini, siyâsî ve benzeri arkaplanı anlamamız açısından ilgili makale tezimize ışık tutmuştur.⁴⁰

Fığlalı tarafından kaleme alınan “İtikâdî Mezheplerin Doğuşu ve Günümüzdeki Durumları” isimli makale mezhepler tarihi çalışmalarında takip edilecek yöntem hakkında tezimize katkı sunmuştur.⁴¹

İbâziyye hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri de Orhan Ateş tarafından hazırlanan *Günümüz Umân İbâziyyesi ve Görüşleri* adlı doktora çalışmasıdır.⁴² Bu eser

⁴⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, “İbâziyye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri” **AÜİFD**, 1976, cilt: XXI, sayı: , s. 323-344

⁴¹ Ethem Ruhi Fığlalı, “İtikâdî Mezheplerin Doğuşu ve Günümüzdeki Durumları” **Gençlik ve Din Sempozyumu [TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri: 1996-97]**, 1998, Sayı: , s. 121-136

⁴² Orhan Ateş, “Günümüz Umân İbâzîliği”, **UÜSBE**, Bursa 2007 (Basılmamış Doktora Tezi).

2015 yılında *el-İbadiyye min Masâdirihâ* ismiyle Cezayir’de Arapça olarak basılmıştır. Eseri ülkemizde yapılan diğer İbâzî çalışmalardan ayıran temel husus daha çok İbâzî kaynakları temel almasıdır. Fırkalar hakkında doğru bilgiye ulaşabilmek için ilgili fırkaların kendi kaynakları ve onların kendilerini tanıtmaya biçimleri oldukça önemlidir. Eser Sünnî kaynakları ve görüşleri ihmal etmeksizin İbâzî kaynaklar yardımı ile fırkaya içerden bakmayı denemiş ve başarılı olmuştur. İbâziyye’nin teşekkülü ve görüşlerini anlamada fırka mensuplarının ortaya koyduğu perspektifi kavramamız açısından ilgili çalışma tezimize katkı sağlamıştır. Yine Ateş, tarafından kaleme alınan İbâzîlikle ilgili makaleler tarihi süreci ve İbâzî görüşleri anlamamıza yardımcı olmuştur.⁴³

İslâm Tarihi çalışmalarında Hâricîlik konusuna özel bir yer ayıran Adnan Demircan’ın çalışmaları tarih içerisinde İbâzî hareketi anlamamıza yardımcı olmuştur. Demircan’ın “*Haricîler’in Siyasî Faaliyetleri*,” isimli doktora tezi siyasî düzlemde İbâzî faaliyetleri bir bütünlük içerisinde görmemize; *Ali-Muâviye Kavgası* adlı çalışması İslâm düşünce tarihinde siyasî olaylara etki eden asabiye faktörünün gücünü algılamamıza ve *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* adlı çalışması mezhep siyaset ilişkisini çözümlemeye tezimize katkı sunmuştur. Namık Kemal Karabiber tarafından kaleme alınan *Hâricîliğin Tarihi Serüveni* adlı çalışma Havâric’in doğuşundan fırkalara ayrılışına kadar ve sonraki dönemlerde vuku bulan siyasî faaliyetlerini bir bütünlük içerisinde anlatması açısından tezimizde İbadiyye’nin siyasî faaliyetlerine ışık tutmuştur.

Ülkemiz dışında İbâzîlik’le ilgili özellikle İbâzîler tarafından yapılan çağdaş çalışmaların tamamını değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından onlar hakkında genel bir değerlendirme yapmak ve önemli gördüğümüz bazı eserlerin

⁴³ Orhan Ateş, *el-Milel ve'n-Nihal'in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristanî'nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları*, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, 2008, cilt: I, sayı: 2, s. 105-130
- Salim B. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, cilt: IX, sayı: 2, s. 99-114
- Bir İbâzî Çocuk İlmihali “Telkînü’s-Sıbyân”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, 2009, cilt: II, sayı: 1, s. 77-100
- İbâzî Edebiyatı (Ebû'l-Kasım Berrâdî ve “**Er-Risale Fî Ba'dı Kütübi'l-İbâziyye**” Örneği), Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XIII, Sayı 1, 2011/1
- Hâricîliği Doğuran Sosyal-Psikolojik Bir Çerçeve Olarak Anomali, 355, **HECE Dergisi**, 2013.

isimlerini zikretmekle yetinmek istiyoruz. İbâzî kaynaklar genelde savunmacı bir yöntem içerisinde ele alınan çalışmalardır. İbâzîlik yüz yıllar boyunca diğer fırka gelenekleri tarafından dışlamacı bir üslup ile yerilmekten kendisini kurtaramamıştır. Eleştiri ve yergi diğer fırkalar hakkında da yapılmıştır. Ancak İbâziyye ve Hâricîlik söz konusu olunca bunun dozajının diğer fırkaların çok ötesinde olduğunu belirtmek durumundayız. Bundan dolayı İbâzî araştırmacılar savunmacı bir ruh haletinden kendilerini kurtaramamışlardır. Bu nedenle eserlerin birçoğu akademik eser özelliği taşımamaktadır. Ancak her bir çalışmanın İbâzî tezleri içeriden tanımamıza katkı sunduğunu unutmamak gerekir. İçeriden İbâzî bakış açısını anlamamıza katkı sunan eserlerden bazıları şunlardır: A'veşt, Bekir b. Said, *Dirâsât İslâmiyye fî Usulî'l-İbâziyye*; Halifat, İvad Muhammed, *el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkat'î'l-İbâziyye ve Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye*; Abdulhalîm Receb, *el-İbâziyye fî Mısr ve'l-Mağrib ve Alâkâtuhum İbâziyye Umân ve'l-Basra*; Muammer, Ali Yahya, *el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fî Usûlihîm ve Tarihihîm*; *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Tarihî*- Müslim b.Sâlim b. Ali el-Viheysî, *el-Fikru'l-Akdî inde'l-İbâziyye*; Namî Amr Halife, *Dirasat ani'l-İbâziyye*; eş-Şeyh İbrahim Eттаfeyyiş, - *fî Cehdi'l-İslâmî*, - *el-Usûlü'l-Akadiyye li'n-Naşiri'l-Muhammediyye*; eş-Şeyh İbrahim Eттаfeyyiş, - *fî Cehdi'l-İslâmî -el-Usûlü'l-Akadiyye li'n-Naşiri'l-Muhammediyye*.

Tezimizin son bölümünde ele aldığımız İbâzî imâmet anlayışını işlerken, Metin Bozan'ın *İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru* adlı çalışması, İmamiyye Şiâsı üzerinden geçmişte ve günümüzde mezhep mensuplarının algılama biçimlerini anlamamıza derinlik katan bir eser olmuştur.⁴⁴

Ayrıca batılı araştırmacılar'dan W. Montgomery Watt'a ait iki eser (*İslâmi Tetkikler* (Trc. Süleyman Ateş) ve *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı) fırkanın ve fırkacılığın genel karakteristiklerinin tespitinde tezimize katkı sağlamıştır.

⁴⁴ Metin Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru**, Beyan, Ankara 2007.

1. BÖLÜM

İBÂZİYYENİN DOĞUŞU VE V. ASRA KADAR GELİŞMESİ

1.1. İBÂZİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1.1. İbâzî Olmayanlara Göre İbâziyye 'nin Teşekkülü

Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra ashab arasında imâmet meselesine dayalı bazı ihtilaflar ortaya çıktı. Benî Saide gölgeğinde toplanan Ensâr, Sa'd b. Ubâde'yi halife olarak seçti. Ancak Ensar'dan Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in oraya intikali ile ashab yeni bir değerlendirme yapma lüzumu hissetti ve Ebûbekir halife olarak seçildi. Orada bulunanlar arasında Sa'd b. Ubâde'nin dışında kimse bu seçime tepki göstermedi. Hâşimîler'de bu tercihe karşı toplumsal huzuru bozacak derecede büyük bir tepki göstermemiştir. Hz. Ebû Bekir dönemine bakıldığında, Ridde olayları dışında büyük bir problemin yaşandığı söylenemez.

Hz. Ebû Bekir'den sonra idareye gelen Hz. Ömer döneminde ümmet arasında firkalaşmaya sebebiyet verecek önemli hadiseler olmamıştır. Hz. Ömer'den sonra idareye gelen Hz. Osman'ın ikinci altı yılından itibaren ümmet arasında parçalanmaya neden olacak hadiseler kendisini göstermeye başladı. Özellikle cahiliyye döneminde devam eden Emevî Haşimî çekişmesi yeniden kendisini gösterdi. Bunun yanında Ümeyye bürokrasisinin İslâm'ın tüm kazanımlarını kendi arka bahçeleri gibi görmeleri ve şımarık bir tavır içerisinde girerek halkı küçük görmeleri hem sahabenin büyükleri arasında hem de halkın nazarında büyük bir infiale sebep oldu. Siyasî ve dini konularla

ilgili bir kısım şikâyeti öne çıkaran Basra, Kûfe ve Mısır'dan yola çıkan isyancılar, halifeyi Medine'de yaklaşık bir ay gibi uzun süre muhasara altında tuttuktan sonra katlettiler. Bu ayaklanmanın arka planına dair bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde maddelemek mümkündür:

a) Özellikle Abdullah b. Mes'ud ekolüne bağlı Kûfe'li Kurra uzunca bir süreden beri süren istikrarsızlık karşısından İslâm kardeşliğinin ve emniyetin hâkim olduğu adil ve otoriter bir nizam fikrine temayül gösterdi. Bu ayaklanmaların onlar tarafından tertiplendiğini iddia etmek mümkün olmamakla beraber Kurra'dan bazı kimselerin bu hareketler içinde yer aldıkları bilinmektedir.

b) Hz. Peygamber'in nübüvveti ile bir müddet ortadan kalkan asabiyet ruhu Hz. Peygamber'in vefatından sonra dozunu artırarak İslâm toplumunu yeniden esir almaya başladı. Bu durum farklı gerekçeleri öne süren Emevî-Haşimî çekişmesinin yeniden hayat bulması ile sonuçlandı. Bu gelişme ilerleyen süreçte Mudar ve Rebia kabileleri şeklinde bir ayrışmaya da neden oldu. Souçta daha çok Rebia kabilesinden olan Havâric, Mudar'dan olan Hz. Ali'ye karşı çıktı.

Toplum siyasî olarak kaos içine girdiği takdirde kendilerinin sorumlu tutulacaklarını fark eden isyancılar, Talha, Zübeyr ve Ali'ye hilâfet teklifi götürdüler. Talha ve Zübeyr'in bu görevi redetmesi üzerine İmâmet görevi Hz. Ali tarafından şartlı bir şekilde kabul edildi. Müminlerin kendisine bey'at etmesini şart koşan Hz. Ali, bu tavrı ile isyancılar tarafından atanan bir halife olarak anılmaktan kendisini korudu.

Hz. Ali'nin imâmete başlaması ile birlikte içerisinde Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in yer aldığı Cemel grubu, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmayışını gerekçe göstererek Hz. Ali'ye karşı savaş başlattılar. Cemel adı verilen bu savaş Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlandı. Talha ve Zübeyr bu savaşta öldürüldü. Hz. Aişe ise nedametle geri döndü.

Şam Valisi Muâviye, Cemel sonrası aynı gerekçelerle Hz. Ali'ye savaş açtı. Sıffin adı verilen bu savaş çok sayıda sahabenin ölümü ile sonuçlandı. Savaşın Hz. Ali lehine sonuçlanacağı anlaşılınca Şam valisi Muâviye, Amr b. As'dan bir çözüm bulmasını istedi. Amr, ölünceye kadar Mısır valiliği kendisinde kalmak şartı ile ona

Tahkîm fikrini önerdi. Bu karara göre Muâviye'nin askerleri mızraklarına Kur'ân'dan nüshalar bağlayacaklar ve Hz. Ali'nin ordusunun üzerine yürüyeceklerdi. Kur'ân nüshalarını gören Hz. Ali'nin askerlerinden bazıları Kur'ân'a karşı savaşmanın haram olduğunu düşünecek; bazıları da bunun bir hile olduğunu söyleyecekti. Yapılan plana göre Hz. Ali'nin ordusu her halükarda ikiye bölünecekti. Muâviye kendisine önerilen planı uygulamaya koydu. Hz. Ali'nin ordusundan bir grup mızrakların ucunda Kur'ân nüshalarını görünce bunu Kur'ân'ın hakemliğine bir davet olarak anladılar ve savaşı durdurdular. Kur'ân'ın hakem olmasını, aksi takdirde Hz. Osman'a yaptıklarını kendisine de yapacaklarını söyleyerek Hz. Ali'yi tehdit ettiler. Hz. Ali bunun bir hile olduğunu, Muâviye ve beraberindeki kimseleri gençliklerinden itibaren tanıdığını ve onların güvenilmez kimseler olduğunu söyledi. Fakat Tahkîm kararını ileri sürenleri ikna etmekte başarılı olamadı. Hz. Ali'nin Tahkîm kararında ısrarcı olması ileride Havâric olarak anılan bir grubun onu terk etmesine yol açtı. Hz. Ali'yi terk eden bu grup, daha sonra karar değiştirerek Hz. Ali'yi yeniden savaşa zorladı. Biz Tahkîm kararını kabul etmekle günah işledik ve kâfir olduk. Ancak biz bu günahımızdan pişmanlık duyup tövbe ettik. Hz. Ali'ye sen de tövbe et ve Tahkîm kararından vazgeç dediler. Ancak Hz. Ali kararından vaz geçmeyince bu kimseler önce Harura'ya ⁴⁵ oradan da Nehrevân'a geçtiler.

Hız. Ali bu kimselerle bir antlaşma sağlamak için İbn Abbas'ı onlara gönderdi. İbn Abbas'ın telkinleriyle 2000 kadar Hâricî topluluktan ayrıldı. Geriya kalan kesim ise Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi imâm olarak seçtiler 19 Şevval 37/30 Mart 658. Bunlar küçük gruplar halinde Kufe'den ayrılarak Nehrevan denilen yerde toplandılar. Hz. Ali bunlara bir mektup yazarak yaptıklarının kitap ve sünnete aykırı olduğunu belirterek kendisine itaat etmelerini istedi ve beraberce düşmana karşı savaşmalarını istedi. Hâricîler bunu kabul etmekten imtina ettiler.

Hız. Ali Şamlılar ile savaşmayı planlarken, diğer yandan gittikçe tutumları sertleşen ve kendi gibi düşünmedikleri için Hz. Peygamberin seçkin sahabelerinden Habbâb b. Eret'in oğlu ve hamile eşini öldürmeleri üzerine Hz. Ali onlara karşı savaş

⁴⁵ Harûrâ; Kufe'ye iki mil uzaklıkta olan bir yerleşim yeridir. (Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.26.))

başlattı. 9 Safer 38/17 Temmuz.⁴⁶ Yapılan savaşta Haricî olarak nitelenen bu kimselerin tamamına yakını kılıçtan geçirildiler. Bu savaştan çok az sayıda kimse sağ kurtulabildi. Kurtulanların bir kısmı Küfe'ye bir kısmı da Basra'ya geçtiler. Havâric'in hicrî altmış dört yılında parçalanması üzerine İbâziyye fırkası ortaya çıktı. İbâziyye Havâric'in diğer fırkalarına göre daha mutedil ve şiddete mesafeli duran bir grup olarak temayüz etmiştir.

1.1.2. İbâzîler'e Göre İbâziyye 'nin Teşekkülü

Bu başlık altında fırka hakkında genel bilgi verdikten sonra süreç merkezli olarak İbâzî bakış açısı yansıtılacaktır.

İbâziyye fırkasının teşekkülü hem Sünnî hem de İbâzî yazarlar arasında sürekli tartışma konusu olmuştur. İbâzîler kendilerini Hâricî bir fırka olarak görmezler. İbâziyye, İbâzî olmayan kaynaklarda Hâricî fırkalarının en mutedili⁴⁷ ve Ehl-i Sünnet'e en yakın bir fırka olarak takdim edilir.⁴⁸ Başlangıçta kendilerini Cemaâtü'l-Müslümin ve Ehlü'd-Da've olarak tanıtmışlarsa da, sonraları muhalifler tarafından yapılan "İbâziyye" şeklindeki adlandırmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Fırka, İbâzî olmayan kaynaklara göre İbâzî hareketin kurucusu olan Abdullah b. İbâz'a⁴⁹ nispetle İbâzî olarak isimlendirilmiştir.⁵⁰

İbn Hazm (456/1063) *el-Fasl fi'l-Milel ve'l Ehvâ ve'n-Nihal* adlı kitabında Abdullah b. İbâz'ı meçhul bir şahsiyet olarak belirtiyor ve İbâzîler'in Abdullah b. İbâz'ı tanımadığını ve ondan uzak olduklarını söylüyor. İbn Hazm bu iddiasında

⁴⁶ Fığlalı, "Hâricîler", XVI/170.

⁴⁷ Dihhudâ Ali Ekber, *Lügatname-i Dihhudâ*, İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1372, I/221.

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l Ehvâ ve'n-Nihal*, II/112.

⁴⁹ İbâzîlerin mütekaddimin ve müteahhirin dönemi kaynaklarında Abdullah b. İbâz, (ö. 705m./86h.) mezhep imamlarından biridir. Takva iyilikte farklı ve yüksek bir konumdadır. Abdullah b. İbâz et-Temimî (v.86/705), Mürre oğullarındandır. Doğum ve vefat tarihleri kesin olarak belli değildir. Tabiünden olan Abdullah b. İbâz, aynı zamanda Cabir b. Zeyd'in talebelerindendir. Yusuf et-Tafeyyîş, İbn İbâz'ın Necid'den Basra'ya geldiğini söyler kendisini Muhakkime-i Ulâ'dan saymaktadır. İbâzî kaynaklar İbn İbâz için İmâmü'l-Müslimin, imamu ehl-it'-Tahkik ve'l-u-Umde şeklinde bilgilerde verdiğini görmekteyiz. İbâzî Mezhebinin birinci İmâmı Câbir b.Zeyd olmasına rağmen aleni olarak halka duyuran ve muhaliflerine karşı savunan ve mezhep adına Abdülmelik b. Mervan (65-85/685-705) ile yazışmalarda bulunan İbn İbâz idi. Siyaseten İmâmlığın hüküm sürmediği Basrada' Abdullah b. İbâz mezhep salıklarına riyaset ederek sakin bir hayat geçirmiştir.(Babaau, Muhammed b. Musa, Mu'cemu A'lami'l-İbâziyye, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, trz., s. 263; Aveşt, Bükeyr b. Saîd, Dirasat İslâmiyye fil-Usulil-İbâziyye, Kahire 1408/1988, ss. 15-16).

⁵⁰ Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, I/2.

tenakuz içindedir. Zira çağdaş İbâzî müelliflere göre, İbâzîler Abdullah b. İbâz'ı gerçek bir şahsiyet olarak biliyorlar ve bunda tam bir fikir birliği içindedirler. İbn Hazm iddiasına göre, “Abdullah b. İbâz meçhul bir şahıs ise o zaman bilinmeyen ve meçhul şahıstan nasıl beri ve uzak olunur ki!” derler.⁵¹ Ayrıca Abdullah b. İbâz'ın şahsında tarihe düşen bir yanlışlık varki o da, Abdullah b. İbâz'ın hicrî II asırda yaşadığı ve hicrî 130'da Mervan b. Muhammed'e 72/682 karşı hurûc etmiş olarak gösterilmesidir. Bu hatanın bu şekilde bürünmesinin sebebi aslında hicrî 130'da Mervan b. Muhammed'e hurûc eden Talibu'l-Hak olarak lakablandırılan Abdullah b. Yahya adlı kişi ile iltimas edilmesidir. Gerçek olan ise, Abdullah b. İbâz Muâviye döneminde doğmuştur. İbâz'ın doğum tarihinin (40-60/ 660-680) yılları arasında bir tarihe tekabül ettiği İbâzî kaynaklar tarafından rivâyet edilmektedir. Abdülmelik b. Mervân 65–86/683–685 zamanında vefat etmiştir. İbâzî kaynaklar onu tabiinden addederler. İslâm Tarihinde Abdullah b. İbâz, Abdülmelik b. Mervân'a yolladığı mektuplarla meşhur olmuştur.⁵²

Barûnî, hicrî I asırda teşekkül eden İslâmî mezheplerin mutlak manada en eskisinin İbâziyye olduğunu söyler. Abdullah b. İbâz'ın velâdeti ve vefatı hakkında kesin bir bilgi olmadığı ancak Abdülmelik b. Mervân'ın muasırı olduğunu ve bazı İbâzîler'in onun vefatı hakkında söyledikleri hicrî 86 tarihinin müsteşriklerin vermiş olduğu tarihe muvafık olduğunu ifade eder.⁵³ İbâz, Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahabelerden hadis rivayet etmiştir.⁵⁴

İbâzîlik her ne kadar Abdullah b. İbâz'ın müntesipleri, onun yolunda gidenler olarak tavsif ediliyor olsa da, hakikatte fırkanın fikri müessisi Câbir b. Zeyd (93/710)' dir. Câbir b. Zeyd mezhebin kurucusu ve en meşhur imâmlarındandır.⁵⁵ 21(642) yılında Umân'ın iç kısımlarında Nezva'ya bağlı Fark beldesinde doğmuştur.⁵⁶ Yaşadığı bölge ve yerleşim merkezlerinden dolayı el-Basrî, el-Umânî el-Yahmedî, el-

⁵¹ İbn Hazm, **el-Fasl**, IV/91.

⁵² Ebû'l-Kasım Berrâdî, **el-Cevâhiru'l-Müntekâ**, et-Tıbaâtü'l-Bunî, Mısır 1301, I/56.

⁵³ Süleymân b. Abdullah Bârûnî, (1368/1940), **Muhtasâr Tarihu'l-İbâziyye**, Tunus 1938.s. 19.

⁵⁴ Avz Muhammed Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye lil Fırkat'î'l-İbâziyye**, el-Camiatü'l Ürdüniyye, Ürdün s. 15.

⁵⁵ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 85.

⁵⁶ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 86.

Cevfî (el-Havfî) nisbeleriyle alınır. Hocası Abdullah b. Abbas onun bilgisini takdir etmiş, aralarında Câbir varken Basralılar'ın kendine fetva sormalarını anlamsız bulmuştur. “*Câbir b. Zeyd’e sorun, çünkü ona Batı’da ve Doğu’da her kim sorsa bilgisi kifayet eder*” demiştir.⁵⁷

Câbir b. Zeyd, çalışmalarını sözlü olarak anlatmakla yetinmemiştir. İlmi çalışmalarının semeresi olarak bilinen “*Divân*” adlı kitabında hadis-i şerifleri, fetvalarını ve çokça akide ile ilgili görüşlerini cemetmiştir. Eski hadis mecmualarından biri olan *Divân*'ın⁵⁸ kaybolduğu belirtilmektedir.⁵⁹ *Divan*'ının büyüklüğü hakkında ‘bir deve onu kaldırmaktan aciz kalırdı’ şeklinde rivayet edilir. On büyük cüzden oluşmuştur. Câbir b. Zeyd'in Basra'da dini ilimlerin öğretiminde özel bir metot takip etmiştir. Takip ettiği metot gereği yönetimde bulunanlarla açıkça mücadele etmeyerek dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. İbâzî olanların diğer müslümanlarla beraberce yaşamalarını istemiştir. İlmîni mezhebin içinden ve dışından herkese öğretmiştir. İbâzî hareketin zarar görmemesi için mezhebi kimliğinde gizliliği esas almıştır.⁶⁰

İbâzî olmayan Sünnî müellifler tarafından dört halife ile ilgili anlatılan bilgiler küçük bazı farklılıklarla birlikte İbâzîler tarafından da kabul edilir. İbâzîler selefleri gibi hilâfetin Kureyşliliğine karşı çıkarlar. Bu bağlamda ilk dört halifenin ümmetin onayı ile geldikleri için meşruiyetleri konusunda herhangi bir itiraz ileri sürmezler. Ancak Sünnî yazarlarda görülen halifeleri her durumda hatadan beri görme ve sorumlulukları halifeler dışında başka yerlere yükleme yaklaşımını da kabul etmezler.

İbâzî anlayışa göre ilk iki halife seçilme biçimleri ve icraatları bakımından meşrudurlar ve şikayate mahal verecek bir durum yoktur. Ancak Hz. Osman ikinci altı yılından sonra Hz. Ali de Tahkîm kararından sonra meşruiyetlerini kaybetmişlerdir. Hz. Osman'ın katlini bir avuç isyancıya yüklemek kolaycılığına kapılmazlar. Onlara göre bu cinayette isyancılar doğrudan Muhacir ve Ensâr da üzerlerine düşen görevi yapmadıkları için dolaylı olarak suçludurlar.

⁵⁷ Halifat, *el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye*, s. 87.

⁵⁸ Halifat, *el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye*, s. 17.

⁵⁹ Halifat, *el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye*, s. 88.

⁶⁰ Namî Amr, Halife, *Dirasât ani'l-İbâziyye, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, Beyrut, s. 86.

İbn Zekvân, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in Müslümanların müşaveresi sonucu iş başına geldiklerini ve Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in (sav) sünneti üzere amel ettiklerini ifade eder.⁶¹ Sâlim b. Zekvân, Hz. Osman'ın ilk altı yıllık dönemini değerlendirirken şu görüşlere yer verir. "O bidayette kitap ve sünnet üzere amel etti"⁶² der. Hz. Osman'ın kitaba ve sünnete muvafık hareketi net ifade ile belirginleşir. İkinci altı yıllık dönemini daha bir izahatla anlatırken sorunları misallerle delillendirir. *Sîre*'de anlatıldığı şekliyle İbâzîler Hz. Osman'ın geliş şeklinden çok son altı yılı, eleştirir. Kur'ân'a, Sünnet'e ve adalete aykırı bulduğu icraatlarını tenkit ederler.

Hz. Osman halife seçilirken Hz. Peygamber'in (sav) sünneti, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in takip ettiği yol üzere amel edeceğine dair söz vermişti.⁶³ Halife olduktan bir süre sonra, Hz. Peygamber'le alay ettiği için lanetlenen ve kovulan Hakem b. Ebi'l-As'ı sürgün edildiği yerden getirmiş⁶⁴ ve oğlu Mervan b. Hakem'i başkâtibi yapmıştır.⁶⁵ Fedek arazisini Mervan'a bağışlamış, Sa'd b. Ebî Vakkas'ı azlederek yerine bir Emevi'yi getirmiştir. Amr b. el-As'ı azlederek yerine Mekke'nin fethinde, görüldükleri yerde öldürülmelerine izin verilenlerden Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i vali yaptı.⁶⁶ Mervan'ın devlet hazinesine olan borcunu Hz. Osman tahsil etmeyerek Mervan'a ihsanda buldu. Suriye'yi Muâviye'nin idaresi altına verdi (Muâviye'yi Suriye'ye ilk atayan Hz. Ömer'dir) Basra'ya Abdullah b. Amir adında bir Emevi'yi vali olarak atadı. Hz. Osman'a kadar Hac yapılırken Mina'da namaz kısaltılmıştı. Hz. Osman namazı kısaltmayarak dört rekât kıldı. Hz. Ali (v.40/661) ve diğer Sahâbîler itiraz edince Hz. Osman "Bu benim görüş ve tercihimdir" dedi.⁶⁷ Muâviye'yi tenkid

⁶¹ Zekvân, *Sîyer*, s. 76.

⁶² Zekvân, *Sîyer*, s. 79.

⁶³ Zekvân, *Sîyer*, s. 76.

⁶⁴ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, (852/1449), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*, (Thk. Ali Muhammed Bicav), Dâru Nehdati Mısır, Mısır 1323, II/28.

⁶⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/477-478.

⁶⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/316.

⁶⁷ Şehbenderzade Filibelî Ahmed Hilmî, *İslâm Tarihi*, (Notlar ve Edisyon: Cem Zorlu), Anka Yay., İstanbul 2005, ss. 332-335.

eden Ebûzer el-Gıfârî'yi Rebeze'ye sürmesi⁶⁸, Ammar b. Yasir'i dövdürmesi, Muhâcir ve Ensar'la istişareyi terkedişi gibi icraatlar aleyhine birer delil olarak kullanılmıştır.⁶⁹

Hız. Osman döneminde ortaya çıkan hadîseler ve müteakiben yaşanan Ali-Muâviye mücadelesi siyasî sahada Haricî ve Şîî fikirlerin çekirdeğini oluşturduğu gibi, İslâm toplumunda birbirini takip eden siyasî ve askeri olaylar zincirini meydana getirdi.

Kalhâtî'nin "Müslümanlar Hız. Osman'ın katline karşı değillerdi, eğer karşı olsalardı onu himaye ve muhafaza ederlerdi. Kaldı ki Osman onların arasındaydı ve üstelik gizlice de öldürülmedi, evi bir aydan Ziyâde muhasara altında tutulmuştu. Bütün Müslümanlar, onun öldürülmesiyle, yaptığı adaletsizlik ve bid'atlar dolayısıyla hemfikirdirler. Ebû Bekir ve Ömer, Hız. Peygamber'e (sav) Osman ve Ali'den daha yakın değillerdi. Ne var ki onların faziletleri, Allah'ın emirlerine uymalarından ve dinlerine bağlı kalmaktan ileri geliyordu. Fakat Osman ve Ali Allah'ın kitabındaki emirleri tamamen terk edip Hız. Peygamber'in (sav) sünnetine aykırı icraata bulununca, Müslümanlar da onlara karşı ayaklandılar"⁷⁰ şeklinde ifadeleri vardır.

Hız. Ali Tahkîm kararını alırken hiçbir zorlama ve baskı altında kalmamıştır. Ehl-i Nehrevân hakkında sünî kaynaklarda geçen rivayetler Şîî bir ravi Ebû Mihnef haberlerine dayanmaktadır. Oysa bu rivayetler Ahmet b. Hanbel'den gelen rivayetlere aykırıdır. İbâzîler bu konuda Ahmed b. Hanbel rivayetini kabul ederler.⁷¹ Bu anlatıma göre mızraklara Kur'ân sayfalarının bağlanması ve Havâric'in Hız. Ali'ye baskı yapması tümüyle olumsuz sonuçlanan savaşın sonuçlarından Hız. Ali'yi beri tutmak içindir. Hız. Ali Havâric'in ısrarına rağmen kendi rızası ile tahkîme gitmiştir. Ehl-i Nehrevân vazgeçmesi konusunda Hız. Ali'ye telkinde bulundu. Hız. Ali'nin aldırış etmemesi üzerine onlarda onu terk ederek Nehrevân'a çekildiler.

⁶⁸ İbn Hacer, **el-İsâbe**, VII/60.

⁶⁹ Ahmed b. Muhammed İbn Abdi Rabbihi el-Endelusî (328-939), **İkdu'l-Ferid**, (Thk. Muhammed Saîd el-Uryân), Daru'l-Fikr, y.y., trz., IV/283-31.

⁷⁰ Muhammed Kafafî, Ph. D., "Abu Dâid Muhammad B, Said Al- Azdî Al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu" (Trc., Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, Ankara, 1970, C. XVIII, ss., 177-191.

⁷¹ Orhan Ateş, Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâzîye Örneği), **DÜİFD**, 2012/1, Cilt: XIV, Sayı: 1, ss. 293-328.

Nehrevân savaşıyla beraber Râsibî'nin başkanlığında toplanan grup, Muhakkime-i Ulâ'dır. Ebû Bilâl'in ılımlı görüşlerinde ısrar eden *İbâzîler kendilerini Muhakkime'nin devamı Ehlu'd-Da've ve'l-İstikame olarak görürler*.⁷² Muhaliflerine karşı tesamuh ve itidali ilke edinmişlerdir.⁷³ *İbâzîlere göre kendileri Haricî değil; asıl Haricî olan, el-Ezârika, en-Necdiyye ve es-Sufriyye fırkalarıdır*, bunlar günah işleyen herkese kâfir-müşrik demişlerdir.⁷⁴ İlk İbâzî itikâdî görüşler, büyük günah işleyenin, durumu hakkında kâfir veya müşrik olup olmadığı tartışmalarıyla başlamıştır.⁷⁵

1.1.3. Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi

Aslında o günün getirmiş olduğu şartlarına bakılırsa halife seçiminden başka çıkar yol görülmemektedir.⁷⁶ Hz. Ali bu karışık ortamda Müslümanların kendisinden bir çare umduğu kişilerin başında gelmekteydi. İmâm Ahmed b. Hanbel'in dediği gibi o dönemde Hz. Ali'den başka makam-ı hilâfete tensip edilecek bir kimse mevcut değildi.⁷⁷

Hz. Ali'ye önce devlet başkanlığı teklif edildi. Arkasından da Mescid-i Nebevî'de Hz. Ali'ye devlet başkanı olarak biat edildi. Biat edilmeden önce Hz. Ali'den Allah'ın kitabına, Hz. Peygamber'in sünnetine ve daha sonra gelen iki halifenin yolunu takip edip haktan sapmış olan azgın gruplarla savaşağına dair söz alındı. Öyle ki Sâlim b. Zekvân'ın ifadesiyle, o gün insanlardan hiçbir kimse, onun hakkında 'O, bir hükümde adil davranmadı, haddi uygulamadı ve yaptığı taksimatta adil olmadı' demeye güç yetiremedi."⁷⁸

Hz. Ali fitneleri dindirmek maksadıyla bir manada Medine halkının baskısı üzerine halifelik görevini kabul etmiştir. Bu biatın tarihi hakkında kaynaklarda farklı

⁷² Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği", s. 51.

⁷³ Ammâr en-Neccâr, **el-İbâziyye ve Meda Siletuha bi'l-Havâric**, Dâru'l-Mearif, Kahire 1993, s. 85.

⁷⁴ A'veşt, **Dirâsât İslâmiyye fi Usuli'l- İbâziyye**, s 33.

⁷⁵ W.Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 36.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-Târih**, III/197.

⁷⁷ Ebû'l A'la Mevdûdî, **Hilâfet ve Saltanat**, (Trc. Ali Genceli), Hilâl Yay., İstanbul 1972. s. 151.

⁷⁸ İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 90-92.

rivayetler bulunmaktadır. Bir kısmına göre biat Hz. Osman'ın şehit edildiği gün bazılarına göre de beş gün sonra vuku bulmuştur.⁷⁹

Hz. Ali'nin biatten önce minbere çıkıp "Benim bu işe isteğim rağbetim yoktur. Ancak bu kişiler imamsız kaldılar. Sizden her kimi dilerseniz elinizi uzatınız, bey'at ediniz. Bende sizinle beraber o kişiye bey'at edeyim" söylediği zaman orada bulunanlar "Maazallah peygamberin akrabası dururken bu iş bize düşmez" dedikleri rivayet edilmiştir.⁸⁰

Halifenin ve onun bazı valilerinin birtakım uygulamalarından memnun olmayan isyancılar, halifenin ortadan kaldırılmasıyla her şeyin düzeleceğini zannetseler de, Hz. Osman'ın şehit edilmesi Müslümanları ardı arkası gelmeyen iç karışıklıklara sürükleyecekti. Böylesine aşırılıkların yaygınlaştığı, insanların halifeye isyan ettiği ve halifenin kanını mubah sayıp onu şehit ettikleri bir ortamda⁸¹ Hz. Ali'nin başa geçmesi, onun için büyük bir dezavantaj idi. Hz. Ali haklı olarak yönetimin bir an evvel kuvvetlenmesini, istikrar bulmasını istiyordu. Ortalık sükûnet bulmadan, hilâfet makamı Medine ve vilayetlere tam manasıyla hâkim olmadan hiçbir iş görmeye imkân yoktu. Bütün valiler Emevîlerdendi.⁸² Onları değiştirerek kendine sadık valileri vilayetlere yerleştirmek lazımdı. Ancak Muâviye ve diğer valiler henüz Hz. Ali'ye tam olarak biat etmiş değillerdi. Bu sebeple Hz. Ali'nin, öncelikle bu valilerin kendisine biat etmesini beklemesi yerinde olacaktı. Ancak onun buna da tahammülü yoktu. Üstelik Hz. Osman'ı öldürenler hâlâ cezalandırılmış da değildi. Hal böyleyken Hz. Ali köklü bir reform daha yaparak taşra gelirleri üzerindeki hilâfet kontrolünün merkezileşmesine karşı çıkıyor, Araplar arasında vergilerin ve ganimetlerin eşit dağıtılmasını tercih ediyordu.⁸³

Hz. Ali, İslâm Devletine katkıda bulunmak ve İslâmî esaslara uygun hareket, bir manada Adalet-i mahzâ'yı (tam adaleti) uygulamak istiyordu.⁸⁴ Onu bekleyen en

⁷⁹ İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-Târih**, III/199.

⁸⁰ Muhammed b. Cerîr Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük**, Beyrut 1988, III/217.

⁸¹ Zuhûrî Danışman, **Büyük İslâm Tarihi**, Tarih Yay., İstanbul 1985, III/211.

⁸² Ira M. Lapidus, **İslâm Topluları Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla**, (Trc., Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul 2003, I/101.

⁸³ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineverî, (282-895), **el-Ahbâru't-Tivâl**, Dâr-u İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Kâhire 1960, s. 163.

⁸⁴ Fığlalı, **İbâzîye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 53.

mühim mesele, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması idi. Ancak orta yerde belirli bir katil yoktu. Sayıları binleri bulan bir kalabalık Osman'ı biz öldürdük diyorlardı. Aslında biat sadece Medine merkezli olmuştu. Diğer merkezlerde durum tam bir vuzuha kavuşmuş değildi. Öyle ki Şam valisi kendisi biata davet için gelen elçiye, Ali'nin isyancıların suç ortağı olduğunu iddia ederek Osman'ın kanını dava edeceğini söylemişti.⁸⁵ Hz. Ali Şam Valisi Muâviye'nin kendisine biat etmesini sağlamak için çeşitli heyetler göndermiş ve yazışmalarda bulunmuştu.⁸⁶ Ancak bu girişimlerden hiç birisi olumlu sonuç vermemiştir. Neticede iki Müslüman grup arasında kanlı bir savaş olan Sıffîn'e kadar varmıştır.

1.1.4. Sıffîn Savaşı

Hz. Ali, Medine'yi siyasî çekişmelerden uzak tutmak gayesi ile hilâfet merkezini ve devletin idare mekanizmalarını Kûfe'ye taşıdı. Kûfe'de tayin ettiği valiler vasıtası ile tüm İslâm dünyasını hâkimiyeti altına aldı. Kendisine sadece birçok yazışmanın yapıldığı⁸⁷ Suriye bölgesi ve Şam vilayetinde bulunan Muâviye biat etmemiştir.⁸⁸

Hz. Ali, Kûfe'de ikamet ettiği zaman zarfında kuvvetini arttırmıştı. Hz. Ali, Muâviye ile arasındaki nizâî, kan dökmeden bir sonuca vardırılmak istiyordu. Bunun için de Muâviye'ye sık sık elçiler gönderdi. Cerir b. Abdullah, Adiy b. Hatem. Yezid b. Kays, Şebes b. Rebî' bunlardan bir kısmı idi.⁸⁹

Basra'yı ele geçirdikten sonra Kûfe'ye giderek ülkeyi buradan yönetmeye başlayan Hz. Ali, Müslümanların siyasî birliğini ve beraberliğini temin için Cemel vakıyasından sonra Muâviye'yi bir kere daha kendisine biat etmeye davet etti.⁹⁰ Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğü ve katillerinin cezalandırılması gerektiği

⁸⁵ Namık Kemal Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013, s.15.

⁸⁶ Belâzûrî, **Ensâb**, s. 182.

⁸⁷ Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.14.

⁸⁸ İbn Hazm, **el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, IV/160.

⁸⁹ Taha Hüseyin, **Ali ve Benuhu**, s. 65.

⁹⁰ el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212-827), **Vak'atu Sıffîn**, (Thk. AbdüsSelâm Muhammed Hârûn), Kahire 1382, ss. 29-30; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276-889), **el-İmâme ve's-Siyâse**, (Thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), Kahire 1387-1967, I/84-85; İbnü'l-Esrî, **el-Kâmil fi't-Târîh**, III/276-277.

konusunda Şamlılar'ın desteğini alan Muâviye, biat çağrısını kabul etmedi.⁹¹ Hz. Ali için savaştan başka çare kalmadı.⁹²

Sâlim b. Zekvân'a göre, Muâviye ile Amr'ın taraftarları, Yüce Allah'ın buyruklarını kabul edinceye kadar kendileriyle savaşılması gereken isyancı bir gruptu.⁹³

İslâm ümmetinin iki başlı olarak yönetilmesi mümkün değildi. Hz. Ali bu durumun bu haliyle devam etmesini tasvip etmedi ve kargaşayı önlemek için Şam'a doğru yola çıktı. İki ordu Sıffin⁹⁴ denilen yerde karşı karşıya geldi.⁹⁵

1 Safer 37 (19 Temmuz 657) Çarşamba günü tarafların öne çıkardıkları birliklerin çarpışmasıyla⁹⁶ savaş başladı.⁹⁷ Çatışmalar onbeş gün sürmesine rağmen bir sonuç alınamamıştı. Hz. Ali'nin ordusunun baskın gelmesiyle üstünlüğün Hz. Ali tarafına geçtiğini gören Muâviye,⁹⁸ kendisi de kaçmak üzere iken Amr İbnü'l-Âs'ın teklifi ile bundan vazgeçti.⁹⁹ Amr, Muâviye'ye “Şimdi öyle bir şey yapacağım ki, Ali'nin ordusunda muhakkak ihtilaflara yol açar ve biz de rahatlarız” dedi. Muâviye, ne yapacağını sorunca da “izin ver herkes mushafını mızrağına taksın ve münâdiler de, ‘Allah'ın kitabına gelin’¹⁰⁰ diye bağırsın, diye cevap verdi”. Bu minval üzere hadîse vuku buldu¹⁰¹ ve Hz. Ali'nin ordusunda ihtilaf meydana geldi.¹⁰² Hz. Ali, Eşter, Adiy b. Hatem gibi zatlar savaşın devam etmesini istiyordu. Eş'as b. Kays (40/660), Kûfeli

⁹¹ Belâzûrî, **Ensâb**, III/82-83.

⁹² Minkarî, **Vak'atu Sıffin**, ss. 92-93, 94, 98, 103-104.

⁹³ İbn Zekvân, **Sîre** s. 92.

⁹⁴ Sıffin Suriye'de, Fırat boyundaki Rakka kentinin doğusundadır.(Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.12.)

⁹⁵ Nasr b. Muzâhim Minkarî, (212-827), **Vak'atu Sıffin**, (Thk. AbdüsSelâm Muhammed Hârûn), Kahire 1382. ss. 156-157; İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, 276/889, **el-İmame ve's-Siyâse**. (Thk. Muhammed Taha Zeynî), Müessesetü'r-Risâle, Kahire 1967/1387. I/93; Belâzûrî, **Ensâb**, III/82.

⁹⁶ Belâzûrî, **Ensâb**, III/189.

⁹⁷ Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, V/601; Mes'udî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, (345/956), **Mürûcü'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher**, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964. II/385.

⁹⁸ Minkarî, **Vak'atu Sıffin**, ss. 473-477; Belâzûrî, **Ensâb**, III/86; Mes'udî, **Mürûc**, II/398-399.

⁹⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, **el-Maârif**, (Thk. Servet Ukkâşe), Kahire 1922, s. 115; Mesûdî, **Mürûc**, II/400.

¹⁰⁰ Minkarî, **Vak'atu Sıffin**, ss. 480-481; İbn Kuteybe, **el-İmame**, I/101; Belâzûrî, **Ensâb**, III/98-103; Dineverî, **Ahbâr**, ss. 188-189; Ya'kûbî, **Târîh**, II/188; Taberî, **Târîh**, III/101; Makdisî, **el-Bed'**, V/219-220; Mes'udî, **Mürûc**, II/400.

¹⁰¹ Minkarî, **Vak'atu Sıffin**, ss. 478-481; Dineverî, **Ahbâr**, s. 189.

¹⁰² Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, V/661; Mesûdî, **Müruc**, II/400.

Kurra'nın lideri Misar el-Fedeki gibi kişiler de savaşın durdurulmasından yana idiler. Ayrıca Muâviye'nin görevlendirdiği atlı bir kişi de eline aldığı Mushaf ile iki ordunun ara bölgesinde dolaşıp Iraklılar'ı Kur'ân'ın hakemliğine çağırmış,¹⁰³ delil olarak da, "Görmüyor musun kendilerine kitaptan bir pay verilenleri, aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına çağırılıyorlar da sonra onlardan bir grup yüz çevirerek dönüyor."¹⁰⁴ ayet-i kerimesini okumuştur.¹⁰⁵

En son Eş'as b. Kays'ın tehditleri ve direktmeleri sonucu Hz. Ali savaşa son verdi¹⁰⁶ ve silahlar bırakıldı.¹⁰⁷ Kur'ân konuşamayacağına göre birilerinin Kur'ân'la hükmetmesi gerekiyordu. Gelinek nokta Hz. Ali'nin aleyhinde gelişmiş bir durumdu. Zira Muâviye Şam Valisi konumundan, biat ile gelmiş olan halifelik makamındaki Hz. Ali ile aynı çizgiye gelmiş bulunmaktaydı.

Savaşın durmasından sonra Eş'as, Hz. Ali'ye insanların savaşın durdurulmasından memnun olduklarını, Kur'ân'ın hükmüne yapılan davetin kabul edilmesine sevindiklerini belirtip, bu hususta Muâviye'nin düşüncesinin ne olduğunu öğrenmek için kendisini görevlendirmesini istedi. Halifenin onayını aldıktan sonra Eş'asi, Muâviye'ye giderek hangi amaçla Mushafları havaya kaldırdıklarını sordu. Muâviye ona şu cevabı verdi: "Biz ve siz Allah'ın kitabında emrettiğine müracaat edelim! Siz içinizden razı olduğunuz bir kişiyi hâkem seçersiniz; biz de içimizden bir kişiyi hâkem seçeriz. Sonra her ikisinden Allah'n kitabına göre amel edeceklerine ve onun hilafına hareketetmeyeceklerine dair sözleşiriz, sonra her iki hakemin ittifakıyla ortaya çıkan ne ise razı oluruz."¹⁰⁸

¹⁰³ Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, 481; Belâzûrî, **Ensâb**, III/103-107.

¹⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/23.

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, **el-İmâme**, I/102; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kufî, 314/926, **el-Futûh**, (Thk. Süheyl Zekkar), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992. II/180.

¹⁰⁶ Belâzûrî, **Ensâb**, III/103; Dîneverî, **Ahbâr**, s. 189; Ya'kubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubî, 292/905, **Tarih-i Ya'kubî**, (Trc. Muhammed İbrahim Ayetî), Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitap, Tahran, 1964, II/188.

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, **el-İmâme**, 1/16-117.

¹⁰⁸ Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, ss. 498-499; Taberî, **Târîh**, III/102; İbn A'sem, **Futûh**, II/191-192; Mes'ûdî, **Mürûc**, II/401.

1.1.5. Hakem Olayı

Sözlükte “hüküm vermek, menetmek” gibi manalara gelen hükm kökünden türemiş bir isimdir. Örfte ve hukuk dilinde, aralarındaki uyuşmazlığı çözmesi için tarafların kendi ihtiyarlarıyla başvurdukları şahıs veya mercûi ifade eder.¹⁰⁹ Tahkîm¹¹⁰ “Aralarında hukukî ihtilaf bulunan tarafların bu ihtilâfî çözüme bağlaması için üçüncü kişi veya kişileri hakem tayin etmesi ve bu husustaki yaptıkları sözleşme” demektir. Tahkîmin taraflarına muhakkim, uyuşmazlığı çözmesi istenen kişiye muhakkem denir.

İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumundan tevarüs eden bu gelenek toplumsal barışı sağlayıcı tali bir yargı yoludur. İslâm’dan önce Arap toplumunda merkezi bir otorite mevcut olmadığından anlaşmazlıkların sulh yolu ile kabile büyükleri ve özellikle de hakemler aracılığıyla kabile ve bölgede feraset, adalet tecrübesi ve itibarı olan kişi veya kişilerce hakem usulü ile çözüme kavuşturulurdu. Tahkîm olayı İslâm Tarihi ve Mezhepler Tarihi ve konumuz itibarıyla de önem arz etmektedir. Sıffîn Harbi neticesinde Ali ile Muâviye arasında ihtilâfî Kur’ân ve sünnete göre halletmek üzere tarafları temsilen bire hakem seçildiği için bu olaya “Hakem Olayı” denir.

Hiz. Ali Abdullah b. Abbâs’ın hakem olmasını istiyordu. Ancak komutanları Ebû Musa el- Eş’arî’yi seçtiler. Muâviye’nin hakemi ise Amr b. Âs idi. Hakemler tarafından imzalanan anlaşma metni okunurken Hiz. Ali ordusu içindeki Temîm kabilesine mensup bir grup “Lâ hükme illâ lillâh” (Hüküm ancak Allah’ındır) diyerek anlaşmaya karşı çıktılar. Bu grup Hiz. Ali’den tevbe ederek tahkîmi reddetmesini ve anlaşmayı bozmasını istemişlerdi.

Hâricîler’in bakış açısına göre, Allah’ın hükmüne rağmen Hiz. Ali, Allah’tan başkasını hakem yapmış ve Allah’ın dininde adil olmayan insanlar Ehl-i Cevr’in hakemliğine razı olmuştu,¹¹¹

Sâlim b. Zekvân, burada şunları söylemektedir: “Müslümanlar¹¹² Ali’nin kararlarındaki basiretsizliğini gördüler. Allah’ın hidayeti üzere olanların yolundan yüz

¹⁰⁹ Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Celâleddîn İbn Manzûr, (711/1311), **Lisânu'l-Arab**, 1. Bsm., Bulak 1303, IV/31.

¹¹⁰ Ahmet Önkâl, **DİA**, “Ahnef b. Kays” md. İstanbul 1989: II, s. 33.

¹¹¹ İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 92-94.

¹¹² İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 92-94.

çevirerek Allah'ın dini konusunda Allah'tan başkasının hakemliğine razı olduğuna şahit olduklarında ve (dolayısıyla) onun Allah'ın ve kendilerinin düşmanlarına karşı son nefeslerine kadar savaşmaktan vazgeçtiğini gördüklerinde, Ali'yi devre dışı bırakarak Kur'ân'ın hakemliğine başvurdular. Allah'ın hakemliğine razı oldular ki o Allah, hâkimlerin en hayırlısıdır. Müslümanlar, Allah'ın hükmünü terk ettiği ve kâfir olduğu kanıtlanmış olan bir kişinin hükmünü onayladığı için Ali ile yollarını ayırdılar. Dünya şehvetini ve lezzetini terk ettiler, Allah rızasına ulaşmak amacıyla canlarını feda ettiler.”¹¹³

Haricî bakış açısına göre Hz. Ali'nin hakeme razı olması, Muâviye'nin haklı olabileceğini zımnen de olsa kabul etmesi anlamına geliyordu. Bu şekilde Ali, hayatının en büyük hatasını hakeme razı olmakla işlemiş oldu¹¹⁴. Zira bu durumda Muâviye, siyasal platformda isyancı bir vali olmaktan çıkıp Hz. Ali'ye denk bir siyasal güç haline geliyordu.

Hâricîler'in kendi kaynaklarında tahkîm olayı net bir dille reddedilmekte ve bu düşüncenin yanlış olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Zira işin başından beri tahkîme karşı olduklarını açıklayan Hâricîler'e göre tahkîmi kabul etmek, Allah'ın hüküm vermesi gereken bir konuda insanları işe karıştırmaktı. Bu şekilde Ali, daha önce takip ettiği Müslümanların yolundan ayrılmış olmaktadır. Zira Allah'ın hüküm verdiği bir konuda, Allah'ın dışında başkasını hakem yapmıştı. Şöyle ki Hâricîler'e göre meşru bir siyasal otoritenin düşmanları ile ilgili olarak Allah'ın hükmü, Müslümanların onlarla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşmaları, hiçbir fitnenin ortada kalmaması ve dinin sadece Allah için olmasıdır. Böylece Ali ile taraftarları, bu hükme uymayarak Allah'ın hükmünü geçersiz hale getirmiş ve ondan yüz çevirmiş oldular, Allah'ın sözünü, yerini değiştirerek tahrif ettiler. Kur'ân'ı Allah'ın indirmiş olduğu bağlamın dışına çıkararak yorumladılar.¹¹⁵

Hâricîler'in doğuşu tarihçiler tarafından ortaya çıkan hakem tayini (Tahkîm) meselesine bağlanmıştır. Hâricîler Hz. Ali'yi tahkîmden vazgeçme konusunda ikna

¹¹³ İbn Zekvân, *Sîre*, ss. 94-96.

¹¹⁴ Ahmet Akbulut, “Hâricîler'in Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi”, *AÜİFD*, XXXI, Ankara 1989, s. 336.

¹¹⁵ İbn Zekvân, *Sîre*, ss. 92-94.

edemeyince Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya¹¹⁶ çekildiler ve böylece ilk Haricî¹¹⁷ grup ortaya çıkmış oldu.¹¹⁸

Tahkîm olayı ve sonrasında vuku bulan olaylarda Emevî sülâlesini ve onlara tabi olanlar doğrudan doğruya taraf olmuşlardır. “Muhakkime” diye isimlendirilen fırka tarih sahnesine ilk kez Sıffin'de işin hakemlere bırakılmasını protesto ederek çıkmıştır. Tahkîm olayı Hz. Ali'nin lehinde gelişmediği gibi, bu kararı kabul etmeyen ve daha sonraları “Şîa” adıyla anılan tarafların tahkîm olayına tepkileri asırlar boyu devam etmiştir.

Tahkîm olayı dinî ve siyasî birçok fırkanın gündemine girmiş konuşulan, tartışılan, yorumlanan bir mesele haline gelmiştir. Bu konuda birçok İslâm âlimi ve tarihçiler görüşlerini müspet veya menfi tarzda zikretmişlerdir. Bunlardan selef âlimleri sahabe arasında meydana gelmiş olan hadiseleri ihtiyatla karşılayarak bu konuda anlatılanların birçoğunun doğru olmadığını söyler,¹¹⁹ bir kısmı da düşünce beyan etmekten imtina etmişlerdir. Rivayete göre Ömer b. Abdülaziz'e biri gelip Cemel ve Sıffin harpleri hakkında ne düşündüğünü sorar. Halife “Bunlar Allah'ın elimi uzak kıldığı konulardır; artık bu konulara dilimi bulaştırmak istemem” diye cevap

¹¹⁶ “Harûra”, Irak'ta Kûfe yakınlarında bir yerin adıdır. Burada Hz. Ali'ye karşı isyan edenler ile Nehrevân'da yapılan savaşta Hâricîler çok az sayıda kişi kalıncaya kadar olayın cereyan ettiği yerdir. (İslâm Ansiklopedisi, “Harura” Milli Eğitim Bakanlığı, V/305.)

¹¹⁷ İbn Hacer, Ehl-i Sünnetin usul ulemasından pek çoğunun Hâricîler hakkındaki görüşünü şu şekilde özetlemektedir: Kelime-i Şahâdet getirdikleri ve İslâm'ın emrettiklerini yapmaya devam ettikleri için Hâricîler'in Müslümanlığına hükmetmişlerdir. Fakat fasit (yanlış) bir yoruma dayanarak Müslümanları tekfir etmeleri sonucu onların mallarını, canlarını kendilerine helal kılmaya ve karşıtlarını tekfire götürdüğü için fıska girmişlerdir. Özetle Hâricîler fâsik Müslümanlardır. Hattâbî ise, Müslüman âlimlerin onların dalâletlerine rağmen bir İslâm fırkası oldukları konusunda icma ettiklerini, bu nedenle kestiklerinin yeneceğine ve onlarla evlenilebileceğini, kaydetmektedir. Hz. Ali'ye Nehrevân'da toplanan insanlar hakkında “onlar kâfir midir?” sorusu sorulduğunda şunları söylemektedir: “Onlar (Hâricîler) küfürden kaçarlar.” Hz. Ali'nin bu cevabı Hâricîler'in kendisiyle savaşsalar bile İslâm dairesi içerisinde olduklarını belirtmektedir. (İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, Kahire: Dâru'r-Riyân 1987, XII/314); Râğib el-İsfehânî de Müfredâtında “havâric” maddesini tanımlarken “İmâm'a itaat etmemeleri” dolayısıyla hâricîler olarak isimlendirilmişlerdir, demektedir. (Râğib el-İsfehânî, Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân, Kahire, el-Mektebetu'l-Tevkîfiyye trz, s. 152).

¹¹⁸ Şîi kaynaklarda ise Hâricîler hakkında ilginç bir tanımlama ile karşılaşmaktayız. Tehzîb'de geçen rivâyete göre Âl-i Beyt'e muhalefet eden iki grup vardır: Birincisi Âl-i Beyt'e muhalefet de etse onları seven ve düşmanlık beslemeyen kimselerdir ki onların kestikleri kurbanlar yenir. İkinci grup ise kestikleri kurbanlar yenilmeyen kimselerdir. Söz konusu grubun Hâricîler olduğunu görmekteyiz. Şeyh Tûsî, Tehzîbu'l-Ahkâm, Kum, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1986, IX/71 (Bâbu'z-Zebâih ve'l-Et'ime) Şîa tarafından Ehl-i Kitâb muamelesi dahi göremeyen Hâricîler'in bu hükümle tamamen İslâm dairesi dışında tutulduğu görülmektedir.

¹¹⁸ Ahmet Akgündüz, “Hakem”, **DİA**. XV/171.

¹¹⁹ İbn Teymiyye, Şeyhulislâm Ahmed (728-1328), **Mecmû'u Fetava İbn Teymiyye (Fetava)**, 1. Bsm., y.y., 1398, IV/431.

verir¹²⁰ Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen (1971) de şunları söyler: Bu mukâtele neticesinde maatteessüf Hz. Ali ordusundan 25.000, Hz. Muâviye'nin ordusundan da 45.000 Müslüman şehit düşmüştür. Hz. Muâviye'nin ordusu inhizâma, dağılmaya mahkûm bir vaziyette idi. O ordu ki Roma hududunun muhafızı, İslâm kuvvetinin büyük bir rüknü idi. Bunu da inhizamdan kurtarmak yine İslâm menâfii îcâbâtından idi. İşte bu orduyu bu inhizamdan kurtarmak için iki kardeş ordu mensuplarını Kur'ân'ın hükmüne davet etmek, bir halâs çaresi bulmak üzere iltizam edilmiş sayılabilir. Zaten İmâm Ali'nin taraftarları da böyle beyne'l-müslimîn vukû bulan bir mukâtelenin şeâmetini anlamış olmalı idiler ki, hemen silahlarını bırakmaya koşmuşlar Hz. Ali'nin müessir nutuklarını dinlememişlerdi.”

Artık böyle bir badireden kurtulmak için Amr İbnü'l-Âs'ın bu babtaki tedbiri, tavsiyeleri, kendisi için bir mazeret, belki de takdire şayan bir hareket teşkil edebilir. Zaten “Harb hiledir.”¹²¹ buyurulmuş değil midir? Harbin fecâyiinden kurtulmak Müslüman kanlarını akmaktan korumak, harpten matlûp, gayeye varmak için, muhtelif çarelere başvurulur. Bu, harbin îcâbâtındandır.¹²² Üstelik Cenâb-ı Hakkın: “Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah ve Resûlüne götürün”¹²³ buyurarak ihtilafların halli için başvurulması emredilen merci Kur'ân'ın hükmüne müracaat teklif olunuyordu. Bunu belirtmek üzere Muâviye'nin emriyle önce bir görevlisi saflar arasında dolaşarak: “Kalan kanlar hakkında Allah'tan korkun, Allah'tan. Sizinle bizim aramızda Allah'ın Kitabı hakem olsun!” diye haykırmış, elindeki Kur'ân nüshasını havaya kaldırarak: “İşte şu Mushaf hakem olsun!” diye bağırması ve “Baksana! Kitaptan kendilerine bir pay verilmiş olanlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabına çağırılıyorlar da sonra onlardan bir topluluk yüz çevirerek dönüyor.”¹²⁴ meâlindeki âyeti okumuştur. Bunu takiben Şam askerlerinden yanında Kur'ân sahifesi bulunan herkes bu sahifeleri mızraklarının ucuna takarak; “Başından sonuna kadar Allah'ın Kitabı sizinle bizim aramızda hakem olsun!” diye bağırmağa başlamış, böylece beş yüz kadar Kur'ân sahifesi mızraklar üzerinde

¹²⁰ Ebû Osmân Amr b. Bahr el Câhız, (255-869), **el-Beyân ve't-Tebyin**, 4. Bsm. (Thk. AbdusSelâm Harun), Mısır 1975, II/289.

¹²¹ Buhârî, **Cihâd** 157; “Menâkıb” 25; Muslim, “Cihâd” ss. 18, 19.

¹²² Ömer Nasuhi Bilmen, **Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezîh İtikatları**, İstanbul trz., ss. 131-132.

¹²³ Nisâ: 4 /59.

¹²⁴ Âl-i İmrân: 3/23.

yükselmiş, ayrıca Şam'ın meşhur Mushafı da askerlerin mızrakları ucunda havaya kaldırılmıştı.¹²⁵ Bu durum karşısında Ali ordusunun büyük çoğunluğu ve özellikle Kur'ân'la sık meşguliyetleri dolayısıyla “Kurrâ” diye isimlendirilen dindar kişiler derhal bu davete icabet etmek ve Kur'ân'ın hükmüne başvurmak üzere harbe son vermek gerektiğini belirttiler. Ancak Ali ile o sırada zafer elde etme ümidi içinde olan Ali'nin komutanlarından Eşter en-Nehâf ve az sayıdaki taraftarı aynı kanâatte değildiler. Ali, savaş kesilse dahi istenilen neticeye varılacağına, ihtilâfın halledileceğine ihtimal vermiyordu. Bu sebeple de karşı tarafın teklifini bir hile olarak telâkki etmiş, harbe devam edilmesini istemişti. Ama başta Kurrâ olmak üzere pek çok kişi, Kur'ân'ın da hükmüne çağrıldığına göre buna mutlaka icabet etmek gerektiğine inanıyordu. Bu inancın Ali'ye kabul ettirilmesinde Yemenli komutan Eş'as b. Kays'ın büyük rolü olduğu bilinmektedir. Eş'as'ın yaptığı iş, Ali ordusunda çoğunluğu teşkil eden ve Kur'ân'ın hükmüne razı olma gereğine inanan sulh isteklilerinin hislerine tercümanlık etmek olmuştur. Ali de herhangi bir tehdit söz konusu olmaksızın bu çoğunluğun ısrarlı talebine uymak durumunda kalmış ve Muâviye'nin düşüncelerini anlamak üzere Eş'as'ı karşı tarafa göndermiştir. Eş'as ile görüşmesinde Muâviye, ihtilâfın çözümü için Allah'ın Kitabına müracaatı, Kur'ân'ın hükmünü belirlemek üzere de tarafları temsilen seçilecek birer hakeme işin havale edilmesini ve hakemlerden tamamıyla Kitâbullâh'a göre faaliyet göstereceklerine dâir kesin söz alınmasını teklif ediyordu.¹²⁶Bu teklifi gayet mâkûl bulan Eş'as dönerek durumu Ali'ye bildirdi.

İkrime anlatıyor: Muâviye, Amr İbnü'l-Âs'ı¹²⁷ kendi hakemi ilan etti. Ahnef b. Kays¹²⁸ Hz. Ali'ye “Sen de Abdullah b. Abbas'ı hakem tayin et, zira o tecrübeli bir

¹²⁵ Mes'ûdî, **Mürûc** IV/378; İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah, 655/1257 **Şerhu Nehci'l-Belaga**, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1965, I/184-185. Bu noktada bazı müsteşrikler o tarihlerde bu kadar çok Kur'ân nüshasının mevcut olmadığını belirterek ortaya bir şüphe atarlar (Meselâ Bkz. W.Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 15; Fr. Buhl, “Sıffin”, İSAM, X, 553). Ancak bu şüphe haklı görülemez. Zira binlerce kişiden müteşkil İslâm ordusu ve bunlar arasında yer alan kurrâ'nın yanında, baştan sona muntazam bir kitap şeklinde olmasa bile, üzerinde bazı Kur'ân âyetlerinin yazıldığı birçok sahifenin bulunması gayet tabiidir. Aslında -Watt'ın da itiraf mecburiyetinde kaldığı gibi- maksadı îfâ için tek nüsha dahi yeterli idi.

¹²⁶ Mes'ûdî, **Mürûc**, IV/381.

¹²⁷ Dihhudâ Ali Ekber, **Lüğatname-i Dihhudâ**, İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1372, I/221.

¹²⁸ Ahnef b. Kays: Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî (ö. 67/686-87), İslâmiyet'ten önce doğdu. Asıl adı Sahr'dır fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan tabiîndendir. Doğuştan çarpık bacaklı olduğundan Ahnef lakabıyla meşhur olmuştur. Hz. Ali ile Hz. Muâviye

adamdır” dedi. Hz. Ali de: “Peki öyle yapayım!” dedi. Ama Yemenliler, Eş’as b. Kays ve Kurralar “Hayır, bizden bir adam olmazsa olmaz, biz Ebû Musa’nın olmasını istiyoruz” dediler.”¹²⁹

Hz. Ali'nin istemeyerek Ebû Musa'yı hakem yapmaya razı olduğunu gören Abdullah b. Abbas (r.a.) Hz. Ali'nin yanına gelerek ona:

“Sen hangi sebeple Ebû Musa'yı hakem yapacaksın, vallahi o bize destek olmayacak. O bizi bu halde görmek arzusundaydı. Şimdi sen onu işimizin sözleşme vekili kılıyorsun. Üstelik o bunun ehli de değil. Eğer beni Amr ile bu işi halletmeye tayin edemeyeceksen o zaman Ahnef b. Kays'ı tayin et. Zira o Arapların tecrübelilerinden biri ve zekâda Amr'ın dengidir!” dedi. Hz. Ali "Tamam öyle yapalım." demişse de Yemenliler bunu da kabul etmedi. Hz. Ali itirazcılara söz dinletemeyince Ebû Musa'yı görevlendirdi.

İkrime der ki: Ben İbni Abbas'ın şöyle dediğini duydum: “Hakem günü Ali'ye: “Ebû Musa'yı hakem yapma. Zira uyanık, fırsatlı, işini bilen bir adam (Amr b. Âs) var. Beni de onunla beraber yolla. Zira onun yapacağı anlaşma düğümünü ben çözerim, onun çözdüğünü de ancak ben bağlarım!” diye söyledim. Ama bana “Yâ İbni Abbas! Ne yapayım, ben aralarında zayıf kaldım, onlar da harpte iyice yoruldu. Şu Eş’as b. Kays’a baksana! ‘Hakem konusunda asla iki tane Mudarlı olmaz illa birisi Yemenli olacak’ diye tutturdu.” dedi. Ben de Ali'yi mazur gördüm, anladım ki ona zulmediliyor, ashabında bu konuda bir niyet yok.¹³⁰ Hakeme işin havale edilmesini ve hakemlerden tamamıyla Kitâbullâh'a göre faaliyet göstereceklerine dâir kesin söz alınmasını teklif ediyordu. Bu teklifi gayet mâkûl bulan Eş’as dönerek durumu Ali'ye bildirdi. Artık hakemler tespit edilecekti.

13 Safer 37/3 Ağustos 657 tarihinde Amr b. Âs (ra) gelerek Hz. Ali'nin (ra) huzurunda Ebû Musa (ra) ile bir araya geldi. Sonra her iki taraf da 40'ar kişilik bir

arasındaki olaylarda Hz. Ali'yi açıkça destekledi ve Sıffin'de Muâviye kuvvetlerine karşı savaştı. Mesele hakemlere havale edilince hakemlik görevinin kendisine verilmesini ısrarla istedi ve Ebû Musa'nın hakemliğine şiddetle karşı çıktı. Fakat isteğini kabul ettiremedi. Ahnef, Muâviye ve Yezîd dönemlerinde daha çok Basra'da birbirleriyle ihtilâf halinde olan kabileleri birleştirmek için gayret sarf etti. Ahmet Önkâl, “Ahnef b. Kays”, DİA, II/173-174.

¹²⁹ Belâzûrî, **Ensâb**, III/107-108.

¹³⁰ Taberî, **Tarih**, III/102; Dineverî, **Ahbaru't-Tivâl**, s. 193; Belâzûrî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, III/107-108.

delegasyon nezaretinde “Tahkîmnâme” yazmaya ve ortak şartları kayda geçirmeye başladılar. Tahkîmnâmenin başına “Emirü'l-Müminin ile Muâviye arasında bir karardır” diye yazılmaya başlayınca Amr b. Âs (ra) itiraz etti. “O sizin halifenizdir; bizim değil”. Bu nedenle “Emire'l-Müminîn ifadesini siliniz” dedi. Ahnef b. Kays buna itiraz etti. Eş'âs b. Kays ise Hz. Ali'ye dönerek bu ifadenin silinmesini istedi. Bunun üzerine Ahnef b. Kays Hz. Ali'ye “Sakin, müminlerin emiri ifadesini silmeysin. Bunu yaparsan bir daha asla ona ulaşamazsın.”¹³¹ dedi.

Hız. Ali'ye Mü'minlerin Emiri hitabını silmeyi neden kabul ettiği sorulunca şöyle dedi: “Ben Hudeybiye Barış Anlaşması yapılırken Resûlullah'ın (sav) kâtibi idim. Anlaşma metninin başına “Allah'ın Resûlü Muhammed” diye yazdım. Müşrikler buna itiraz ettiler. “Senin Allah'ın Resûlü olduğunu kabul etmiyoruz. Adını ve babanın adını yaz” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (sav) “Resûlullah” ifadesini silmemi istedi. Ben kabul etmedim. O zaman bana “Bana onu göster, söyleyim” buyurdu. Ben gösterdim O da eliyle sildi. Sonra bana “Sen de böyle bir şeye davet edileceksin. Ona uy!” buyurdu. Hız. Ali (ra) bunu anlatınca Amr b. Âs (ra) alındı ve “Şimdi bizler müşriklere mi benzetiliyoruz” dedi. Hız. Ali (ra) buna mukabil “Senin samimi müminlere dost, fasıklara düşman olduğun bir zaman var mı?” diye mukabele etti. Amr b. Âs (ra) bunun üzerine “Vallahi bundan sonra seninle hiçbir zaman bir araya gelmem” dedi. Hız. Ali (ra) da “Ben de Allah'tan senin gibileri meclisimden uzak tutmasını isterim” diye cevap verdi.¹³² Hız. Ali (ra) “Emirü'l-Müminin” ifadesini eliyle sildi. Uzun müzakerelerden sonra anlaşma metni şu ifadelerle yazıldı:

“Bu kararlar Ali b.Ebî Talib ile Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kararlaştırdığı hususlardır. Ali Kûfeliler'in, Muâviye Şamlıların temsilcisidir. Biz Allah'ın kitabına ve hükmüne tabi olduk. Aramızda Allah'ın kitabı hükmedecek. Her iki tarafın seçtiği hakemler Allah'ın kitabına göre hüküm verecekler. Biz de onlara uyacağız. Hakemler Ali'nin hakemi Ebû Musa Abdullah b. Kays el-Eş'arî ile Muâviye'nin hakemi Amr b. Âs olacaklardır. Allah'ın kitabında bulunmazsa Resûlullah'ın sünneti ile çözmek en

¹³¹.Taberî, **Târîh**, III/103. Dîneverî, **Ahbâr**, s. 194.

¹³² Taberî, **Tarih**, V/53; **el-Kâmil**, III/32.

âdil yoldur. Bu iki hakemin hükümleri Kûfe ile Şam arasında en adil hüküm olacaktır.¹³³

Bu karar şahitler huzurunda imzalandı. Eş'âs b. Kays ahitnameyi alarak herkesin huzurunda yüksek sesle okumaya başladı. Bu arada Urve b. Udeyye Temîmoğulları ile beraber buna itiraz etti. “Sizler Allah’ın emrine ve hükmüne ortak mı koşunuz? La hükme illâ Lillah”¹³⁴ diyerek kılıcı ile Eş'âs’ın atını itti. Böylece ilk Haricî fikri burada ifade edilmiş oldu.¹³⁵ Bundan sonra iki hakemin Ramazan ayı içinde “Dûmetü'l-Cendel”¹³⁶ de verecekleri hüküm beklenmeye başlandı. Bu arada Hz. Ali’ye (ra) savaşın durdurulması gerektiği konusunda baskı yapan bir grup gelerek sanki hiçbir şey olmamış gibi, alınan kararları “keen lem yekün (Sanki yokmuş, hiç yokmuş, hiç olmamış gibi)” sayarak savaşa devam edilmesini talep ettiler. Bunun üzerine Hz. Ali (ra) öfkelenerek: “Savaşın durdurulmasına ben zaten razı değildim. Hakem teklifini siz ısrarla bana kabul ettirdiniz. Razı olduktan sonra geri dönüş, ikrardan sonra değiştirme caiz değildir. Yapılan anlaşmayı bozmak ise nifak alametidir. Sizler öyle bir iş yaptınız ki kuvvetimize zaaf getirdiniz. Biz galip durumda iken Şamlıların hile ve desiselerine aldandınız ve onların istediklerini verdiniz. Bundan sonra sizin doğruya isabet edeceğinizi ve başarılı olacağınızı asla zannetmem” dedi ve onları huzurundan çıkardı. Sıfında yapılacak bir şey kalmamıştı.

Tahkîmnâmenin kabulünden sonra Hz. Ali’nin ordusunda ayrılık açıkça ortaya çıktı. Hz. Ali’nin tahkîmi reddetmesini ve antlaşmadan dönmesini isteyen Haricîler ile Hz. Ali’nin düşüncesini paylaşan askerler arasında ciddi tartışmalar yaşandı.¹³⁷ Haricîler ayrılırken, Hz. Ali’ye, taraftarları, “*Senin dostunun dostu, düşmanının düşmanı olarak sana yeniden bey’at edeceğiz*” dediklerinde Hâricîler onlara, “*Sizler ve Şam halkı küfürde atbaşı beraber gidiyorsunuz. Şamlılar Muâviye’ye işlerine gelenleri kabul, gelmeyenleri reddetmek suretiyle; siz de Ali’ye dost bildiğine dost, düşman bildiğine düşman olmak üzere bey’at ettiniz*” karşılığını verdiler.¹³⁸

¹³³ Taberî, **Tarih**, V, 55; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, III/321.

¹³⁴ Belâzûrî, **Ensâb**, III/112.

¹³⁵ Taberî, **Tarih**, V, 55; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, III/32.

¹³⁶ Taberî, V/680; İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım-mine'l-Kavâsım**, s. 127.

¹³⁷ Mesûdî, **Mürûc**, II/405.

¹³⁸ Taberî, **Târîh**, III/109-116; Belâzûrî, **Ensâb**, III/121-122.

Ölenlerin defin işlemleri tamamlanınca Hz. Ali (ra) ordusuna emir verdi ve çadırlarını sökerek Kûfe'ye döndüler. Muâviye de Şam'a döndü¹³⁹.

Hakem Olayı'ndan sonra ortaya çıkan Hâricîler, "Hüküm Allah'ındır" sloganını dillendirerek, önce hakem olayına razı olan Hz. Ali ve muhaliflerini, daha sonra da kendilerinden olmayan tüm Müslümanları büyük günah işlemekle itham ederek küfre girdiklerini ileri sürmeleri sorunu daha da girift hale getirmiştir.

Hz. Ali'nin tahkîmi kabul etmek zorunda kalması, Hâricîler olarak isimlendirilen grubun ondan ayrılmasına sebep oldu. Hz. Ali ile Hâricîler arasında Nehrevân'da meydana gelen savaşta Hâricîler kesin bir yenilgiye uğratıldı. Fakat bu yenilgi onların Hz. Ali'ye duydukları kını çoğalttı. Hz. Ali dönemi, yoğun siyasî çalkantılarla geçti. Nihayet Hz. Ali'nin, Abdurrahmân b. Mülcem isimli bir Hâricî tarafından öldürülmesi, daha sonraki dönemlerde de tartışma konusu olmuştur.¹⁴⁰

Hakem olayının pek çok siyasî sonuçları olmuştur. Hz. Ali (ra) açısından baktığımız zaman üç belirgin sonucu doğurmuştur.

Birincisi, Sıffin'deki zafer elinden kaçmıştır.

İkincisi, üç yıllık güçlü hilâfeti sarsılmış ve tartışılmaya başlanmıştır.

Üçüncüsü de taraftarları arasında Sıffin'de ortaya çıkan "Allah'ın hükmüne uyma" düşüncesinden kaynaklanan ihtilaf "Hâricîlik" gibi müfrit bir fırkanın doğmasını netice vermiştir.

Muâviye (ra) açısından ele aldığımız zaman, Sıffin'deki hezimetten kurtulmuş ve yıldızının parlamasına sebep olmuştur.¹⁴¹ Halife ile aynı seviyeye yükselmiş ve makamını eşitlemiş oldu. Hile yoluyla da olsa "Halife" unvanını almış ve tebası arasında itibarı artmıştı. Ancak siyasetin insafsız düsturlarının devlete hâkim olmasına yol açtı, adalet ve hakkaniyet büyük bir zarar görmüş oldu. Müslümanlar açısından fitne ve fesat çoğaldı, yara "kangren" haline geldi. Hakem ile hüküm vermeye itimat

¹³⁹Taberî, **Tarih**, VI/29-30.

¹⁴⁰Orhan Ateş, "Hâricîliği Doğuran Sosyal-Psikolojik Bir Çerçeve Olarak Anomali", **Hece Dergisi** Haziran 2013, s.355.

¹⁴¹Adnan Demircan, **Ali-Muâviye Kavgası**, Beyan yayınları, İstanbul 2002, s. 182.

kalmadı. Hz. Ali'nin (ra) sonucu geçersiz sayması neticeyi değiştirmede ve sonuç eskisinden de kötü oldu.¹⁴²

Bu kısımdan çıkaracağımız sonuç: Müslümanlar:

a) Hz. Ali taraftarları (Şiiler denmiştir),

b) Muâviye taraftarları (Emevîler)

c) Hz. Ali ve Muâviye'den ayrılanlar (Hâricîler) olmak üzere 3 gruba ayrılmışlardır.

Hâricîler tarafından düzenlenen suikastlarda, Muâviye ve Amr İbnü'l Âs kurtulurken, Hz. Ali şehit düşmüştür. Hz. Ali'nin ölümü ile de "Dört Halife Devri" son bulmuştur.

Olayların seyrin uzatmak mümkün, ancak biz bu kadarıyla yetinerek konumuzu aydınlatacak bir kısım mevzuları buradan bulma ümidiyle İslâm Mezhepleri Tarihine konu olan Hâricîliği ve daha sonra da İbâzîliği anlatmaya çalışalım.

1.1.6. Hâricîler

"Hâricî", "çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki "hurûc" kökünden "ayrılan, isyan eden" manâsında bir sıfat olan "hâric" kelimesine nisbet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir terimdir. "Hurûc", "girme"nin zıddı olup "çıkılmak" demektir.¹⁴³ Topluluk ismi için Hâricî ve Havâric adları kullanılır.¹⁴⁴

Hâricîler, Sıffin'de Hz. Ali ile Muâviye arasında geçen zorlu savaş sırasında ortaya çıkmışlardır.¹⁴⁵ Ortaya çıkışlarının asıl sebebi siyasî olmasına rağmen daha sonra dini bir görünüm kazanmıştır.¹⁴⁶ Fırkanın ismi konusunda çeşitli görüşler ileri

¹⁴² Taberî, **Tarih**, V/71; İbn-i S'ad, **Tabakat**, IV/257; Dineverî, **Ahbâr**, s. 183; el-Minkarî, **Vak'atu Sıffin**, s. 546.

¹⁴³ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, IV/52.

¹⁴⁴ Ethem Ruhi Fıglalı, "**Hâricîler**", **DİA**, İstanbul 1997, XVI, 169.

¹⁴⁵ Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, , **Tabsıratu'l-Edlile fi Usûli'd-Din**, (Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), DİB Yayınları, Ankara 2003, I/508.

¹⁴⁶ el-Eş'arî (v. 324/936), Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, **el-İbane an Usuli'd-Diyâne**, Merkezi Şuuni'd-Da've, Medine, 1410, s. 57; Aliyyu'l-Kârî (v. 1014/1606), Ali b. Sultan M. Nureddin el Heravî, **Şerhu'l Fıkhî'l Ekber**, (Nşr. es-Seyyid Muhammed Ebû'l-Feras en-Nuğsânî), İstanbul 1323, s. 9.

sürülmekle beraber, bu fırkaya Havâric isminin verilmesinin temelde iki sebebinin olduğu varsayılmaktadır.

Fırkanın muhâlifleri Hâvâric ismini, “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali’den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır.¹⁴⁷ Muhâlifleri tarafından Haricîler hakkında kullanılmış diğer bir isim de “dinden çıkmış” anlamında Mârîka’dır.¹⁴⁸ Mârîka, Haricîler’e muhalifleri tarafından verilen ve kendileri tarafından kabul edilmeyen bir isimdir.¹⁴⁹

Sıffin savaşının ardından Hz. Ali ve Muâviye (v. 60/679) taraftarlarınca benimsenen hakemlere rıza göstermeyi reddetmelerinden dolayı Haricîler’e Muhakkime,¹⁵⁰ Hz. Ali’nin ordusundan ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ’ya nisbetle Harûriyye¹⁵¹ ve burada kendilerine imâm/reis kabul ettikleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye izafeten de Vehbiyye adları verilmiştir.¹⁵²

Kendileri ise Havâric ismini, “kâfirler arasından çıkararak Allah’a ve Peygamber’e hicret bağı koparanlar” anlamında, “Allah yolunda hakikati aramaya gidenler” veya “kâfirler ile her hâlu karda bağlarını kopardıkları gerekçesiyle, bu “çıkış”tan dolayı Nisa Sûresi’nin “Ve kim, Allah yolunda hicret (göç) ederse, yeryüzünde göç edilecek birçok geniş yer bulur. Ve kim, Allah ve O’nun elçisine hicretetmek için evinden çıkar, sonra da kendisine ölüm yetişirse, artık onun ecri (mükâfatı) Allah’a ait olmuştur. Ve Allah, Gafur’dur, Rahîm’dir.” âyetine dayandırmışlardır.¹⁵³

Hâricîlik en genel anlamıyla, ümmetin çoğunluğundan ayrılan kimseler demektir.¹⁵⁴ Erken dönem İslâm tarihinde ortaya çıkan ve Müslüman toplumun ana

¹⁴⁷ Zebidî, **Tâcu’l-Arûs**, el-Matbaâtu’l-Hayriyye, Kahire 1967, II/30.

¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 486; Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, I/134).

¹⁴⁹ Bağdadî, **el-Fark**, s. 74.

¹⁴⁹ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, V/279.

¹⁵⁰ Bağdadî, **el-Fark**, s. 75.

¹⁵¹ Fığlalı, “Hâricîler”, **DİA**, XVI, 169.

¹⁵² Kafafî, Muhammed, “Ebû Sa’îd Muhammed b. Sa’îd al-Ezdi al-Kalhâtî’ye Göre Hâricîliğin Doğuşu”, (Trc., Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, XIX, (1973), ss. 177-191.

¹⁵³ Gölcük, **Kelâm Tarihi**, s. 22.

¹⁵⁴ Şehristânî’nin Hâricî tanımlarından sonra gelen pek çok âlime rehberlik etmiştir. Ona göre Hâricîyye ümmetin üzerinde ittifak ettiği bir imâma isyan eden herkesi kapsamaktadır. Bu isyanın Râşid Halîfeler döneminde ya da daha sonraki dönemlerde arasında bir fark bulunmamaktadır. (Şehristânî, **el-Milel** I/132).

bünyesinden ayrılan ilk farklılaşma hareketidir.¹⁵⁵ İslâm düşünce tarihinde geniş akisler meydana getiren Hâricîler'in etkileri hem siyasal¹⁵⁶ hem toplumsal düzeyde uzun süredir devam edegelmektedir.

Haricî olmayanlar bu özel adı onların dinden çıkmaları ya da meşru halifeye isyan etmeleri sebebiyle mârika (okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkan) anlamında kullanmışlardır¹⁵⁷. Haricîler ise Nisâ Sûresi 4/100. âyete telmihte bulunarak bu isimlendirmeyi tamamen müspet bir bağlamda değerlendirmişlerdir; “Haricî/Havâric, kâfirler arasında durmayarak Allah'a ve Resûlüne Hicret eden kimselerdir.”¹⁵⁸ Bununla birlikte Haricîler genelde kendilerini bu terimden çok Şurât ifadesiyle tanımlamışlardır. Şurât ise “Allah yolunda savaşarak mallarını ve canlarını O'nun rızası uğruna cennet karşılığı satan” müminler anlamına gelmektedir¹⁵⁹.

Hâricîlerin tarihsel arka planı Hz. Osman dönemine kadar gitse de hâkim görüş Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında gerçekleşen Sıffîn savaşı ve takip eden olaylar sonucunda ortaya çıktığı doğrultusundadır. Bununla birlikte onların, söz konusu savaşın durdurulmasında, hakemlerin tayini ve tahkîmnâmenin yazılması aşamalarında belirleyici olup olmadıkları ve Hz. Ali'den (Hz. Peygamber'in (sav) vefatından) sonra ortaya çıkan mezheplerden ayrılışları halen tartışılmaktadır.¹⁶⁰ Haricîler, erken dönem İslâm tarihinde siyasal olay ve gelişmeleri yönlendirmek suretiyle önemli rol oynamışlardır.

¹⁵⁵ Harun Yıldız, “Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği”, s. 8.

¹⁵⁶ Demircan, **Hâricîleri Siyâsî Faaliyetleri**, s.251.

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde geçen, “Hz. Peygamber Irak tarafına işaret ederek oradan çıkacak bir topluluktan bahsetti. Kur'ân okurlar fakat okudukları boğazlarından aşağıya geçmez; dinden de okun yaydan çıktığı gibi çıkarlar” hadîsi bu isimlendirmenin kaynağı gibi görünmektedir. (Ahmed b. Hanbel, Müsned, İstanbul: Çağrı Y. 1992, III/486; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I/134); Müsned şârihi Ahmed Abdurrahmân el- Bennâ, farklı tarikleri diğer hadîs kitaplarında da geçen bu rivayetin sened ve metni hakkında eleştirel bir değerlendirme de bulunmamaktadır (Ahmed Abdurrahmân el- Bennâ, el-Fethu'r-Rabbânî, Kahire: Dâru'l-Hadîs trz., XXIV/19).

¹⁵⁸ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, **DİA**, İstanbul 1997, XVI/169. Bağdadî, **el-Fark**, s. 74. Bağdadî, **el-Fark**, s. 74.

¹⁵⁹

¹⁶⁰ Mahmûd İbrahim Abdurrâzık, “**Hâricîler ve Tahkîm OlayıEtrafındakiTartışmalar**”, **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (Haz., Adnan Demircan), İstanbul 2000, ss. 87-111; Adnan Demircan, “Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkîmi Kabule Zorlayanlar Üzerine”, **İstem**, 3/6, 2005, ss. 51-58.

Araştırmacılar tarafından Hâricîler'in doğuşunu, genel anlamda Sıffin Savaşı esnasında ortaya çıkan Hakem Olayı ile başlatanlar olduğu gibi,¹⁶¹ bu mezhebin köklerini Hz. Osman dönemine kadar götürenler de vardır.¹⁶²

Watt, Haricîler'i araştırırken Hz. Osman'ın şehit edilmesinin iyi tahlil edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁶³ Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışanlar içerisinde, sonradan Haricî olarak adlandırılan ve bu hareketin içinde aktif olarak rol oynayan bazı isimlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden Haricîler, Hz. Osman ve arkasından Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olay ve ortaya çıkan gelişmelere kendilerine özgü bir bakış açısıyla yaklaşmış ve buna göre tavır ve tutum geliştirmişlerdir.

Hâricîlik hareketi, başta dinî nedenlerden dolayı değil, daha çok siyasî olayların etkisiyle ortaya çıkmış görüntüsü arz ederken, sonraları nassları duruşlarının yardımına çağırıp, onları kendi görüşlerini destekleyecek biçimde yorumlayınca dinî/itikâdî bir hüviyete bürünmüştür.¹⁶⁴

Haricîlik, İslâm'da ortaya çıkan ilk fırkadır. Ayrıca birtakım görüşleriyle, İslâm düşünce tarihinde geniş yankılar uyandırmış bu kabilden olarak, Mutezile ve Vehhabilik gibi mezheplere etkilerde bulunmuştur. Bu yönüyle de Hâricîliğe, bugün bile etkisini ve önemini koruyan bir fırka gözüyle bakılabilir.

Fığlalı'ya göre Haricîlik, "Siyasî hizipten doğmuş ve dinî mahiyet kazanmıştır."¹⁶⁵ Halifenin ordusundan ayrılan ilk Haricîlerin, yerleşim bölgelerini, yetiştirme tarzlarını, sosyal ve kültürel yapılarını incelediğimizde; bu hareketin temelinde bir zihniyet meselesinin yattığını görmekteyiz. Haricî görüşü savunanların arasında kültür düzeyi düşük insanların bulunması tesadüf değildir. Onların davranışlarına, olaylara dar açıdan bakan düşünce şekli hâkim olmuştur."¹⁶⁶

¹⁶¹ Fığlalı, "Hâricîler", s. 169; Selîm Nu'aymî, "Zuhûru Havâric Mecelletü'l-Mecma'il-İlmiyyi'l-İrâkî, XV, Bağdat 1967, s. 10.

¹⁶² Musa Lekbâl, **el- Mağribu'l-İslâmî**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye, Cezâyir 1981, s. 152.

¹⁶³ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc., E.Ruhi Fığlalı), s.4.

¹⁶⁴ Krş. Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, s. 259; Ayrıca Bkz. Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, ss. 56-57; Fığlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, s. 88.

¹⁶⁵ Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 57.

¹⁶⁶ Ahmet Bulut, "Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", **AÜİFD**, 1990, XXXI, 343.

Hâricî ahlâkının temel hareket noktası takva ve şecaattir. İbadete düşkünlük, namazda secdeleri uzatma, dünya nimetlerine karşı müstağni kalarak zâhidâne duruş, devamlı Kur'ân okuma, terğib ve terhib (va'd ve vaîd) âyetlerinden etkilenme, Hâricîlerin kaynaklarda bol örnekleri olan takva anlayışının önemli unsurlarıdır. Abdullah b. Abbas. Hz. Ali'nin temsilci olarak Haricîler'e gönderildiğinde alınlarının uzun süre secde etmekten nasırlaşmış olduğunu görmüştü. Urve b. Üdeyye'nin ¹⁶⁷ öldürülmesinden sonra hizmetçisi, ona hiçbir gün yemek götürmediğini ve hiçbir gece yatak sermediğini söylemişti.¹⁶⁸

Haricîler'in ümmetten ayrıldıkları sırada savundukları temel ilke şuydu: Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemleri ile Hz. Osman'ın ilk altı yılını kabul ederiz.¹⁶⁹ Fakat Osman son altı yıllık döneminde Kur'ânî hükümlere riayet etmediği için kâfir olmuştur. Hz. Ali'nin hilâfetini de aynı şekilde iki döneme ayırarak, Hakem Olayı'na kadar olan dönemdeki uygulamaları meşru görmüşler ve halife olarak kabul etmişlerdir.¹⁷⁰ Ali de Allah'a ait olan bir hususta insanların hükmüne (tahkîm) başvurduğundan dolayı müşrîk olmuştur. Tahkîmin diğer tarafında olan Talha, Zübeyr, Muâviye ve bunların askerleri müşrîk olmuşlardır. Çünkü onlara göre Ali'ye karşı ayaklananlar, meşru Halîfeye karşı isyan etmişlerdir. Allah bunlar hakkında ölüm kararı vermişken Ali, bunlarla uzlaşma yoluna gitmiş, bunlar hakkında verilecek kararı hakemlere bırakmıştır.¹⁷¹

Mâturidîye göre Haricîlik Hz. Peygamber hayattayken de zihniyet olarak vardı.¹⁷² Ebû Said el Hudri 'den nakledilen bir habere: 'Hz. Peygamber ganimet dağıtırken, yanına Zül-Huveysira et-Temîmi gelip Hz. Peygamber'e "Adil ol! Adil ol!" dedi. Buna çok sinirlenen Hz. Ömer onun kellesini vurmak için izin istedi.¹⁷³

¹⁶⁷ Hakem olayında, hakemlerin antlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as b. Kays antlaşma metnini askerler arasında okumaya başlayınca, Temîm kabilesinden Urve b. Üdeyye, Allah'ın hüküm vermesi gereken hususlarda insanların karar alamayacağını söylemiştir ve "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm ancak Allah'a aittir) diyerek yanındakilerle birlikte antlaşmaya karşı çıkmıştır.. Böylece "lâ hükme illâ lillâh" cümlesini ilk kullanan ve daha sonra bu konuda onlara tâbi olan Hâricîler Muhakkime-i Ūlâ (ilk tahkîmciler) diye anıldı.(Taberî, Tarih V/55)

¹⁶⁸ Ebû'l-Abbas b. Yezîd el-Müberred, (285/ 898), **el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb** (Thk. Ebû'l- Fazl İbrahim), Kahire 1956, III/1098.

¹⁶⁹ Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.35.

¹⁷⁰ Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.35.

¹⁷¹ Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye** s. 70; Fığlalı, "Hâricîler", **TDVİA**, XVI/17

¹⁷² Ateş, Orhan, " **Günümüz Umman İbâdiyyesi**", s. 61.

¹⁷³ Şehristanî, **el-Milel**, I/21.

İbaziler bu görüşe karşı çıkarlar. Çünkü Zü'l-Huveysira Irak'ın fethinde Hz. Ömer'in komutanıdır. Şayet münafık ve kellesi kesilmesi gerekli bir kimse olsa Hz. Ömer ona komutanlık vermezdi, derler.

Akidelerine aşırı derecede bağlılıkları Haricîler'in bir başka özelliğini teşkil eder. Hamaset ve taassublarıyla da bilinen bu grubun tek amacı Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılmaktır. Hasımlarının gücü ne olursa olsun onlara boyun eğmedikleri gibi inançlarını açıkça ortaya koymaktan da çekinmemişlerdir. Hz. Ali son günlerinde kendisinden sonra Haricîler'in öldürülmemesini istemiş, "Hakkı bulmaya çalışırken hata edenlerin, bâtılı arayıp ona uyanlar gibi olmayacağını belirtmişti." Ömer b. Abdülazîz de kendisine karşı ayaklanan Şevzeb el-Yeşkürî'nin elçilerine hitap ederken onların dünyevî bir arzu veya amaç için isyan etmediklerini bildiğini, fakat âhireti ararken hataya düştüklerini söylemişti.¹⁷⁴

Haricîler'in ibadete ve Kur'ân okumaya düşkün oldukları bilinmektedir. Bunlar kendilerini, Allah'ın buyruklarına uyulmasını sağlamak için adeta görevlendirilmiş sayıyorlardı. Bu uğurda ölmeyi ve öldürmeyi göze alabiliyorlardı. Bunun karşılığını dünyada değil ahirette bekliyorlardı.¹⁷⁵

Haricîler, dine mutaasıbane bağlılıkları ve samimiyetleri¹⁷⁶ ile dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Savundukları ilkeler sebebiyle çevrelerini genişletmekte zorlanmadılar. Hilâfetin Kureys'e ait oluşuna karşı çıkıp bunu, "ümmetten layık olan herkesin hakkı"¹⁷⁷olarak kabul etmeleri, yönetime muhalif olan herkesin onlara meyletmesini sağladı. Bu özelliklerinden dolayı olacak ki, başlangıçta kendileri gibi düşünmeyen çok sayıda insanı yanlarına çekebildiler. Bu nedenle sayıları arttı.¹⁷⁸ İbn Cevzi, ganimet malı dağıtan Hz. Peygamber'e "adaletli ol ya Resulallah"¹⁷⁹ uyarısında bulunan Temîmli bir sahabe olan Hurkûs b. Züheyr'in ilk Haricî olduğunu ifade

¹⁷⁴ Karabiber, *Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve I. Asır*, s.70.

¹⁷⁵ Ayar, Kenan, "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), s.1, ss. 45-88.

¹⁷⁶ Mahmûd İbrahim Abdurrâzık, "*Hâricîler ve Tahkîm Olayı Etrafındaki Tartışmalar*", *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, (Haz., Adnan Demircan), s.34.

¹⁷⁷ Ebû Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye* s. 68.

¹⁷⁸ Kenan Ayar, "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *DBAD*, 2008, C. VIII. I/45-88.

¹⁷⁹ Buharî, VIII/52; Müslim, I/740-744; İbn Hanbel, *Müsned*, I/563; İbn Mâce, *Sünen*, I/61.

etmektedir.¹⁸⁰ İbnü'l- Kesir'de Hâricîliğin bir zihniyet meselesi olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁸¹

İbn Hazm ise, Hâricîler'in geçmiş liderlerinin bedevî olduklarını belirterek, onların içinde fukahadan kimsenin olmadığına işaret etmektedir.¹⁸² Haricîliğin kâmil bir fırka olarak ortaya çıkışı ise, Sıffîn Savaşı sonrası Tahkîm Hadîsesi 37/658'ne dayanır.¹⁸³

Her ne kadar bazı âlimlerin işaret ettikleri gibi, Haricîliğin başlangıcını Zü'l-Huveysıra hadîsiyle¹⁸⁴ Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek¹⁸⁵ ve ayrılığın genel başlangıcını Hz. Osman'a isyanla başlatarak, bu olaydan sonra Haricîler'in Hz. Ali'nin Şîa'sından ayrıldığını¹⁸⁶ söylemek mümkünse de, Haricîliğin kâmil bir fırka olarak ortaya çıkışı Tahkîm Hâdisesi'nden sonradır.¹⁸⁷

Yukarıda kısmen değindiğimiz gibi hakemler tarafından imzalanan anlaşma metni okunurken Hz. Ali ordusu içindeki Temîm kabilesine mensup bir grup “Lâ hükme illâ lillâh” (Hüküm ancak Allah'ındır) diyerek anlaşmayı geçersiz sayarak karşı çıktılar.¹⁸⁸ Bu grup Hz. Ali'den tevbe ederek tahkîmi reddetmesini ve anlaşmayı bozmasını istemişlerdi. Hz. Ali'yi buna ikna edemeyince ancak Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya çekildiler ve böylece ilk Haricî grup tarih sahnesine çıkmış oldu.¹⁸⁹ Bu yüzden bu gruba “Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzi, **Telbisü İblis**, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali 597/1201, (dirase ve tahkik ve ta'lik es-Seyyid Cümeyle), Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1994/1414. s. 90.

¹⁸¹ İbnü'l-Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail (774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (Thk. Ali Şirî) Beyrut 1408/1988, IV/363.

¹⁸² İbn Hazm, **el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, IV/156.

¹⁸³ Kubat, Mehmet, “Hâricîliğin Doğuşunada Münafıkların Rolü”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VI (2006), sayı: IV/126.

¹⁸⁴ Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/21; Alûsî Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, 1270/1854, **Ruhü'l-Meâni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni**, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, trz., V/119; Kurtubî, **el-Camiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân**, VIII/166; İbnü'l-Cevzî, **Telbis**, s. 94; İbn Teymiye, **İbn Teymiyye Külliyyâtı**, III/299.

¹⁸⁵ İbn Teymiye, **İbn Teymiyye Külliyyâtı**, III/235.

¹⁸⁶ Julius Welhausen, **İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri**, (Trc., Fikret Işıltan), Ankara 1989, s. 16; Ayrıca Bkz. Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 11.

¹⁸⁷ Mehmet Kubat, “Hâricîliğin Doğuşunada Münafıkların Rolü”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VI (2006), sayı: IV/127.

¹⁸⁸ Harisî, **Ukûdu'l-Fiddiyye**, (Thk. İbrahim Yakub), Vezaretü't- Turasu'l-Kavmî, ve's-Sekafe, Saltanatu Umân, 1982, s. 46.

¹⁸⁹ Halifat, İvaz Muhammed, **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye**, Ürdün 1978.

çıkanlar” anlamında Hâriciye veya Havâric denilmiştir. Bunun yanında hakem tayinini reddettikleri için “Muhakkime” de denmiştir.¹⁹⁰ Hâricîlerin Hz. Ali’ye tahkîmi reddetmesine yönelik baskıları devam etmiş, ancak bir netice alamayınca Kûfe ve Basra’daki Hâricîler Bağdat yakınlarındaki Nehrevân¹⁹¹ kasabasında toplanmışlardı.

Hâricîler’in Hz. Ali’den kesin olarak ayrılışı, Hz. Ali’nin hakemi Ebû Mûsa’yı tahkîmnâmeye göre hakemlerin buluşma yerine göndermesiyle başlamış oldu. Bu tarihe kadar onlar, Hz. Ali’den tahkîmnâmeyi reddetmesini beklediler. Onlar, Hz. Ali’nin aslında kabul ettiğini, savaşı istemeyen ileri gelenlerin baskısıyla siyaseten bu antlaşmayı reddedemediğini, ancak bu cesareti gösterebileceğini düşünüyorlardı. Ne var ki gelişme onların¹⁹² umduğu gibi gerçekleşmedi, Hz. Ali, hakemini görüşmeye gönderdi. Hz. Ali hakemini gönderince de Hâricîler kesin olarak ondan ayrılmaya karar verdiler ve ileri gelenleri toplanıp hali hazır olayı müzakere ettiler.¹⁹³ Abdullah b. Vehb burada yaptığı konuşmada, müminlerin en önemli görevinin iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak prensibini dünyaya yaymak olduğunu belirtip halkı zalim olan Kûfe’den bidatları reddederek çıkıp gitmeyi önerdi. Hurkus b. Züheyr de hakkı talep etmeyi ve zulmü inkâr etmeyi tavsiye etti. Hamza b. Sinan el-Esedî ise bu işleri yürütmek için bir emir seçmeyi önerdi. Onlar da emirliği sırasıyla Zeyd b. Husayn et-Tâî, Hurkûs b. Zuheyr, Hamza b. Sinan, Şureyh b. Evfâ’ya teklif ettiler, ancak onlar bu görevi üstlenmek istemediler. Bunlardan sonra teklifte buldukları Abdullah b. Vehb, emirliği, dünyayı istediği veya ölümden kaçtığı için değil, büyük sevap umduğu için kabul ettiğini belirterek biat aldı. Kendilerine imâm olarak Abdullah b. Vehb er-Râsibî’yi seçmişlerdi.¹⁹⁴

1.1.7. Nehrevân Savaşı

Hz. Ali ikinci kez Şamlılar’ın üzerine yürümeyi planlamışken, Nehrevân’da toplanan Hâricîlerin sert tutumları karşısında öncelikle onların üzerine yürüdü. Hz. Ali

¹⁹⁰ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, **DİA**, İstanbul 1997, XVI, 169.

¹⁹¹ Nehrevân: Bağdad’a 18 km. uzaklıkta mamur bir şehirdir. (İbn Havkal, **Sûretu’l-Ard**, Leiden: E. J. Brill 1938. s. 218.)

¹⁹² Belâzûrî, **Ensâb**, III/120-123; **Taberî**, **Târîh**, III/110; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil** III/203; Şemmâhî, **Siyer**, I/50.

¹⁹³ İbn Kuteybe, **el-İmâme**, I/121; Belâzûrî, **Ensâb**, III/137; **Taberî**, **Târîh**, III/113-115; ayrıca krş. Dîneverî, **Ahbâr**, 202.

¹⁹⁴ Ayar, Kenan. “Hâricîler’in Hz. Ali’den Ayrılış Süreci”, ss. 45-88.

sahâbeden sözü dinlenecek kişileri aracı olarak gönderdiyse de Haricîler kendisine katılmayı reddettiler. Bunun üzerine savaş başladı. O gün de Hz. Peygamber'in (sav) en güzide ashabından olan dört bin kişi öldürüldü. Bu ölenler arasında yetmiş Müslüman Bedir'de savaşmıştı ve ayrıca dört yüzü de el-Savari denilen ve Hz. Peygamber'in (sav) maiyetinden hiç ayrılmamış insanlardı. Bizzat Hz. Peygamber'in (sav) cennet ehlinde biri olarak şehadet ettiği Hurkus b. Zuheyr de öldürülmüştü. Nehrevân savaşı ile Hâricîler tamamen etkisiz hale geldiler.

Ali yaptığı şeyden dolayı çok üzüldü. Öldürülenlerin cesetleri arasında dolaşırken; onlara dua etti ve: “Ne kötü bir iş yaptık! Aramızdaki en seçkin ve en âlim olanları öldürdük!” dedi.¹⁹⁵

Kalhâtî'nin eserinde¹⁹⁶ Nehrevân savaşından Nehrevân katli olarak bahsetmesi dikkat çekicidir. Bu savaşta Haricîler'in tamamına yakını öldürüldü.¹⁹⁷ Nehrevân Savaşı Haricîlerin bir düşman karşısında bir komuta altında birleştiği ilk ve son savaştır.¹⁹⁸

Nehrevân Savaşında hezimete uğramaları, Haricîler'in ruhlarında silinmesi imkânsız derin izler bırakmıştır. Şifler için Kerbelâ'nın anlamı ne ise, Haricîler için de Nehrevân aynı anlamı ifade etmektedir.¹⁹⁹ Haricîler'in faaliyetleri, Nehrevân savaşıyla bastırılabilmiş değildir, aksine Hz. Ali'nin hilâfeti süresince (656-661), sonrasında Emevîler döneminde (661-750) ve hatta Abbasîler döneminde de (750-1258) devam etmiştir.

İbn Zekvân İbâzî kimlik ile kendilerine Muhakkime-i Ūlâ denilen ilk Haricîler'e dinde istikamet sahibi olan ve doğru yolu benimseyen insanlar anlamında Ehlü'l-İstikâme demektedir.²⁰⁰

¹⁹⁵ Kafafî, “Ebû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Ezdî al-Kalhâtî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu”, (Trc., Ethem Ruhi Fıçlalı), s. 191.

¹⁹⁶ Kafafî, “Ebû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Ezdî al-Kalhâtî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu”, (Trc., Ethem Ruhi Fıçlalı), s. 191.

¹⁹⁷ Halifat, , **el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkatî'l-İbâziyye**, s. 5.

¹⁹⁸ Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkatî'l-İbâziyye**, s. 68.

¹⁹⁹ İrfan Abdülhamid, **İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları**, (Trc., M. Saim Yeprem), Marifet Yay., İstanbul 1994, s. 85.

¹⁹⁹ İbn Zekvân, **Sîre**, ss.96-98; ayrıca Bkz., Kalhâtî, II/ 421-422.

²⁰⁰ Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkatî'l-İbâziyye**, s. 6.

Bundan sonra Kûfe ve Basra'da idare karşısındaki ayaklanmalar²⁰¹ ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir²⁰²

Hız. Ali, hakemlerin görüşmesinin kendisi için olumsuz sonuçlanmasıyla, Hâricîler'e mektup yazarak, onların başlangıçtan beri istedikleri noktaya geldiklerini, artık birlikte Suriye üzerine gidebileceklerini bildirmiştir. Ancak onlar, bunu kişisel çıkarı için istediğini söyleyerek reddetmişlerdir. Zira Hâricîler halifelerini seçmiş oldukları gibi, Hız. Ali'ye de güvenleri kalmamıştır. Hız. Ali, kendi egemenlik alanını bölen, taraftarlarının azalmasına ve meşru halifeliğiyle ilgili şüphelerin artmasına sebep olan Hâricîleri, önce kendisine katılmaları için ikna etmeye çalışmış, bunu başaramayınca, onlarla savaşıp büyük bir kısmını öldürdüyse de²⁰³ toptan yok edememiştir.²⁰⁴ Hâricîliği besleyen saikler devam etmekteydi. Bu nedenler yok edilmeden Hâricîliğin sona erdirilmesi mümkün görünmemekteydi. Hız. Ali'nin Hâricîler'e karşı yürüttüğü bu mücadele, Hâricîlerin onu öldürülmesi gereken bir düşman olarak görmelerine neden oldu. Bu inanışın bir sonucu olarak Hız. Ali bir Hâricî olan Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî²⁰⁵ tarafından 40/660 yılı Ramazan

²⁰¹ Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s. 58.

²⁰² Fığlalı, "Hâricîler", XVI/69.

²⁰³ Kenan Ayar, "Hâricîler'in Hız. Ali'den Ayrılış Süreci", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, ss. 45 88.

²⁰⁴ Yakûbî, **Tarih**, II/193; Dineverî, **Ahbar**, 206; Mes'ûdî, **Mürûc** II/417; İbn Kuteybe, **İmâme**, I/149.

²⁰⁵ Abdurrahman İbn Mülcem (?-661) Hazreti Ali'nin katilidir. Peygamber Efendimiz (sav) tarafından Hazreti Ali'ye (ra) "senin sakalını senin başının kanıyla ıslattırarak", (el-Hakim, el-Müstedrek, III, 113 Nursî, Mektubat, s. 99) sözleriyle mucizevi bir şekilde haberi verilmiştir. Hazreti Peygamber (sav) tarafından vasıflarının belirtilmesi dolayısıyla bizzat Hazreti Ali (ra) tarafından tanındığı halde, katil olayına girişmeyinceye kadar kendisine ilişilmemiştir. Hakem olayından sonra Hâricîler arasında yer almıştır. Künyesi Abdurrahman bin Amr bin Mülcem el-Murâdî el-Himyerî el-Kindî şeklindedir.

ayında öldürüldü.²⁰⁶ Hz. Ali'nin öldürülmesi²⁰⁷ üzerine Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadele son buldu. Ancak Hâricîler için yeni bir sayfanın açılmasına neden oldu.²⁰⁸

Hz. Ali'nin şehid edilmesinin ardından Kûfeliler Hz. Hasan'a biat ettiler.²⁰⁹ Daha sonra Hz. Ali'ye biat etmiş olan diğer vilayetlerle, Mekke, Medine ve Yemen'deki Müslümanların biati geldi. Şam ve Mısır halkı ise Muâviye'ye biat etmişlerdi. Müslümanlar arasında iki başlılık sözkonusu olmuştu. Hz. Hasan savaş yoluyla daha fazla kan dökülmesini istemediğinden altı ay halife²¹⁰ olarak kaldıktan sonra Muâviye ile anlaşma yoluna gitti ve hilâfeti ona bıraktı.²¹¹ Böylece İslâm tarihinde (41/661-62) *dönemi* başlamış oldu.²¹²

Muâviye ve ondan sonra gelen Emevî halifeleri, Müslümanların birlik ve beraberliğini muhafaza etmek yerine, iktidarın gücünü saltanat makamını ellerinde tutma yoluna gidince, muhalif, ayrılıkçı zümreler kitleler halinde büyümeye devam etmişler ve hemen her fırsatta Emevî iktidarına karşı isyan etmişlerdir.

Muhakkime-i Ūlâ, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan Nehrevân savaşından H. 64 yılına kadar bütünlüklerini koruyan gruptur.²¹³ İçlerinde bulunan Nâf'i b. Ezrak'ın tekfir anlayışından dolayı parçalanma olmuştur. İbâzîler, Ezârika'yı müfrit ve dinden çıkmış olarak kabul ederler. Bu onların şiddeti benimsemelerinden ve İslâm'a muğayir

²⁰⁶ Dineverî, **Ahbar**, 214; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, 354/965, **Kitâbü's-sikat**, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1973, II/292; Mes'ûdî, **Müruc** II/401; Kalhâtî, **el-Keşf**, II/253; Şemmâhî, **Siyer**, I/54; İsfahânî, **Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn**, (Thk. es- Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut trz., ss. 37-38.

²⁰⁷ Hz. Ali kendisini yaralayan İbn Mülcem'e karşı kin gütmemiştir. Ancak bu onun kendisine yapılanlara sessiz kaldığı ve kaderine teslim olduğu anlamına gelmez. Tam aksine Hz. Ali yaralı bir vaziyetteyken İbn Mülcem onun huzuruna çıkarılır. İbn Mülcem, Hz. Ali'ye, kılıcını kırk gün süreyle bilemediğini ve Allah'tan kendisine insanların en şerlisini öldürmeyi nasip etmesini dilediğini söylediğinde Hz. Ali eğer kısas gerekirse onu bu kılıçla yani kendi bilemediği kılıçla öldürülmesi emrini vermiştir. Böylece Hz. Ali, İbn Mülcem'i insanların en şerlisi olarak gördüğünü ima etmiştir. Ethem Ruhi Fığlalı, "İbn Mülcem", **DİA**, İstanbul, 1999, XX, 220.

²⁰⁸ Aycan, İrfan -M. Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara Okulu Ankara 2002, s. 55.

²⁰⁹ Demircan, Adnan, **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 41.

²¹⁰ Mes'ûdî, **Müruc**, II/426.

²¹¹ Demircan, İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi, s. 72.

²¹² Mes'ûdî, **Tenbîh**, s. 256.

²¹³ Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'î'l-İbâziyye**, s. 5.

hareket etmelerindendir. *Nehrevân savaşına kadarki döneme Muhakkime-i Üla; hicri 64 ayrışmasından sonraki döneme Muhakkime-i Ahar denilir.*²¹⁴

İbâzîler, Hz. Osman'ı, Cemel Olayına katılanları, Muâviye ve taraftarlarını, hakemleri ve tahkîme razı olanları tekfir etme taraftarıdır. Yine onlar, aynı şeyi büyük günah işleyenlere de teşmil edip dinin emirlerini yerine getirmeyip yasaklarından kaçınmayan kişinin müslüman olma vasfını kaybederek temelli cehennemde kalacağı görüşünde idiler.²¹⁵

Muhakkime-i Üla'nın bazı özelliklerini bize Sâlim b. Zekvân, çarpıcı bir dille şöyle anlatmaktadır:

“Onlar, yalnızca Allah'ı hakem olarak kabul edip kendilerinden önceki müslümanların yolunu benimsediler. Onlar, kendi çocuklarını öldürmediler, kadınlarının namusunu helal saymadılar, kendilerine muhalif olan kişileri, kim olduğuna bakmaksızın öldürmediler, mallarını beşte bir bölerek paylaşmadılar, mirastan kimseyi mahrum bırakmadılar ve müslümanlar ile diğer din mensuplarının emanetini yerine getirdiler. Müminlere ve kâfirlere verdikleri sözü, ayırım yapmadan yerine getirdiler. Milletlerinden herkes, emniyet ve güven içinde oldu. Onlar arasında hak-batıl ayırımına gitmediler. Zira haktan sonra olsa olsa sapıklık olur. Sıla-i rahme dikkat ettiler; komşu, arkadaş, yetim, yolcu ve köle hakkını korudular. Onların savaşıları, kaadeyi (oturanlar) sevip onlarla dost oldular. Kaade de, savaşılar hakkında Allah'ın bahşettiği faziletin bilincinde oldular. Birbirlerini severlerdi. Allah rızası için birbirlerinin dostları oldular. Zenginleri de, sadece Allah rızası ve ahireti kazanmak amacıyla fakirlerin elinden tutardı, onlara yardımda bulunurdu. Onlardan

²¹⁴ Ateş, *Günümüz Umân İbâzîliği*, s. 146.

²¹⁵ İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve Temyîzi'l-Fırkatı'n- Nâciye ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn*, (Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983, ss. 45-49; Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, *el-Havâric Evvelu'l-Fırak fi Târîhi'l-İslâm*, Riyâd, 1416-1996, ss. 37-39; Muhammed Ammâra, “*el-Havâric*”, *Mevsûatu'l-Hadâratı'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II, Beyrut 1986, ss. 383-384; Öz, *Hâricîler*, XXX, 399.

²¹⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/131-161; Aycan, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 50; Fığlalı, “*Hâricîler*”, XVI, 174; Şehristânî pek çok Hâricî grup ve alt gruptan bahsetmektedir. Fakat Şehristânî'nin anlatımından bu grupların tarihi sürekliliği ile ilgili bir resim çıkarmak oldukça zordur.

bir grup öldüğü zaman, arkadakilere yani dostlarına bırakırlardı ki, o bıraktıkları miras, akıllı ve ilim sahibi öyle bir miras düşmanlarına bile değişmez bir hüccet olurdu.²¹⁶

“Hâricîler’den Allah’tan korkmalarını, dinlerinde haksızlık etmemelerini, kendilerinden önce Allah’ın doğru yola ulaştırdığı kişilerin yolundan ayrılmamalarını, amellerine muhalif olan topluluğu dost edinmemelerini ve dost edindikleri topluluk ile yollarını ayırmamalarını bekleriz.”²¹⁷

Biz Müslümanlar olarak Allah’a çağırıyoruz. Allah’a itaat edilsin istiyoruz. Onun helal saydığını helal, haram dediğini haram sayıyor, Allah’ın kitabında indirdiği ile hüküm veriyoruz. Nebisinin ve salih kullarının sünnetine uyuyoruz. Allah’a hamdolsun ki ne aşırılık, ne işlerimizde haksızlık ve ne de görüşlerimiz içinde dinimizden ayrılanlara karşı düşmanlık vardır. Bizim yöneldiğimiz yeri terk edip başkasına yönelenlere yönelik olarak bugünkü görüşümüz, peygamberimizin kendi yöneldiği yeri terk edenlere yönelik vermiş olduğu hükümdür, ondan sonra gelen Müslümanların vermiş oldukları hükümdür.²¹⁸

Görüldüğü gibi Sâlim b. Zekvân, yaşadığı dönemde Muhakkime-i Ülâ’nın genel özellikleri ile bu grubun İslâm’ın temel inanç esaslarına yaklaşımını böyle özetliyordu. Burada özellikle dikkatimizi çeken bir şey, Sâlim b. Zekvân’ın kendisi gibi düşünenleri, bazı paragraflarda görüleceği gibi, Haricî olarak nitelemeyip, tam tersine metinden anlaşıldığı kadarıyla Ezârika’yı bu şekilde değerlendirmesidir.²¹⁹

Hz. Ali sonrası başta Hz. Muâviye olmak üzere Emevî Halifelerinin büyük bir çoğunluğu da bu grupla sık sık karşı karşıya gelmiştir. Miladî VII. asrın sonlarına yaklaşıldığında özellikle Kûfe’de Hâricîler’in artık sindirildikleri, diğer bölgelerde ise Emevî valilerinin aldıkları sert tedbirler nedeniyle çevre bölgelere dağıldıkları nakledilir.²²⁰

²¹⁶ İbn Zekvân, *Sîre*, 96-98.

²¹⁷ İbn Zekvân, *Sîre* s. 142.

²¹⁸ İbn Zekvân, *Sîre*, s. 144.

²¹⁹ Harun Yıldız, “Hâricîler’in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği”, s. 8.

²²⁰ İsmail Albayrak, “İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâzî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme”, *İstem*, Yıl: I, Sayı: 2, 2003, s. 33-68.

Hâricîler, Emevîler döneminde en çok isyan eden zümredir. Hilâfetin Muâviye tarafından saltanata dönüştürülmesi, Muâviye sonrası iktidara gelen Emevî halifelerinin, devletin gücünü saltanat koltuğunu korumak için kullanmalarından dolayı, Emevî halifelerinin idarî politikaları İslâmî prensiplerden uzaklaşmıştır. Bu durum dindar Müslümanları rahatsız etmiştir.²²¹ Hâricîler ise, “İslâm ümmetinin idaresinin mutlak manada Kur’ân’a dayandırılmasını”²²² savundukları için, Kur’ân’dan uzaklaştığını düşündükleri Emevî halifelerine karşı bu prensip doğrultusunda isyan etmişlerdir.

Muâviye dönemi, Hâricî isyanların en fazla görüldüğü dönemdir. Hâriciler, Kûfe ve Basra çevresinde on altı kez isyan etmişlerdir.²²³

Emevî halifelerinin izlediği politika Emevî devletinin kurucusu Muâviye ile beraber ortaya çıkmış ve Ömer b. Abdülaziz’e kadar gelen Emevî halifeleri hemen hemen Muâviye’nin uyguladığı politikaların aynısını benimsemiş ve uygulamışlardır.

Abbâsî dönemine gelindiğinde Hâricî isyanlarının hızı biraz daha kesilmiştir. Abbâsîlerin ilk yıllarında Irak ve civarında, Herât ve Sistân’da ve Kuzey Afrika’da bazı Hâricîler otoriteye karşı ayaklanmışlardır. Hâricîler hadislerin ve lafızların dış görünüşlerine/zahirlerine bakarak hüküm verdikleri için kendi aralarında durmadan ihtilafa düşmüşler ve kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrıldıkları gibi bu fırkalar da tâli kollara bölünmüştür.

Hâricî fırkalar, Muhakkime, Nâfi’ b. Ezrak’a nispet edilen Ezârîka, Necde b. Âmir b. Abdullah b. Seyyar el-Hanefî liderliğinde ortaya çıkan Necedât, kurucusu genellikle Ziyâd b. el-Asfar olarak kabul edilmekle birlikte, bazen Nu’mân b. Sufriye bazen Ubeyd el-Asfar, bazen de Abdullâh b. Saffâr olarak kabul edilen Sufriyye, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlibe ve İbâziyye olup diğerleri bunlardan ayrılan alt gruplardır. Bunlardan Ezârîka, Necedât ve Sufriyye gibi fırkaları Abbasiler döneminde Irak, Horasan, Kirman, Sistan ve Kuzey Afrika’nın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarsalar da Emevîler dönemindeki kadar başarılı olamamış ve zamanla etkilerini

²²¹ Fazlurrahman, **İslâm**, (Trc., Mehmet Aydın- Mehmet Dağ), İstanbul 1993, s. 120.

²²² Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc., E.Ruhi Fırlalı), s. 42.

²²³ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, **Emevîler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, s.14.

kaybetmişlerdir. Günümüze kadar varlığını sürdüren tek fırka ise İbadiyye'dir. Bu gün Umân'da yoğun olarak varlığını sürdürmektedir.²²⁴

1.1.8. Kûfe'deki Hâricî Faaliyetleri

Kûfe Haricîleri, Basra Haricîlerine göre daha hareketlidirler. Kûfe Haricîleri, bu reaksiyoner tavırlarını Ömer b. Abdülaziz'in hilâfete gelişiyle de göstermişlerdir.

Nehrevân Savaşı başlamadan önce Hâricî gruptan ayrılıp Şehrîzur'a giden Ferve b. Nefer Eşcâi ve beraberindekiler²²⁵ el-Müstevrid'in önderliğinde faaliyet ve isyanlarında bulundular. Mugîre²²⁶ ve Şerik b. Aver el-Harisî'nin gayretleri ile bunlar önlendi. Bu arada kendi aralarında da savaşlar meydana geldi. Bunlardan biri de Ma'kıl ve Müstevrid'in birbirlerini öldürmesi olayıdır. Bu ve benzeri olaylar hem Hâricîliğin diğer bölgelere yayılmasına hem de sürekli kendi adamlarının öldürülmesi ile intikam duygularını artırıyordu. Emevîlerin Irak bölgesine atadığı valiler, genel olarak şiddete yönelik uygulamaları olan, müsamahadan yoksun, sürekli isyanları bastırmakla uğraşp orada yaşayan diğer insanların varlığını hiç dikkate almıyorlardı. En çok baskı ve sıkıntıyı ise Hâricîler çekmekteydi. Mugîre, Ziyâd b. Ebîhi daha sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, Mühelleb b. Ebî Sufra ve Haccâc bu isimlerin önde gelenleriydi. Ancak burada şunu da belirtmek gerekmektedir. Şiddet yanlısı bir yönetimin tek müsebbibi valiler değildi. Haricîlerde birtakım davranışları ile bu duruma zemin hazırlıyorlardı.²²⁷

Hâricî fırkalardan Harûriyye koluna mensub olan Şebîb, Hâricî liderler arasında Haccâc'a zor ve sıkıntılı anlar yaşatan liderdir. Onun, Haccâc'ın komutanını öldürdüğü söylenir²²⁸ Haccâc, Şebîb üzerine birçok komutanlar gönderdiyse de çoğunda Haccâc'ın komutanları başarısız oldular. İki defa Kûfe'ye girmeyi başaran²²⁹ Şebîb'e karşı Haccâc, sonunda Abdülmelik'ten yardım istemek zorunda kaldı. Güçlü

²²⁴Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği" s.V

²²⁵Taberi, **Tarih**, III/81-82; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târih**, I-IX, Mısır 1347-1357, VIII/24.

²²⁶Taberî, **Tarih**, VI, ss.104-105.

²²⁷Yönem, Ahmet, "Hâricîler'in Horasan Maveraünnehir Bölgesine geçiş süreci", **FÜİFD**, XVI, 2, 2011, ss. 171-197, Elazığ.

²²⁸Adnan Demircan, **Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993. s. 131.

²²⁹Ya'kûbî, II, 274.

komutan Süfyân b. Ebred el-Kelbî ile giriştiği mücadelede mağlup olan Şebib, Ahvaz²³⁰ bölgesindeki Düceyl nehrinden geçerken atından düşerek boğuldu.

1.2. V. ASRA KADAR İBÂZİLİK

Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasındaki mücadelenin sonucunda iş hakemlere havale edilmesiyle başlayan süreçte, Muhakkime²³¹ fırkası zuhur etmiştir. Bunların bir kısmı şu ayete dayanarak, kendilerini, nefislerini Allah yolunda satanlar anlamına “Şurat”²³² olarak tanımlamışlardır. Bu söz konusu ayette Allah (c.c) “İnsanlardan bir kısmı da vardır ki, Allah’ın rızasını isteyerek nefisini Allah’a ibadet yolunda sarfeder (satar).”²³³ Buyurmaktadır.

İbâzîler bu iki kaynağa dayanan ve imânın altı şartı ile kader hadisini delil olarak getirirler.²³⁴ Sünnete sıkı sıkıya bağlılığın gereğini şöyle ifade etmişlerdir: Hz. Peygamber (sav) masumdur, davasında sadıktır, İslâm dininin tebliğcisidir, Şer’î hükümlerin bilinmesinde ve öğretilmesinde, Hâlık ile mahlûk arasında vasıtaadır. İnsanlar için hüsn-ü misaldır.”

“Andolsun ki, sizin için Allah’a ve ahiret gününe (Allah’a ulaşma gününe) ulaşmayı dileyen ve Allah’ı çok zikredenler için, Allah’ın Resûlünde güzel bir örnek vardır.”²³⁵

İbâzîler siyaseten Hz. Osman’ın ikinci altı yılını, Hz. Ali’nin tahkîm sonrasını, Emevîleri ve Nâfi’ b. el-Ezrak’ı 65/658 tasvip etmezler. Bu hususta Abdullah b. İbâz (v. 86/705) yaşadığı dönemin Medine valisi Abdumelik b. Mervân’a 65/684 göndermiş olduğu mektubunda bunu açıkça belirtmiştir.²³⁶

²³⁰ Ahvaz/Huzistan **الاهواز/خوزستان**; İslâmî dönemde kullanılan bir şehir adıdır. (Bkz., Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Buldân**, I/284.; Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s. 97.

²³¹ Şehristânî, **el-Milel**, ss. 131-132.

²³² Eş’arî, **Makalâtu’l-İslâmiyyîn**, I, 167; Bağdadî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir 429/1037-38, **Usulü’l-Din**, Dârü’l-Âfâki’l-Cedide, Beyrut 1981, s.332.

²³³ Bakara, 2/100.

²³⁴ Rebî’ b. Habîb, **Müsned**, s. 13 hadîs no: 71; A’veşt; **Dirâsâtü’l-İslâmiyye fî Usûli’l-İbâziyye**, s. 59.

²³⁵ Ahzâb, 23/21.

²³⁶ A’veşt. **Dirâsâtü’l-İslâmiyye fî Usûli’l-İbâziyye**, s. 15.

İbâzîler, halifenin seçiminin soy, ırk ve kabile asabiyetine bakmaksızın şura yolu ile olmasını istemişlerdir.²³⁷ Kendilerine Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi imâm seçmişler; diğer Müslümanları da ona uymaya davet etmişlerdir. Nehrevân savaşından sonra bu fırkadan bir grup arkadaşlarını terk edip Basra'ya gitmişlerdir. Onlar Basra'da Emevî valilerinden korktukları için mezheplerini gizli bir şekilde anlatmışlardır. Bu grubun lideri Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye et-Temîmî idi. Bu aynı zamanda ileride tezahür edecek olan Ehlü'd-Da've denilen fırkanın temeli idi.

Ebû Bilâl, Siffin'de Ali ile beraber iken Nehrevân'da Haricîlerle beraber Ali'ye karşı savaşmıştır.²³⁸ O dönemde Basralılar'ın çoğunu da Temîm kabilesi oluşturuyordu. Ebû Bilâl, İslâm akidesine sahip insanların birbiriyle savaşmalarının doğru olmadığını düşünüp Basra'ya akrabalarının desteği ve himayesi ile yerleşti ve orada düşüncelerini yaydı. Savaş ve şiddet yerine münakaşa ve ikna metodunu benimsemişti. Muhaliflerinin öldürülmesine karşı çıkardı. Onun bu özelliği sayesinde fikirlerini benimseyenler gün be gün çoğaldı.²³⁹ Daha sonra bu mezhebin meşhur fakihlerinden Câbir b. Zeyd'de katıldı ve cemaatin lideri konumuna yükseldi. Ebû Bilâl de onun liderliğini kabul etti. O, cemaatin gerçek kurucusu olarak zikredilmektedir.²⁴⁰ Bu gruba "Muhakkime-i Kaade" denir

İbâzîlerin elde ettikleri bu başarı Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı onlara karşı sert muamelede bulunmasına sebep oldu.²⁴¹

İbn Ziyâd'ın zulüm işkence ve baskıları sonucunda Ebû Bilâl kırk arkadaşıyla birlikte Aşk şehrine gitti. Fakat İbn Ziyâd onları orada da rahat bırakmadı. Üzerlerine bir ordu göndererek öldürttü.

Ebû Bilâl'in hicrî 61 yılında vefatından üç yıl sonra Kaade, İbâzîler ve Sufriye olarak iki kısma ayrıldı.²⁴²

²³⁷ Muammer, **el-İbâziyye Dirasetü Mürekkezeti fi Usûlihim ve Tarihihim**, Kahire 1987, s.48.

²³⁸ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 5.

²³⁹ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 6.

²⁴⁰ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 7.

²⁴¹ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 7.

²⁴² Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 9.

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (65–86/683–685) ölümünden sonra Basra İbâzîleri için birtakım problemler ortaya çıktı. Mevcut düzene karşı hurûc ettiler. Haccâc, şiddetli tedbirlerele başta Câbir olmak üzere İbâzî ileri gelenlerini Umân'a sürmüştür.²⁴³

Temîm kabilesinden olan Abdullah b. İbâz, sultanlarına karşı cesurca mezhebini savunmuştur. Abdullah b. İbâz'ın hicrî 100. yılda ölümünden sonra İbâzîler mutlak gizlilik dönemine girdiler. Bu döneme İbâzîler, "Kitman dönemi" derler.²⁴⁴ Kitman döneminde Cabîr b. Zeyd'in rolü büyüktür.²⁴⁵ Câbir b. Zeyd, Hz. Aişe ve İbn-i Abbas dâhil çok sayıda sahabe ve tabiinden dersler almış; İbn-i Abbas'ın övgüsüne mazhar olmuş büyük bir âlimdi. İbâzî mezhebinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. İbâzîleri yönetirken şu ilkelere dikkat etmiştir.²⁴⁶

- 1- İslâm toplumunu terk etmemek
- 2- Sultanlarla polemiğe girişmemek
- 3- Mensubu bulunduğu Ezd kabilesini kendi fırkasına davet etmek ve desteklerini sağlamak.²⁴⁷

Câbir b. Zeyd'in Hicretin 95. senesinde vefatından sonra onun yerine Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerim et-Temîmî geçti (145/762–763).²⁴⁸ Bu zaman dilimi, Haccâc'ın ölümü ve Halife Süleyman b. Abdülmelik'in (96-99/715-717) hilâfetine ilk günlerine denk gelmekteydi. Bu dönemde Halife ile fırka arasında sıkıntı yaşanmamıştır. Bunun sebebi ise Halife ile Ezd Kabilesinin yöneticileriyle aralarının iyi olmasıdır. Ezdîlerden büyük bir çoğunluk Câbir b. Zeyd zamanında fırkaya katılmıştır.

Halife Süleyman b. Abdülmelik'in vefatından sonra Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) halife oldu. Hilâfeti döneminde İbâzîler de dâhil olmak üzere

²⁴³ Şemmâhî, 1/76.

²⁴⁴ Halifat, *el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'î'l -İbâziyye*, s. 14.

²⁴⁵ Halifat, *el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'î'l -İbâziyye*, s. 6.

²⁴⁶ Musa Lekbâl, *el- Mağribu'l-İslâmî*, s. 164.

²⁴⁷ Halifat, *el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'î'l -İbâziyye*, s. 32.

²⁴⁸ Musa Lekbâl, *el- Mağribu'l-İslâmî*, s. 164.

muhaliflerle sorunları barışçıl bir yol ile hal çaresine bakmıştır. İbâzîler bu iki halifenin sükûn ortamından istifade ile asıl amaçları olan İbâzî gurubun içinden halife çıkarmaktı. Başlangıçta Ebû Ubeyde (145/762) ve hareketin ileri gelenleri “gizli toplantılar” yapmışlardır. Bu toplantıları sistemli bir hale getiren ve kurallarını koyan Ebû Ubeyde olmuştur.²⁴⁹ İbâzîler’in gelişim sürecinde üç gizli toplantı meclisi vardır.

1- Meclis-i Amme: Buraya İbâzî olan herkes girebilirdi.

2- Meclis-i Meşâyih: Bu toplantılara sadece İbâzîlerin lider takımı girebilirdi. Bu toplantıda mezhebin yönetimi ile ilgili kararlar alınır.

3- Meclis-i Ulemâ: Buraya doğrudan doğruya mezhebin davetçileri gelir, İmâm Ebû Ubeyde’den davetin esasları özellikleri ve ilkeleri gibi bilgileri alırlardı.²⁵⁰

Abdullah b. İbâz’ın (v. 65/685) mutedil bir yolu tercih etmesiyle İbâzîlik ortaya çıkmıştır. İbâzî hareket, tarihi açıdan muhtelif bölgelerde ayrı özellikler serdedir. Abdullah b. İbâz’dan sonra yerine geçen Câbir b. Zeyd (v. 95/712) Basra’da İbâzîlerin Emevîlere karşı yürüttüğü mutedil yaklaşımı sürdürmüş, bu arada pek çok talebe yetiştirmiştir. Câbir’den sonra Basra İbâzîleri’nin başına geçen Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (v. 145/762) de aynı şekilde İbâzîliğin temel inanç esaslarını yaymak üzere çok sayıda talebe ve dâî “Hameletü’l-İlm” yetiştirmiştir. Bu talebelerin üstün gayreti sayesinde İbâzîlik Mağrib, Yemen, Hadramût, Umân ve Horasan’a kadar yayılmıştır. Ebû Ubeyde’den sonra er-Rebî b. Habîb (175/791) Basra İbâzîleri’nin yeni imamı olarak, benimsenen ılımlı politikayı Basra’da sürdürmüştür. Basra İbâzîliği daha çok taşradaki İbâzîler’in aksine askeri her hangi bir oluşum içine girmemiştir. İlerleyen yıllarda ise Basra’da İbâzî varlığı giderek zayıflamış ve orası (Basra) bir merkez olmaktan çıkmıştır.²⁵¹

Basra dışındaki İbâzîler’in seçtikleri imâmların riyasetinde zaman zaman fiilî mücadeleye girdikleri görülür. Emevî devletinin sonlarına doğru giriştikleri bazı savaşlarda nisbî başarılar elde eden İbâzîler, Hadramût, Yemen ve Hicâz’da (Mekke-

²⁴⁹ Halifat, *el- Usûlü’t -Tarihiyye li’l-Fırkati’l-İbâziyye*, s. 36.

²⁵⁰ Halifat, *el- Usûlü’t -Tarihiyye li’l-Fırkati’l-İbâziyye*, s. 108.

²⁵¹ Necde Hammâş, “el-İbâziyye”, *el-Mevsûatu’l-Arabiyye*, Dimeşk 1998, I/31-33.

Medine) bir süre hâkimiyet kurdular. Fakat bu başarıları oldukça kısa ömürlü oldu.²⁵² Bununla birlikte bir şekilde bölgede İbâzîler değişik imamların liderliğinde IV. asra kadar hayatiyetlerini devam ettirirler. Sonraki dönemlerde İbâzîliğin Umân'da tam olarak hangi bölgelerde ve nasıl hayatiyetini sürdürdüğü kapalı bir toplum olmaları nedeniyle fazla açık değildir. Fakat fazla etkin olmayan bir tarihe sahip oldukları bilinmektedir.

İbâzîlik düşüncesinin hicrî ilk iki asırda şekillendiği ve önceleri bazı noktalarda genel temayülden ayrılan cemaat yapıları şeklinde iken, sonraları mezhebî hüviyetin gerektirdiği doktrinleri bünyesinde topluca barındırdığı anlaşılmaktadır.

1.2.1. Basra İbâzîliği

Nehrevân Savaşı, Haricîler açısından da mühim sonuçlar meydana getirmişti. Bu hadîseden sonra, Haricîler'in Hz. Ali ve ondan sonra iktidara gelenlere karşı başkaldırımlarıdır.

Nehrevân Savaşı, Haricîler için yeni bir dönemin başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu yeni dönemde Haricîler, bir taraftan onları Hz. Ali'nin katilleri ve aynı zamanda iktidarı Emevîler'e kaptırmalarının sorumlusu, hatta suçlusu olarak gören Kûfelilerle, diğer taraftan kendilerini yok etmeye çalışan Emevîler ile mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Bunun sonucu olarak Kûfe şehri, Haricîliğin merkezi olma özelliğini, Basra'ya devretmiş oldu.

Basra'daki aşırı Haricîler, (H. 41 ve 64) yılları arasında benzer birçok ayaklanma hareketinde bulunmuşlar, ancak Emevî valilerinin, özellikle Ziyâd b. Ebîhi (v. 53/673) ve iki yıl sonra yerine geçen oğlu Abdullah b. Ziyâd'ın (55/674–675) sert ve katı tutumu karşısında bir başarı elde edememişlerdi. Özellikle Abdullah b. Ziyâd babasından çok daha katı bir yönetim sergilemişti.²⁵³ Aşırı Haricîler, Emevîler aleyhindeki bu faaliyetlerini yerine getirirken, aralarında Nehrevân Savaşından sonra ortaya çıkan ve Basra'yı merkez edinen bir fırka vardı. Bu grup görüşlerini yaymak için kılıç yerine barışı tercih ediyordu. Bu grubun lideri Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye

²⁵² T. Lewicki, "Ibadiyye", *The Encyclopedia of İslâm* (ikinci edisyon), Leiden 1971, III/651.

²⁵³ Halifat, *el-Usûlü't-Tarihîyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye*, s. 7.

et-Temîmî'dir.²⁵⁴ İşte bu cemaat İslâm tarihinde İbâzîye denebilecek fırkanın ilk tohumlarını atmıştı. Ebû Bilâl; Ali b. Ebî Tâlib'le Sıffin Savaşı'na katılmış Tahkîmi reddetmiş ve muhakkime ile beraber Nehrevân'da Ali bin Ebî Tâlib'e karşı savaşmıştı²⁵⁵.

Ebû Bilâl, Basra'daki mensupları çok olduğu için siyasî bir etkinliği söz konusu idi. Ebû Bilâl bu kabilenin reisi olan Ahnef bin Kays (87 /686)'ın himayesinde görüşlerini anlatmaya başladı. Metot olarak insanları ikna yolunu benimsemişti.²⁵⁶ Aşırı Haricîler'in benimsediği, muhaliflerini öldürme ve isti'raz (Kim olduklarına bakılmaksızın insanlara saldırmak ve onları öldürmek) yolunu reddetmişti. Taraftarlarına kendilerine saldırılmadıkça kimseye saldırmamalarını telkin ediyordu. İnsanları ikna etmek için münazaralar ve tartışma meclisleri oluşturmuştu. Bunun neticesinde tâbileri çoğaldı, hatta Basra'da kendilerine ait bir mescit dahi bina ettiler.

Aşırı Haricîler Mirdas'a tabi olanların bu ılımlı politikalarını inkâr ediyor, onları tahkir etmek için "Kaade" yani Allah yolunda ve zalim valilere karşı cihattan geri kalanlar, oturanlar diye isimlendiriyorlardı. Basra'dakiler ise onları ılımlı hareketlerinden dolayı Hârûra'ya nispetle "Hârûriyye" veya onların dediği gibi "Muhakkime" diye isimlendirirlerdi. Ayrıca onlar kendilerini (Allah yolunda savaşıp, O'nun rızası için canlarını ve mallarını satan ve Allah'ın da bunları cennete karşılık satın aldığı kimseler) anlamında "şurât" diye isimlendirmişlerdir. Ubeydullah b. Ziyâd 674/55 yılında babasının yerine geçtiğinde onun mutedil Haricîler'e, Kaade'ye gösterdiği müsamahayı göstermeyince, Kaade faaliyetlerini gizlice yapmaya başladı. Ancak Ubeydullah b. Ziyâd, Ebû Bilâl ve taraftarlarını 61/680 yılında öldürttü.²⁵⁷ Ebû Bilâl Mirdas'ın ölümünden sonra Haricîlerin bir kısmı Emevî hareketinin başındaki Yezid b. Muâviye ordusuna karşı iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'e²⁵⁸ yardımcı

²⁵⁴ Babaay, Muhammed b. Musa, **Mu'cemu a'lami'l-İbâziyye**, Dar'ul-Garbi'l-İslâmi, trz., s. 44.

²⁵⁵ Halifat, , **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 5.

²⁵⁶ Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 6.

²⁵⁷ Şemmâhî, **Kitabu's-Siyer**, I/6.

⁶³ Halifat, **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye**, 68.

²⁵⁸ Abdullah Ibn-i Zübeyr (r.a) Hicret'ten sonra, 622 milâdî yılında, Medine yakınındaki Kûba'da doğdu. Babası Zübeyr b. Avvâm, Cennetle müjdelenen on kişiden (Aşere-i Mübeşşere) biridir. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır. Teyzesi, Müminlerin annesi Hz. Âişe'dir. Babası tarafından babaannesi Safiyye, Rasûlullah (sav)'ın halasıdır. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Muâviye'nin vefatından (M.680) sonra yerine geçen oğlu Yezid'e biat etmedi. Mısır ve Şam dışında İslâm devletinin diğer bölgeleri

olmak üzere Hicaz'a gittiler. Bunlar arasında Nafi' b. Ezrak, Abdullah b. İbâz, Necde b. Amir el-Hanefî, Abdullah b. es-Saffar gibi önde gelen isimler de vardı.²⁵⁹

Abdullah b. İbâz, Abdullah b. Zübeyr'e Muhakkimenin ilkelerini ve Câbir b. Zeyd'in tevcihatı doğrultusunda hareket etmeyi teklif edince İbn Zübeyr bunu reddetti.²⁶⁰ Yezid b. Muâviye'nin ölümünden sonra Nafi', Abdullah b. İbâz, Abdullah b. es-Saffar Basra'ya, Ebû Talut ve Ebû Fudeyk Yemame'ye gitmişlerdir²⁶¹

Ebû Bilâl'in ölümünden sonra, siyasî ve savaşçı bir lider olmadığı için siyaset sahasında birçok şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Bunlar İmâm Câbir b. Zeyd'in prensipleri ve görüşleri dışına çıkarak kendi içtihadlarıyla muhakkime tebaasını etrafına toplamaya çalışmışlardır. Bunların başında da Ebû Raşid Nafi' b. Ezrak vardır. Liderlik sevgisi kendini kuşatan Nafi', teker teker muhakkimenin prensiplerinden, hareketin siyasî lideri ve genel müftüsü durumundaki Câbir b. Zeyd'in içtihadlarından uzaklaşmıştır.²⁶² Nafi' b. Ezrak etrafında toplananlar "hurûc" etme kararı alıp 300 kişiyle "Ehvaz"a gelmişlerdi. Bunu uygun görmeyen Abdullah b. es-Saffar, Abdullah b. İbâz ve bu görüşteki Hâriciler Basra'da kalmışlardı. Nafi' b. Ezrak kendisine katılmayıp Basra'da kalanlara taraftar olmanın caiz olmadığını, onların kurtuluşa eremeyeceğini ve Allah'ın onların velâyetini, aralarında oturmayı, şahitlik etmelerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dinle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve miraslarını haram kıldığını âyetlerle anlatır. Nafi'ye göre; kendilerine muhâlefette bulunup hurûc etmeyenler kâfirler gibidir. Ya İslâm'ı, yani kendi fikirlerini kabul ederler ya da katledilmeleri gerekir. Onların yerlerinde oturması (kuûd) ve takiyye (imanı gizlemek) helal değildir. Buldukları yer, yani yurtları Dâr-ı Küfr'dür. Böylelikle Nafi' isti'raz (kim olduklarına bakılmaksızın insanlara saldırmak ve onları öldürmek) görüşünü benimsemiştir. Nafi'in bu görüşleri kendisine katılmayarak Basra'da kalmış olanlardan önce kendi yandaşlarınca tepkiyle karşılandı. Nitekim yanında bulunan Necde b. Amir el-Hanefî, İbn Ezrak'a karşı çıkararak takiyyenin caiz olabileceğini, aynı

olan Hicaz, Yemen, İran, Irak ve Horasan halkı Abdullah b. Zübeyr'e biat etti. Hz. Abdullah dokuz yıl Mekke'de halifelik makamında bulundu. (Ensab, III/1).

²⁵⁹ Şemmâhî, I-61.

²⁶⁰ Mehdi Haşim Tâlib, **el-Hareketü'l-İbâziyye fi'l-Meşriki'l-Arabi**, Daru'l-Hikmet, Londra, 2.Baskı, s. 6.

²⁶¹ Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 73.

²⁶² Nâmî Amr Halife, **Dirâsât an'i-l-İbâziyye**, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1. Baskı, ss. 29-83.

zamanda Kaade'nin kendilerinden olduğunu; fakat eğer imkân varsa cihadın oturmaktan efdal olduğunu belirtti ve kendisine katılanlarla birlikte Yemâme'ye geçti. Oradaki İbâzîlerde ona biat ettiler (65/684). Böylece ilk olarak İbn Ezrak başkanlığında Ehvaz'da bulunan Haricîler, Ezrakiyye ve Necdiyye olmak üzere ikiye ayrılmış oldu.²⁶³

İbâziyye nin Basra'da teşekkülü 65/685 yılında Nâfi b. Ezrak'ın²⁶⁴ Haricî olmayan Müslüman'lar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra'da Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplanmalarıyla zuhûr etmiştir. Emevî halifelerinin katı tutumu karşısında fikirlerini anlatmada gizlilik ilkesini benimsemişlerdir

Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin fikirlerinden ilham alarak aşırı Haricî topluluklarına katılmamış mutedil ve sünnetin sınırları içinde kalmak isteyen Vehbîleri kendi etrafında toplamış, isyan hareketine karışmamış ve kendi başına sakin bir hayat yaşamıştır. Mirdâs b. Udeyye'nin öldürülmesinden ve 61 (668) yılındaki başarısız isyanından sonra mutedil Haricîlerin reisi olmuştur.

²⁶³ Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 77.

²⁶⁴ Nafi bi Erzak: Ebû Râşid Nafi' b. el-Erzak b. Kaysb. Nehâr el- Hanefî (65/685) Hâricîler'in **Ezârika** fırkasının lideridir.

Ezrakiyye'nin çoğulu olan Ezârikâ, Hz. Ali'nin Muâviye ile hakem olayını protesto ederek ondan ayrıldıkları için Havâriç (Hâricîler) diye anılan fırkanın liderlerinden Ebû Râşid Nâfi' b. Ezrak'a (ö. 65/685) uyanları ifade etmek için kullanılır. Çoğunluğunu Benî Temim kabilesi mensuplarından meydana gelmekle birlikte aralarına bir kısım mevâlî de (İslâm'ın ilk dönemlerinden başlayarak Arap kökenli müslümanlar "hür/özgür", Arap kökenli olmayan müslümanlar ise "mevâlî" olarak isimlendirilmiş ve bu kullanım yaygınlık kazanmıştır.) vardı. Ezârikâ'nın Nâfi' b. Ezrak'a nisbetle anılması ise fırkanın onun tarafından kurulduğunu gösterir. Ezârikâ'nın başlıca görüşleri şöyledir:

1. Müslümanlardan Ezârika'ya mensup olmayanlar sadece kâfir değil aynı zamanda müşriktirler ve çocukları dâhil hepsi ebedî olarak cehennemde kalacaklardır.
2. Kendileriyle birlikte düşmana karşı savaşa katılmayan ve Ezârika'nın bulunduğu yere hicret etmeyen diğer Hâricîler de kâfirdir. Bunlardan kendilerine katılmak isteyenler imtihana tabî tutulmalıdır.
3. İslâm'da recm cezası yoktur. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir hüküm bulunmamakta, zina yapanlara dayak atılması emredilmektedir.
4. Namuslu kadınlara zina isnat ederek bunu şahitlerle ispat etmeyenlere uygulanan ceza aynışeyi namuslu erkeklere isnat edenler için uygulanmaz. Zira Kur'ân'da bunu belirten bir lafız yoktur.
5. Peygamberlerin nübüvvetle görevlendirildikten sonra büyük veya küçük günah işlemesi câiz olduğu gibi nübüvvetten önce kâfir olan bir kimsenin peygamber olarak gönderilmesi de câizdir.
6. Vergilerini ödeyen Yahudi ve Hıristiyanların öldürülmesi haramdır.
7. Kadınların âdet esnasında kılamadıkları namazları kazâ etmeleri gerekir.
8. Çalınan malın miktarı ne olursa olsun hırsıza omuzdan kol kesme cezası uygulanır. (Öz, Mustafa, **TDVİA**, "Nâfi' b. Erzak Maddesi", İstanbul, C. XXXII, s. 289-290.).

Abdullah b. İbâz Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) ile münasebetlerini dostane bir tavır üzerinde devam ettirmiştir. Halife ile mektuplaşarak bir manada İbâzî esaslarının ilkelerini izah etmeye çalışmıştır.

Halifeye gönderdiği mektubunda şu görüşleri sunmuştur:

İlk iki halife Ebûbekir ve Ömer, kitap ve sünnete bağlı kalmışlardır, Osman ise gerek valileri ve gerekse icraatı ile kitap ve sünnetten ayrılarak bir sürü bid'atlar ortaya koymuştur. Kendisine Allah'ın kitabını hatırlatmak için gidenlere tevbe ettiğini söylediği halde, tevbesini çiğneyip onların dövülmesi veya el ve ayaklarının kesilmesi için valilerine mektup yazmış; bu mektupların ele geçirilmesiyle katli meşrûlaşmıştır.

Ondan sonra iş başına gelen Ali b. Ebî Tâlib Allah'ın işinde insanların hakemliğine başvurarak küfre girmiştir. Muâviye fâcir²⁶⁵ Yezid fâsıktır²⁶⁶ ve onlardan teberrî edilmiştir.

Mektubun devamında kendilerinin kulların değil, Allah'ın hükmüyle hareket ettiklerini, zulme karşı çıktıklarını, aynı zamanda hareketleri ile küfre giren Nafi' b. Ezrak'tan da yüz çevirdiklerini âyetlerle açıkladıktan sonra, imâmların hidâyet ve dalâlet imâmları olmak üzere ikiye ayrıldığını Abdülmelik'in de hidâyet imâmı olması için Allah'ın kitabına uyması gerektiğini açıklayarak mektubunu bitirmiştir.²⁶⁷

İbâzîlik Basra'da Abdülmelik b. Mervân'ın ölümünden sonra değişmiş bazı Basra İbâzîler'inin İbnü'l-Eş'as'ın (Abdurrahmân b. Muhammed) isyanına katılmış olmasını ileri sürerek Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf, başta Câbir olmak üzere İbâzî ileri gelenlerinin çoğunu Umân'a sürmüş, bir kısmını da Basra'da hapsedirmiştir. Bunlardan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime, Haccâc'ın ölümünden sonra Basra İbâzîlerine reislik yapmıştır.²⁶⁸ Özellikle devrin yöneticileriyle polemige girmeyerek esnek bir tavır takınmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra Halife Yezîd b.

²⁶⁵ Allah'ın emirlerini yerine getirmeyen, dinin yasaklarını çiğneyen, aşırı isyana dalan, gûnahta ısrar eden ve en büyük günahlardan dahi kaçınmayan kimse demektir.

²⁶⁶ fisk, isyan etmek ve Allah'ın emrini terketmek anlamına gelir. Aynı kökten türetilen "fusûk" ise, "dinden çıkmak", "itaatten ayrılıp ma'siyete (günahlara ve isyana) dalmak ve yine imandan küfre geçmek anlamlarına gelmektedir.

²⁶⁷ Amir en-Neccar, *fi Mezâhib'i-l-İslâmiyyîn*, Matbaat'ü-l Hey'eti'l- Mısıryye, Kahire 2005, ss. 335-348.

²⁶⁸ Musa Lekbâl, *el- Mağribu'l-İslâmî*, s. 164.

Abdûlmelik'in katı icraatları durumu değiştirmiştir. Ebû Ubeyde, Emevî idarecilerini İbâzîler ile geinmelerinin yollarını aramıştır. Basra İbâzîlerini bir arada tutmayı başararak cemaatin yönünü daha çok eğitim ve propağanda faaliyetlerine yönlendirmiştir.

Ömer b. Abdülaziz döneminde Basra İbâzîleri sükûnet içerisinde yaşamışlardır. Bunun sebebi, Basra'da mûtedil olan İbâziyye nin daha yoğun olması ve halifenin icraatlarının yanı sıra, onun dindar kişiliği de mutedil olan Basra İbâzîleri üzerinde olumlu etki bırakmıştır.

Basra'da, aktif faaliyetlerinde asi bir tutum içerisinde olmamışlardır.²⁶⁹ Basra İbâzîler'inin imamı olan Ebû Ubeyde'nin Basralı Haricîleri iyi idare etmesinin ve Emevî idarecilere karşı ılımlı politikalar izlemiş olmasının da onların isyan etmemesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.²⁷⁰ Bütün bunlar Basra İbâzîler'inin Ömer b. Abdülaziz idaresini benimsemelerine neden olmuştur. Basra Haricîlerinin, Ömer b. Abdülaziz'den önce Abdûlmelik b. Mervân döneminde de iyi ilişkiler içerisinde oldukları bilinmektedir.²⁷¹ Halifenin ölümü Basra Hâricîliğini sarsmış ve Yezîd b. Abdûlmelik'in sert tutumu Basra'da yaşayan İbâzîlerin arasında ihtilalcı grupların yeniden ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.²⁷²

Ebû Ubeyde, İbnü'l-Eş'as ayaklanmasına katıldığı için Haccâc b. Yusuf tarafından hapse atılmış, Haccâc'ın ölümüyle hapisten çıkan Ebû Ubeyde, Basra Haricîlerinin lideri olmuş ve onları dikkatli bir şekilde yönetmiştir.²⁷³ Hatta Ömer b. Abdülaziz iktidara gelince Ebû Ubeyd halifeye bir heyet göndermiştir.²⁷⁴ Bu heyet hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer almamakla beraber, Halifenin Basra kadılığına İbazi olan bir âlim, İyas b. Muâviye'yi atamış olması bu heyetin girişimleri sonucu olmuş olabilir.²⁷⁵

²⁶⁹ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc., E.Ruhi Fığlalı), s. 31.

²⁷⁰ Şemmahî, **Kitebû's-Siyer**, s. 82.

²⁷¹ Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 85

²⁷² Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 88.

²⁷³ Şemmahî, **Kitebû's-Siyer**, s. 84.

²⁷⁴ Şemmahî, **Kitebû's-Siyer**, s. 92.

²⁷⁵ Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, s. 88.

Ebû Ubeyde İbâzîye hareketinin gelişmesinde önemli denebilecek derecede etkisi olan üç tür meclis kurdu muştur. Bu üç meclis gizli yerlerde ve nöbetçiler kontrolünde düzenlenirdi.²⁷⁶

“Hameletü’l-ilm” adı altında yetişmiş elemanlar, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine yayılarak ve belli bir taraftar kitlesi kazandıktan sonra zuhûr halini ilan ediyorlardı.²⁷⁷ İbâzîye'nin Mağrip, Yemen, Hadramevt, Umân ve Horasan’a tanıtılıp yayılmasını bu ekipler sağlamıştır.

Ebû Ubeyde, etrafındaki öğrencileri yetiştirerek Müslüman bölgelere göndermiştir. Bunlara “Hameletü’l-İlm” veya “Nakaletü’l-İlm” adı verilmiştir.²⁷⁸ Bu aynı zamanda Ebû Ubeyde liderliğinde İbâzîye hareketinin dini, fikri ve kültürel bir hareket olduğunu göstermektedir.²⁷⁹

İbâzîye, itikâdî ve siyasî açıdan çeşitli bölünmelere uğramış ve birçok kola ayrılmıştır. Pek çoğu önemsiz sayılabilecek sebeplerle ana bünyeden ayrılan bu kollar varlıklarını uzun süre devam ettirememişlerdir. Esasen ilk bölünmeler Kitman devrinde itikâdî mahiyette olmuş, fakat siyasî bir bütünlük ve güç elde edilmeye başlandığı zamanlarda da dinî siyasî farklılıklar ağır basmıştır,²⁸⁰ Ehl-i Sünnet söylemi içinde İbâzî olmayan kaynaklarda verilen bilgiler yetersiz olmakla beraber çoğu kez birbirinin tekrarı şeklindedir. Zaten bu tarz bilgiler çağdaş İbâzî kaynaklarca da tenkit edilmiştir.

1.2.2. Hicaz ve Yemen İbâzîliği

Hicaz bölgesinde İbâziyye'nin faaliyetleri her yıl Mekke'ye giden ve halkı son Emevî Halifesi II. Mervân'a karşı muhalefet yapmaya çağıran Ebû Hamz eş-Şâri' ile (v. 130/748) başlamıştır. Ayrıca bu bölgeye Ebû Ubeyde'nin dâîler göndermesi suretiyle İbâzîlik tanıtılmıştır.²⁸¹

²⁷⁶ Abdullah b. Ali el-Tuaymî, **et'Te'vilu'l-Kelâmî İnde'l-İbâdi**, Camiatu'l-Melik Suud, Kulliyetu't-Terbiyye, Kısmu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1425, s. 58.

²⁷⁷ Halifat, **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye**, s. 108.

²⁷⁸ Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 88-89.

²⁷⁹ Muhammed b. Musa Babaay, **Mu'cemu A'lâmi'l-İbâziyye**, Dar'ul-Garbi'l-İslâmi, trz. S. 418.

²⁸⁰ Fığlalı, “İbâziyye mad”, **DİA**, XIX, 259.

²⁸¹ Ali Yahya Muammer, **el-İbâziyye Beyne Firaki'l-İslâmiyye**, s. 26-28.

İbâzî mezhebinin yayılması hususunda kesin tarih vermek mümkün görünmemektedir. Ancak Yemen bölgesine İbâzîliğin ulaşması hakkındaki bilgiyi ve Abdullah b. İbâz'ın faaliyetlerinin sonucunu, İbn Havkal'ın²⁸² Suretü'l-arz adlı eseri bizlere vermektedir.

Yemen İbâzîliğinin gelişmesinde mühim rol oynayan Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf b. Süleyman el-Ezdî eş-Şârî (v. 130/748) Basra'daki İbâzî İmâm Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerim et-Temîmî, Ebû Hamza'yı hac mevsiminde halka İbâzî propagandası yapmak üzere Mekke'ye gönderirdi. (128/746) yılı sonunda Ebû Hamza Hadramut ileri gelenlerinden Abdullah b. Yahya el-Kindî ile karşılaştı. Ebû Hamza'nın sözleri hoşuna gider ve kendisini Hadramut'a davet eder. Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ile birlikte Hadramut'a giderek (129/746) yılı başlarında Abdullah b. Yahyâ'ya İmâm olarak biat ettiler.²⁸³ Kısa bir zamanda büyük gelişmeler oldu. Tâlibü'l-hak ünvanıyla anılan Abdullah, burada güçlenerek San'a'yı ve diğer Yemen bölgelerini ele geçirdiler. (129/747) yılının hac mevsiminde Ebû Hamz, Belc b. Ukbe ve Ebrehe b. Sabah'ı 1000 kişilik bir kuvvetle Mekke'ye gönderdi. Ebû Hamza ve yanındakiler savaşız Mekke'ye (8 Zilhicce 129/20 Ağustos 747), ardından da Medine'ye (21 Safer 130/2 Kasım 747) girdiler. Burada üç ay kadar kalan Ebû Hamza, Mervân'a karşı ayaklanmak için Şam' doğru harekte geçti. Mervân Abdulmelik b. Muhammed b. Atıyye kumandasından 4000 kişilik bir orduyu önce Ebû Hamza'nın, sonra da Yemen'e geçerek Abdullah b. Yahya'nın üzerine gönderdi. Ebû Hamza da Belc Ukbe'yi 600 kişiyle İbn Atıyye ye karşı sevk etti. Vâdilkurâ'da meydana gelen çatışmada İbâzîler büyük bir yenilgiye uğradı. Ebû Hamza ve diğer İbâzîler öldürüldü. Kaçabilenler başka yerlere, bir kısmında Umân'a kaçtılar. Bu aynı zamanda Yemen ve Hadramut İbâzîliğinin dağılmasıdır.

²⁸² İbn Havkal, (esas ismi Ebû'l-Kâsım Muhammed bin Alî en-Nasîbî) Nusaybin'de doğmuş 943/969 yılları arası seyahat etmiş 10. yüzyılın ünlü Arap yazarı, coğrafyacı ve tarihçisidir. 977 yılında **Suret el-Arz** (صورة الارض; "Yeryüzünün Yüzü") isminde eserini yazmıştır (Francesco Gabrieli, **Ibn Hawqal e gli Arabi di Sicilia**, in: **L'İslâm nella storia**, Bari, Dedalo, 1966, sayfa 57, 67).

²⁸³ Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 89-90.

1.2.3. Umân İbâzîliği

İbâzîliğin Hicrî birinci asrın ilk yarısında zuhûr ettiğini belirtmiştik. Umân, İbâzî ve imamlarının yapılanmasında önde gelen merkezlerindedir.

Araştırmamızda Umân İbâzîliğinin menşei hakkında fazla bilgiye ulaşamadık. Umân halkından bir kısmının Mirdas bin Udeyye'nin faaliyetlerine alaka duymasıyla başlamış, ayrıca, Hicrî ikinci asrın ilk yarısında Hameletü'l-İlim talebelerinin Umân'a gelenlerinin gayretiyle oluştuğunu biliyoruz.²⁸⁴

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru Haccâc'ın (v. 95/712) Basra'dan sürdüğü pek çok İbâzî âlimin bölgedeki faaliyetleri sonucu özellikle de İbâzîlik Umân'da yayılır. Bu kabilden olarak, Haccâc tarafından Umân'a sürülen Câbir b. Zeyd tarafından ivme kazandığını söyleyebiliriz.

Abbasî halifesi, Ebû'l-Abbas es-Saffah (132-136/750-754) in biraderi Ebû Cafer el- Mansûr'un Irak valiliği esnasında Umân'daki İbâzîlere hüsn-ü muamelede bulunarak imâmeti el-Cülenda'ya verdiler.²⁸⁵

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında (h.132) Cülendâ b. Mes'ûd'un liderliğinde Umân'da ilk İbâzî ayaklanması gerçekleşir. Onun imâmlığı da çok kısa sürer. Ebû'l-Abbas'ın sevkettiği kuvvetler tarafından öldürülür.²⁸⁶ Cülendâ b. Mes'ûd'un öldürülmesini müteakip Umân İbâzîliğinin kısmi çöküşe girdiği zikredilir.²⁸⁷

Nevzâ şehrini kendilerine merkez yapmışlardır. Mûsa b. Ebî Câbir'in (181/197) başkanlığında (177/794) senesinin Şevval ayında idareyi ele geçirdiler. Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Affan'ı kendilerine imâmete getirdiler. Sonraları mezkûr imam azledilerek yerine el-Vâris b. Ka'b b.el Harûsî'yi getirdiler. el-Vâris'in ölümünden sonrayına Gassa b. Abdillâhel-Yahmedî el- Ezzî gelmiştir. Bu dönemde Umân, İbâzî meşayihinin toplanma yeri oldu. Daha sonraki dönemlerde, Abdumelik b. Hamid h.208-26-m.824-41, el-Muhammed b. Cafer (226-37/841-52), es-Salt b.

²⁸⁴ Musa Lekbâl, **el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 165.

²⁸⁵ Ebû Tahir İsmail b. Mûsa Ceytâlî, **Kavâidü'l-İslâm**, Kahire 1297, ss. 18-19.

²⁸⁶ Taberi, **Tarih**, III/77.

²⁸⁷ Fığlalı, **İbâzîye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 95.

Mâlik el Harûsî (237-72/851-56), Raşid b. en-Nazr (272/77-886/90) ve Ebû'l-Kâsım Said b. Abdullah imam olarak vazife almışlardır.

Abbasilerin bu bölgede hâkim olmakla birlikte İbâzîler'in kendi imamlarını seçmesi manidardır.²⁸⁸

1.2.4. Kuzey Afrika İbâzîliği

Kuzey Afrika'da İbâzîliği hicrî ikinci asırda ilk yayan kişi²⁸⁹ olarak Seleme (Selmâ) b. Saîd'i²⁹⁰ gösterilir. Basralı bir şeyh olan Seleme²⁹¹ ikinci asrın başlarında Sufriyyeli dâî İbn Abbâs'ın kölesi İkrime el-Berberî (v. 107/725-6) ile birlikte Kuzey Afrika'da özellikle Berberi kabileler arasında İbâzî fikirleri anlatırlar. Seleme'nin daveti halk arasında oldukça etkili olur.²⁹² İbâzî dâî'ler ve önderler mezheplerini yaymada ihlasla hedeflerine varmaya bağlı kalmışlar, maddî ve içtimai şeylere iltifat etmemişlerdir.²⁹³ Berberîlerden bazıları Basra İbâzîler'inin reisi olan Ebû Ubeyde'nin ders halkasına katılmak üzere Basra'ya gittiler. Burada eğitim gören Berberîler, İbâzîliği yaymak için Kuzey Afrika'ya döndüklerinde, birer dâî olarak faaliyetlerine devam etdiler. Bunlardan beşi Hameletü'l-İlim (Hameletü'l-İlim ila İfrikiyye) olarak tanınmaktadır.²⁹⁴ Bunlar: 1- Ebû'l-Hattâb Abdulah b. Semh el-Meafirî 2- Abdurrahmân b. Rüstem, 3- Âsım es-Sidrâtî, 4- İsmail b. Durâr el-Ğadâmisî ve 5- Ebû Davu el-Kâbilî' en-Nefzâvî'dirler.²⁹⁵

Ebû Ubeyde'nin ders halkasında eğitimlerini tamamlayarak memleketlerine dönen bu şahıslar, aralarında anlaşarak Ebû'l-Hattâb'ı imâm seçtiler. Kuzey Afrika'ya dönerek burada İbâzîliği yaymaya çalıştılar.

Ebû'l-Hattâb'ın imâmlığı, Trablus'daki Hevvâre ve Zenâte kabilelerine mensub İbâzî Berberîler kabul edip ona biat ederek errafında toplandılar. Mühim bir güç toplayan Ebû'l-Hattâb'ın askerleri (141/758) tarihinde Abbasilerle savaşarak

²⁸⁸ Fığlalı, **İbâziye'nin Doğuşu ve Görüşleri.**, s. 97.

²⁸⁹ Musa Lekbâl, **el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 167.

²⁹⁰ el-Vercilânî, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbârü'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahman Eyüb, Tunus 1958), s. 42.

²⁹¹ Musa Lekbâl, **el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.

²⁹² Semâilî, Sâlim b. Hamûd, **İzâletu'l- Va'sai Şerh Seyyidetü** s. 38.

²⁹³ Semâilî, **İzâletu'l- Va'sai Şerh Seyyidetü**, s. 38.

²⁹⁴ Musa Lekbâl, **el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.

²⁹⁵ ed-Dercînî. **el- Mağribu'l-İslâmî**, 1, 9.

Trablus şehrini ele geçirerek kendileri için üs yaptılar Kayrevân'ı da aldıktan sonra kısa zamanda Kâbis ve Nefzâva'da hâkimiyet kurdular.²⁹⁶

İbâzîler'in bu bölgeleri elde ettiğini duyan Abbasî Halifesi, Ömer b. Hafs komutasında büyük bir orduyu Kuzey Afrika'ya gönderdi. Sevk edilen ordu İbâzîlerce (154/770) tarihinde Mağmadis denilen yerde hezimete uğratıldı ve Ömer b. Hafs öldürüldü. Bunu üzerine Abbasî Halifesi Mansur, Buraya Yezîd b. Hâtem el-Ezdî komutasında yeni bir ordu sevk eder burada bulunan bazı Berberî kabileleri de destek verince Ebû Hattab'ın ordusu büyük bir hezimete uğradı kendisi de dâhil birçoğu kılıçtan geçirildi.²⁹⁷

Her ne kadar iç bölgelerde farklı imâmların liderliğinde İbâzî grupları görülse de Ebû'l-Hattâb sonrası en güçlü ve istikrarlı İbâzî imâmlığı, Abdurrahmân b Rüstem (v. 168/784) tarafından tesis edilir.²⁹⁸ Hicrî 160 ya da 162'de Rüstem İbâzî imâmı seçildi, o da kendisine Tâhert'i merkez yaptı. 11 yıl süreyle Rüstemî Devleti'nin reisi olarak İbâzîlere imamlık yaptı. Sözlerine sadık kaldı. Allah'ın Kitabı, Hz. Peygamber'in (sav) sünneti ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in icraatlarına sadık kaldı. Adaletle hükmetti ve zâhidane bir hayat ve ilmi ilede halkını şuurlandırdı. Avam ile iç içe yaşadı.²⁹⁹ Abdurrahmân b. Rüstem'in devlet başkanlığına seçilmesinde dini vecheler ağır basmıştır. İbâzîler kendi aralarında meşveret ederek “Şer'i hükümlerin tatbikinde mazlumlarımıza ve duafamıza merhamet edecek, zalimlere cesurca karşı koyabilecek namazımızı kıldırarak zekâtlarımızı ve ganimetlerimizi tevzi edecek bir imam seçmedikçe iki yakamız bir araya gelmez.”³⁰⁰ Dediler.

Abdurrahmân b. Rüstem h.168-208 ve oğlu Abdulvehhâb döneminde h.208-258 İbâzîler Kuzey Afrika'da zirvededirler.³⁰¹ Birçok etnik unsurdan oluşan Rüstemî devletinin vatandaşları, kabileler halinde yaşamaktaydı. Doğudan buraya gelen Araplar ve İranlılar ile Kayrevân taraflarından gelen Berberîler de bu özelliklerini korudular. Kendine has mahalleler çarşılar ve mescitler inşa ettiler. Kendilerine has

²⁹⁶ Musa Lekbâl, *el- Mağribu'l-İslâmî*, s. 164.

²⁹⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, “İbâziyye”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 257.

²⁹⁸ ed-Dercînî, Ebû'l-Abbâs, *Tabakâtu'l-Meşâyih*, s. 45.

²⁹⁹ Vercilânî, *Kitâbu'd-Delil ve'l-Burhân*, s. 144.

³⁰⁰ İbnu's-Sağîr, *Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 239.

³⁰¹ Necde Hammaş, “İbadiyye”, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyyetu*, I/32.

an'anelerine burada da devam ettiler. Bunlar arasında kalıcı bir barış hâsil olmamış; zaman içerisinde bir takım harpler olmuştur.³⁰² Abdulvahhab'ın belki de en son uygulamasıyla da hilâfet saltanata dönüştürmüştür Oğlu Eflah'ı veliaht yapmakla bu bid'at kendisinden sonra gelen oğlu ve torunlarına tevarüs etmiştir.³⁰³

İmam olan Eflah'ın en önemli özelliklerinden birisi de devlet işlerinin icrasında hâkimin hüküm verdiği zaman etki altında kalmamasıdır. Örnek olarak da Halifenin kardeşi olan Ebû'l-Abbas'ın halktan birisi ile aralarında çıkan nizadan dolayı hâkimin Ebû'l-Abbas'ın aleyhine karar vermesidir. Bu durumu Eflah'a şikâyet eden Ebû'l-Abbas'a Eflah'ın cevabı: “Eğer o seni kayırmış olsaydı bir gün bile orada kalmazdı.”³⁰⁴

III. asrın ikinci yarısında Tâhert'teki İbâzîler, politik açıdan farklı gruplara ayrılırlar: Nökkâr, Halefiyye, İbn Massâle, Ağlebîler 283/896'da Rüstemîlerin en büyük destekçisi olan İbâzî Berberi kabilesi Nefûse'yi Mânû savaşında yendiklerinde Rüstemîlerin bölgedeki etkileri yok sayılacak kadar azalır. Tâhert'te³⁰⁵ İbâzî hâkimiyeti 296/909'a kadar devam eder. İbn Selâm el-İbâzî'nin de çağdaşı olduğu, Eflah ve oğlu Ebûbekir dönemlerinden itibaren İbâzîlik gerileme sürecine girer. Ağlebîlerin kalıntıları üzerine kurulan yeni Fâtımî hanedanı Rüstemî imamlığına son verir. İbâzîler hicrî 358'de Fâtımîlere yeniden başkaldırırlar ve biraz başarı elde ederlerse de sonunda onlara boyun eğmek zorunda kalırlar. Bundan sonra da devamlı gizlilik halinde yaşarlar. VI. asırda hemen hemen bütün İbâzîler ulaşımı zor bölgelere

³⁰² Hâlid Reşid Cemili, **Ahkâmü'l-Ahlâf ve'l-Muahedât fi's-Şerâti'l-İslâmiyye ve'l-Kânun**, Dârü'l-Hürriyye, Bağdad 1987, s. 188.

³⁰³ İbnu's-Sağir el-Mâlikî, **Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**, (Thk. Hasan Ali Hasa), Kahire 1984. s. 256.

³⁰⁴ İbnu's-Sağir, **Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**, s. 269.

³⁰⁵ Tâhert: Cezayir'in kuzeyinde tarihi bir şehirdir. Rüstemîler'in kurucusu İbâzî İmâmı Abdurrahman b. Rüstem, Abbasi ordusunun (144/761)'te Kayrevvan'a girmesi üzerine bir grup İbâzî ile birlikte Cezayir'in kuzeyinde Cebelicezull'e Tahertulkadime civarında yerleşti. Daha sonraları İbâzîleri'de etrafında toplayarak yeni bir şehir kurdu ve adını da Tâhertulhadise adını vermiştir. (Nadir Özkuyumcu. “Tâhert”, **İSAM**, C. XXXIX, s. 392-393.)

çekilerek yaşamlarını sürdürürler. Bugün Kuzey Afrika'daki İbâzîlik Mîzâb, Cerbe adasının üçte ikisinde, Cebeli Nefûse'nin de ³⁰⁶ yarısında yaşanan bir mezheptir. ³⁰⁷

Rüstemî Devletinin Fatımîler tarafından yıkılmasından sonrada İbâzîler varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. ³⁰⁸

Rüstemîlerin yıkılışından sonra batı ve doğu İbâzîliği arasındaki ilişki de giderek azaldı. İlk dönem itibariyle oldukça hareketli olan İbâzîler'in IV. asır sonrası kendi dışındakilerle olan ilişkilerinde durağanlık hâkimdir.

Bu asır itibariyle İbâzîler, halen Arap âleminin batı kısmı olan Cezâyir, Tunus, Libya, Mağrib Berberî İbâzîleri ile doğu kısmı olan Yemen, Umân ve Zencibar'da ve bir kısmı da Afrika'da Tanzanya da bulunmaktadır.

³⁰⁶ Cebeli Nefûse: Berberîler'in iki büyük şubesinden Butr koluna mensup dört kabileden biridir. Nefûse, Meşrik'tan veya diğer Berberî kabileleri gibi Filistin'den gelip Traplusgarp'ın güney batısını yurt edinmiş, buraya kabileye nispete Cebeli Nefûse adı verilmiştir. İlk defa Amr b.Âs'ın 22-23 (643-644) yıllarında Trablus ve yöresini fethetmiştir. Nefüseliler'in büyük kısmının İslâm'dan önce Hıristiyan, bazı grupların da Müsevî olduğu bilinmektedir. Zamanla diğer Berberî kabileleri gibi İslâmiyet'i kabul etmişler. (122/740) de başlayıp Fâtımîler dönemine kadar İbâzîler için için hareketli ve ehemmiyetli bir zaman dilimidir. (İbrahim Harekât, "Nefûse" **İSAM**, C. XXXII, s. 532.

³⁰⁷ Fığlalı, "İbâziyye", XIX, 257.

³⁰⁸ M. Mahfuz Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", (160-297/777-909), **AÜİFD**, C. XXXVIII, ss. 457-478.

2. BÖLÜM

İBÂZÎLERİN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ

2.1. TEVHÎD

İslâm düşüncesinin en temel ve önemli meselelerinden olan tevhîd, tarihî seyir içerisinde muhtelif değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Sözlükte tevhid “وحد” kökünden tef’îl vezninde bir mastardır. “Bir kılmak” manasınadır.³⁰⁹ Kelime Allah için kullanıldığında, “Allah Teâlâ’nın tek olması, şerik ve nazirden münezze olması” anlamındadır.³¹⁰ Kur’ân-ı Kerim’de ehad, ihdâ, vahd, vâhid, vâhide, vahîd gibi değişik türevleri kullanılmıştır.³¹¹

Istilahî anlamda; tevhîd, ibadeti ma’bud olarak Allah’a has kılmak; zatında, sıfatlarında ve fiillerinde yaratıcı olan Allah’ın birliğini tasdik etmek; mevcudatın yaratılmasında onun vucubiyetini ikrar etmektir. Onun için evvel ve ahir yoktur. O yaratılmış şeyler gibi değildir. Çünkü O, mahlûkatın tamamından önce olmak üzere ezelidir ve bütün mahlukâtın fenâsından sonra da ebedidir. Bu sebeple yarattıklarından bir kimse, zatında, sözlerinde, fiillerinde, ahkâmında, sıfatlarında ve kulluğu ona has kılmada onu birlemedikçe tevhidi sahih olmaz.

³⁰⁹İbn-i Manzur, **Lisânu’l-Arab**, “Vhd” mad.; Zebidî, **Tâcu’l-Arûs**, “vhd” mad.

³¹⁰ Asım Efendi, **el-Okyanusu’l-Bâsit Fi Tercümeti’l-Kâmûsu’l-Muhît**, (Orjinal kitap adı: Kamusu’l-Muhit), Asitane I/705.

³¹¹ Bedrettin Çetiner , **el-Mu’cemu’l-Müfehres li’l-Kur’âni’l-Kerim**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 45, İstanbul, 1991, s. V/188-189.

Tevhid; Allah'ın var olduğuna inanmanın yanında onun bir olduğuna da inanmaktır. İnsanın fitratında var olan inanma ihtiyacı, Allah'ın zatında ve sıfatında hiçbir ortağı olmadığına, tek olduğuna inanmakla tatmin olur. Bunun için Kur'ân insanı tevhid inancına çağırır. “İlahınız tek bir ilahdır. Ondan başka ilah yoktur. O, Rahmandır, Rahimdir”³¹² ve “Allah kendinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'tır. O, Hay ve Kayyum'dur.”³¹³ gibi birçok ayette, Cenâb-ı Hakkın birliğine özellikle vurgu yapılır.

İbâzîler'e göre Allah'ın sıfatları zatının aynıdır. Allah zatıyla kadirdir. Allah ahsen sıfatlarla muttasıftır. Allah'ın hadis sıfatları yoktur. Allah noksan sıfatlardan münezzehtir.³¹⁴ Yüce Allah sınırlandırılmaz ve herhangi bir şeye benzetilemez. Onunla beraber başka bir yaratıcı düşünülemez ve mahlûkatın sahip olduğu sıfatlardan da uzaktır.³¹⁵ “Onun benzeri gibi hiçbir şey yoktur; O semidir, basîrdir. İşitendir, gören ve bilendir.”³¹⁶ Allah kendisini Kur'ân-ı Kerim'de kullarına vafsettiği gibidir.

Muahhar İbâzî eserlere baktığımızda tevhid konusu, bilinmesi zorunlu olan konular arasında yer alır. Kişinin mükellefiyet yaşına geldiğinde bu konuyla ilgili cehaleti kabul edilmez. İbâzî imâmlardan Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ebî'l-Hayri'l-Cenâvî (5/11.asır) ilimleri üç kısma ayırırken bu konuyu şöyle açıklar:

“Bir ilim var ki kişi, bir an bile ondan cahil kalamaz. Bir ilim de var ki hüccet gerçekleşene kadar kişi onu bilmeyebilir. Başka bir ilim de var ki kişi ebediyen bilmeyebilir. Bir an bile bilgisizliği kabul etmeyen ilim, tevhid bilgisidir. Kişi şirkin mahiyeti hakkında bilgi sahibi olması lazım, çünkü şirk'i bilmeyen tevhidi bilemez. Tevhidin ve şirkin ne olduğu hususunun iyice araştırılarak bilinmesi gerekir. Zira kişi buluş çağına erince bunları öğrenmek onun üzerine vacip olur.”³¹⁷

İbâzîler de diğer İslâmi fırkalar gibi Tevhid konusunu detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Konuyu iki şekilde ele almışlardır. Birincisi, tevhid vahiy ile değil ancak akıl ile bilinebilir bir konudur. Nakil sadece onu tamamlar veya onu açıklar.

³¹² Bakara, 2/163.

³¹³ Âli İmran, 3/2.

³¹⁴ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s.44.

³¹⁵ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 59.

³¹⁶ Şura, 42/11.

³¹⁷ Ebû Zekerîyya Yahya el-Cenâvenî, **el-Vad'**, Umân s. 30.

İkincisi ise tam tersi bir görüştür. Tevhidi bilmenin tek yolu vahiydir, akıl sadece onu tasdik eder.³¹⁸

Ebû Hazer'in açıklamalarına baktığımızda, İbâzîler'in teccimi kabul etmediklerini görürüz. Tevhid konusunda; Allah'ın cisim olduğunu düşünen bir kimseyi şirkten kurtaracak herhangi bir zorlama te'vil yöntemi bilmiyoruz.³¹⁹ Çünkü Allah'ın cisim olduğunu söyleyen bir kimse ibadetlerini bir cisme, surete yapıyor demektir. Hâlbuki cisim birçok parçadan müteşekkil bir nesne olduğu için bunu Allah için düşünmek imkân dâhilinde değildir. Allah'ı cisim olarak düşünmek O'nun hakkında adet ve teğayyürü gerektirir. Sayılmaya müsait olan şeyin, birçok parçadan müteşekkil olduğu için mana itibariyle tek olması mümkün değildir, demektir.³²⁰

Ayrıca Allah'ın canlı bir cisim olduğunu düşünmek O'nun bir mekânda mukim olmasını gerektirir. Bunun yanı sıra O'nun varlığını devam ettirmek için beslenmeye yani yeme-içmeye ihtiyacı olduğu anlamına gelir. Bütün bunlara bağlı olarak hareket ve sükûn eylemlerinin O'nda varlığı ortaya çıkar. Hâlbuki hareket ve sükûn hades/sonradan yaratılmış şeylerdir. Hades bir şeyin de Allah için söylenmesi muhaldır.³²¹

Allah'ın isimleri mahlûk değildir. Allah ezelden beri var olduğuna göre O'nun isimleri de ezelden beri vardır. Sonradan yaratılmış değildir.³²² Ayette “O, Rahmandır, Rahimdir”³²³ Bu ifade, Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğunu iddia edenlere cevap niteliğindedir. Ancak şöyle düşünülebilir: “Allah ezelden beri yaratıcı/hâlık idi; fakat yaratma eylemi gerçekleştirilmiş değildi. Sonradan melekleri, cinleri ve insanları var ederek yaratma eylemini gerçekleştirmiş oldu.”³²⁴ Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğu iddiası müşriklerin söylemlerinden farksız bir içeriğe sahiptir. Çünkü müşrikler, Rahman'ın Allah'ın zatından başka bir şey olduğuna, onun zatının dışında olduğuna inanıyorlardı. Bunu kabul etmek adet ve teğayyürü gerektirdiği için apaçık bir sapıklıktır. İhlâs suresinde “De ki: O Allah birdir, büyüklük onda

³¹⁸ Sabir Tuayme, *el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben*, s. 89.

³¹⁹ Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, s.88.

³²⁰ Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn* ss. 88-89.

³²¹ Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 85.

³²² Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, ss. 13-19.

³²³ Haşır, 59/22.

³²⁴ Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, ss. 13-19.

nihayet bulmuştur, daim ve bakidir, her şeyden müstağni ve her dileğin mercîdir. Doğmamış, doğurmamıştır. Hiçbir eşi ve benzeri yoktur.”³²⁵ Haşr Suresi 24. ayette ise “O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah’tır. Güzel isimler O’nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O’nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³²⁶

Bu ayetler Allah’ın isimlerinin zatının dışında bir şey olmadığını ve dolayısıyla mahlûk olmadığını ifade etmektedir.³²⁷ O’nun isimlerinin ifade biçimi lafızlarla yapılmaktadır. Lafızlarda ise erkeklik-dişilik, müfred-cemi’ gibi herhangi bir sayısal ifadeye delalet etmez. Kaldı ki lafızlar bir şeyi insan zihninde anlamlandırmak için sonradan oluşturulmuş şeylerdir. Lafızlardan yola çıkarak Allah’ın isimlerinin veya sıfatlarının mahlûk olduğunu söylemek saçmadır. Çünkü lafızlar değişebilir; ama lafızdan maksut olan zat-ı ilahi olduğuna göre O’nun isim ve sıfatlarını telaffuz eden kelimeler değişse bile bu, O’nun zatında adet ve tağayyürü gerektirmez,³²⁸ Allah’ın sıfatları zâtına zait değildir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda İbâzîler, Allah’ın isimleri mahlûk olmadığı fikrinde müttefik oldukları gibi, teaddüd-ü kudemaya da izin vermezler.

Erken dönem İbâzî kaynaklarını değerlendirdiğimizde İbâzî kaynakların ilklerinden olan Sâlim b. Zekvân’ın *Sîre*’si büyük önem arz etmektedir. İlk İbâzî kaynaklardan birisi olan *Sîre*’de İbâzîye’nin kelâmî görüşleri hakkında yeterli bilgiyi bulmak imkânsızdır. Bunun iki önemli nedeni vardır: Birinci nedeni *Sîre*, İbâzîler’in dini ve siyasî konulardaki görüşlerini açıklamak için yazılmış bir kelim kitabı şeklinde tasarlanmamıştır. İkinci husus da *Sîre* hicrî birinci asrın son çeyreğinde yazılan bir eser olduğundan yazıldığı dönemde kelâmın bazı konuları henüz tartışma alanına çıkmamıştır. Bu nedenle *Sîre*’nin bu konularda yeterli bilgi ihtiva etmemesi bir hayal kırıklığı oluşturmamalıdır. *Sîre*’nin ilk bölümünde Kur’ân’ın indiriliş sebebi ve

³²⁵ İhlâs, 112/1-4.

³²⁶ Haşr, 59/24.

³²⁷ Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn**, s. 20.

³²⁸ Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn**, s. 21.

özellikleri, tevhid mesajının muhtevası, takva ve cihadın önemi gibi konulara değinilmektedir.³²⁹

Salim b. Zekvân'nın siresi kendi dönemindeki siyasî olaylarla ilgili İbâzî bakışı ortaya koyan ve Mürcîî anlayışa eleştiriler yönelten çok özet bir çalışmadır. Dolayısıyla Allah'ın varlığı, birliği, rububiyeti ve sıfatları gibi konularda elde edeceğimiz bilgiler dolayısıyla önemlidir. Devrin idarecilerine yaptığı tenkit ve tavsiyeleri içeren metinde, Allah hakkında yaptığı vurgulardan bir görüş elde etmeye çalışacağız. İlk dönem kaynağı olması ve kelama dair düşüncelerin yeterince zenginleşmediği bir dönemde Zekvân eserini kaleme aldığından, anlatmak istediği konuları ayetler üzerinden yalın bir şekilde ortaya koymaya çalışır.³³⁰ Daha sonra ortaya çıkacak olan kelim konularını, kelâmî tartışma tarzında *Sire*'de bulmak imkânsızdır.

Ancak Allah'ın rububiyetine, uluhiyyetine ve ona ibadeti emreden ayetlere yer verir. Allah'ı bilme, tanıma ve Resulüne itaat hususunda zikrettiği ayetlerden biri şu ayettir: “Bunlar Allah'ın yasalarıdır. Allah'a ve Peygamberine kim itaat ederse onu içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır, orada temellidirler, büyük kurtuluş budur.”³³¹ Allah'ın varlığını ve hükümlerini anlatan bu ayetin onun tarafından zikrinin temel gayesi; adaleti gözetmeyen Emevi idarecilerini Allah'ın emirlerine itaat etmeye davet etmek içindir. Dolayısı ile burada yapılan vurgu Allah'ın birliği ve hükümleridir. Yine idarecileri uyarmak kastı ile “Kim Allah'a ve Resulüne karşı isyan eder ve O'nun koyduğu hudutları aşarsa, onu ebedi olmak üzere ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azab vardır”³³² ayetini zikreder. “Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.”³³³ Salim burada da Allah'ın çok zikredilmesi gerektiğine dair tavsiyede bulunur.³³⁴ Ancak burada zikir kelimesinin kökünün Arapçadaki zengin

³²⁹ *Sire*'nin muhtevasında, Kur'ân'ın esbâb-ı nüzulü, tevhîd, takva ve cihâdın ehemmiyeti ağırlıklı olarak Kur'ân'dan ayetler ışığında anlatılır. Ayrıca Peygamberlerin (as) gönderilmelerinin hikmeti ile Hz. Peygamber'in (sav) zamanında bulunan Ehl-i Kitap'tan Yahudi, Nasara ile Müşrik ve Mecûsilere karşı olan tavrımızdan bahseder. İbn Zekvân, konumuz ile birinci derecede alakalı olarak dört halife devri, Hâricîlerden Ezârika ve Necedât gibi fırkalardan bahseder. (Yıldız, Harun, **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, II/2 (Güz 2009) s.12).

³³⁰ İbn Zekvân, *Sire*, s. 40.

³³¹ Nisa, 4/13.

³³² Nisa, 4/14.

³³³ Ahzab, 33/41.

³³⁴ İbn Zekvân, *Sire*, s. 40

semantik kullanımına bakacak olursak,³³⁵ kelimenin; hatırlatarak uyarmak veya hatırlanan hususlar üzerinden öğüt alarak, ders çıkararak veya uyarıya kulak vererek düşünmek ve bunlar üzerinden davranışlara yön vermek manasına gelmektedir. “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki Arş’ın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.”³³⁶

Bu ayetleri toplu şekilde değerlendirdiğimizde; Sâlim, ayetleri Allah’ın varlığı, birliği ve sıfatları gibi konuları kelâmî münakaşa konusu olarak ele almaz. Allah’ın rububiyeti ve uluhiyyetini nazara vererek insanları yanlış yapmamaya ve bu konuda Allah’dan korkmaya davet eder. Devrin siyasî olaylarına yönelik olarak Allah’a itaati emreden ve isyanı da yasaklayan bir bağlamın ortaya konduğu görülür.

İbâziyye’nin erken dönem kaynaklarından Rebî’ b. Habîb’in *Sahîh* adlı eseri İbâzî fikirlerin ortaya konmasında önemli bir kaynak eser sayılabilir. Tevhîd ile ilgili konuların muahhar dönemdeki şekli ile bir tartışma alanı oluşturmaksızın ele alındığını söyleyebiliriz. Sonuçta sahîh bir hadis kitabıdır.

Rebî’ b. Habîb’in İbn-i Mes’ud’dan rivayet ettiği şu hadis; “Allah’ı yarattıklarına benzeten onu tanımamıştır.”³³⁷ Teşbih ve teccimi yasaklamaktadır. Burada da teşbihin nefyi konusunda bu hadisten hareketle yüce yaratıcının bütün yaratılmışlık özelliklerinden münezzehe olduğunu ifade etmiş ve cisim, cevher veya araz olması, suret ve şekil taşıması, bir yönde veya bir yerde bulunmasının kâinatın yaratıcısı hakkında muhal olduğunu kesin bir şekilde belirtmiştir.

Müsned’de Hz. Ömer ile ilgili anlatılan bir hadise yine teccim ve teşbihin önünü kapamaktadır. Hz. Ömer, Allah nerededir, sualine karşı şöyle dedi: “Allah her yerdedir.”³³⁸ Allah’ın zatı hakkında düşünmenin yasak olmasına dair İbn Abbas’tan şu sözler rivayet edilmiştir: “Allah’ın zatını tefekkür etmeyiniz. Bunun yerine

³³⁵ Montgomery Watt, **Kur’ân’a Giriş**, (Trc. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006. s. 42.

³³⁶ İsrâ, 17/42.

³³⁷ Rebî’b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 850.

³³⁸ Rebî’b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 848.

yarattıklarını tefekkür ediniz. Zira O, benzerler ve örnekler ile değil ancak ona iman etmekle bilinebilir.³³⁹

Rebi b. Habîb'in *Müsned*'inde geçen bir diğer rivayet bize Cenâb-ı Hakk'ın varlığı, birliği, ezeli ve ebedi³⁴⁰ oluşu hakkında bilgi vermektedir.

“Bir Yahudi Ali b. Ebî Talib'in yanına gelerek ona

-Ya Ali Rabbimiz ne zaman var oldu diye sormuş? O şöyle cevap vermiştir:

-Ne zaman var oldu şeklindeki bir soru ancak sonradan var olanlar için geçerlidir. Hâlbuki O'nun varlığı kendindedir. Bu şekilde onun var oluşunun keyfiyeti düşünülemez. Onun öncesi de yoktur. Zira O, öncenin de öncesidir. Onun sonu olmadığı gibi sonunun bir sonu da yoktur. Zira bütün sonlar onun yanında sona erer ve o sonların da sonudur.”³⁴¹

Rebî'b. Habîb Allah'ın birliğini yani tevhîdi, Allah'a âlemde denk bir şeyin olmaması, Cenab-ı Hakk'la alakalı teşbih ve tescime düşülmemesi ve âlemde yaratıcılığın ona ait olması gerektiği şeklinde anlamıştır.

İbn Sellâm'ın Allah'ı zat, sıfat ve ubudiyyette birlediğini görmekteyiz. Bunu yaparken kendi sözlerinden Ziyâde nassa dayandığı söylenebilir. İbn Sellâm el-İbâzî, ‘Din nedir?’ sorusuna şu cevabı verir.³⁴² “Dinimiz, Allah'ın dinidir ki Nebimiz Muhammed'e (sav) “Hâ mim. Ayn sin kâf! (Ey Muhammed!) Mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah, sana ve senden öncekilere işte böyle vahyeder.”³⁴³, “(Allah) dînde, onunla Hz. Nuh'a vasiyet ettiği (farz kıldığı) şeyi (şeriat); “Dîni ikame edin (ayakta, hayatta tutun) ve onda (dînde) fırkalara ayrılmayın.” diye Hz. İbrâhîm'e, Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya vasiyet ettiğimiz şeyi Sanada vahy ederek, size de şeriat kıldı. Senin onları, kendisine çağırdığın şey, (Allah'a ulaşmayı dileme) müşriklere zor geldi. Allah, dilediğini kendisine seçer ve

³³⁹ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 828.

³⁴⁰ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 837.

³⁴¹ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 837.

³⁴² İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 61.

³⁴³ Şura, 42/1-2-3.

O'na yöneleni, kendisine ulaştırır (ruhunu hayatta iken kendisine ulaştırır).³⁴⁴Geçmiş ümmetlere ve gelecek nesillere kurallar koymuş ve din olarak tek bir din olan tevhid dinine tabi olmayı ve itaat etmeyi emretmiştir. Ayrıca dinimiz En'am suresinde geçen on sekiz peygamberin dinidir. Müellif burada Peygamber sayısını on sekize tahsis etmesinin sebebi 'En'am süresinde on sekiz Peygamber'in isminin zikredilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.'³⁴⁵

"Bu, İbrahim'e, milletine karşı verdiğimiz hüccetimizdir. Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Doğrusu Rabbin hakîmdir, bilen'dir."³⁴⁶ İbn Sellâm burada birçok ayet zikrettikten sonra vurgulamak istediği konunun tevhid olduğunu şu ayet ile vurgular.³⁴⁷

"İbrahim'de ve onunla beraber olanlarda, sizin için gerçekten güzel bir örnek vardır. Onlar kavimlerine demişlerdi ki: "Biz sizden ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah'a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve öfke belirmiştir." Şu kadar var ki, İbrahim babasına: "Andolsun senin için mağfired dileyeceğim. Fakat Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez" demişti. (O müminler şöyle dediler:) Rabbimiz! Ancak sana dayandık, sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır."³⁴⁸

"Hâlbuki onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emirolunmuştu. Sağlam din de budur."³⁴⁹ Burada da içinde şirk bulunmayan halis olan tevhid dini kastedilmektedir.³⁵⁰

İbrahim (as) tevhid mücadelesinin önderi olmuş bir peygamberdir. Önce babasından başlamak üzere, halkına ve döneminin idarecilerine karşı tevhit mücadelesi vermiştir. Müellifin özellikle Hz. İbrahim'den örnek getirerek, tevhid

³⁴⁴ Şura, 42/13.

³⁴⁵ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 62.

³⁴⁶ En'am, 6/83.

³⁴⁷ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, 61.

³⁴⁸ Mümtetine, 60/4.

³⁴⁹ Beyyine, 98/5.

³⁵⁰ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 64.

mücadelesini, babasından başlamak üzere, kendi milletine insanlara tebliğ etmesini zikretmesi manidardır.

İbn Sellâm, eserinde görüldüğü üzere, Dini meselelere (Tevhid) Kur'ân ayetlerinden çözüm aramayı tercih etmiştir.

Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*'sinde, "Akide" başlığı ve "el-Muameletu beyne'l-Muvahhidin" (Allah'ın birliğine inananlar) alt başlığı altında İbâziyye'nin tevhid anlayışına kısaca vurgu yapmaktadır. Şöyle ki: "İkrar ederiz ki, Allah birdir, hiçbir şey O'na benzemez, onun ortağı da yoktur. Muhammed onun kulu ve resûludur. Yine İkrar ederiz ki, onun Allah'tan getirdiği haktır."³⁵¹ Bu şekilde inanan ve ikrar edenin şirk ile alakası yoktur.³⁵² Bu ifadelerde Umrus zat, sıfat ve fiil ayrımı yapmamakta ve genellemeci bir yaklaşımla Allah'ın birliğini ifade etmektedir. Teşbih ve teccime sapmadığı anlaşılmaktadır.

Müellif Kur'ân-ı Kerim merkezli bir anlatım içerisinde mücmel olarak tevhid konusunu izaha çalışır. "Elif Lâm Mîm."³⁵³, "İnsanlar îmân ettik demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı sandılar?"³⁵⁴ "Ve and olsun ki onlardan öncekileri de imtihan ettik. Allah sadıkları da (doğru söyleyenleri de) tekzip edenleri de (yalancıları da) mutlaka bilir."³⁵⁵

Ebû Hafs Ankebût suresinde zikredilen bu ayetlerden, İnsanların inanç ile imtihan edildiklerini, önceki ümmetlerin de bu şekilde sınındığını tevhidin kemaline ancak bu şekilde çıkılabileceğini izah ile kimin doğru ve kiminde yalancı olduğunu dikkate sunar. Allahû Tealâ inanmadıkları halde inanmış gibi davrananları iman milletinden addetmekle beraber münafık olarak isimlendirmiştir.³⁵⁶ Şirk içinde bulunan hiçbir topluluğu bunlar gibi münafık ismiyle isimlendirmemiştir. Buradan

³⁵¹Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*, s. 59.

³⁵²Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*, s.59.

³⁵³ Ankebût, 29/1.

³⁵⁴ Ankebût, 29/2.

³⁵⁵ Ankebût, 29/3.

³⁵⁶Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*, s. 61.

anlaşılan o ki Hafs Allah'ı birlemeyen kimsenin mümin olarak vasıflanamayacağını ifade eder.

“İslâm dininin esası tevhîd olduğundan Cen'ab-ı Hak resûlleri vasıtasıyla insanları tevhîde davet edip şirki de esasından sökmek için göndermiştir. Allah'ın birliğini ikrar, yarattıklarına benzemediğini, ortağının olmadığını, Hz. Muhammed'in (sav) onun resûlu ve kulu olduğunu ve Allah'tan gelen emirlerin hak olduğunu kabul eden kişi artık şirkten çıkmış ve en güzel bir konuma (muvahhid) gelmiştir.”³⁵⁷

Tevhide davet, aynı zamanda bir imtihandır. İnsanlar, “amenna (îmân ettik)” demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı sandılar?”³⁵⁸ Bu davete müspet karşılık verenler Müslüman olmuşlardır.³⁵⁹ Nitekim ayet-i kerimede “Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah, doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancıları da mutlaka bilir.”³⁶⁰ Burada doğru söyleyenlerden murat müminler, yalancılarıdan maksat ise münafıklardır.

Ebû Hafs da, yukarıda anlatıldığı şekliyle kendinden önce gelen İbâzî bilginler gibi tevhid konusunu Kur'ân-ı Kerim ayetleri ile izah eder.

İbâzî inancına göre, imanın kalesi tevhiddir. Tevhid konusunda kulun cehaleti mazaret olarak kabul edilmez.³⁶¹ Tevhid inancının içeriğinde, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme ve hesap gününe iman ile meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman vardır.³⁶² Aynı şeylerin inkârı küfrü netice verir. Bu sözcük, (Cümletü't-Tevhid) Allah'ın zatı, sıfatları ve tevhide uygun olan tüm sahih inançları kapsamaktadır.” Allah'ın sıfatları hususunda; ‘Allah'ın sıfatlarından birini inkâr eden, Allah'ı inkâr etmiş olur. Kim de Allah'ı inkâr ederse müşrik olmuş olur.’ derler.³⁶³ Ebû Hafs Allah'ın sıfatları hususunu tartışma şeklinde münakaşa etmemiştir. Özellikle

³⁵⁷Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**,s. 59.

³⁵⁸ Ankebût, 29/2.

³⁵⁹Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**,s. 59.

³⁶⁰ Ankebût, 29/3.

³⁶¹Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 59.

³⁶²Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye** s. 81.

³⁶³ Ahmed el-Halilî, **Meşarîkü Envaril-Ukul**, Matbaatu Akide Umân 1978, s. 130.

ancak; “Allah’ın sıfatlarını inkâr eden Allah’ı inkâr etmiştir. Allah’ı inkâr eden ise müşriktir”³⁶⁴ sözünü hüküm mahiyetinde aleni bir şekilde ifade edilmiştir.

Ebû Hazer, tevhid konusunu işlerken zat, sıfat ve esma konusuna yer verdiğini görürüz. Allah’ın isimleri mahlûk değildir.³⁶⁵ Allah’ın isimleri Allah’ın zatından haber verir. Allahu Teâlâ yaratıcıdır, yaratılan değildir. Mahlûkatını çeşitli şekillerde yaratmıştır. Melâike cin ve insan gibi.³⁶⁶ Allah kendi nefsinden onlara haber verir, bununla başkasını değil kendini kast eder. Mesela mahlûkatına kendini tanıtırken “ ve Allah en iyi işiten ve en iyi bilen”³⁶⁷ şeklinde haber verir.

Ebû Hazer bu ayeti yorumlarken Allah’ın ibadete layık olduğunu ancak ona ibadet edileceğini, eğer Allah mabud-u bizzat olmasaydı o zaman başkasına ibadet etmemiz gerekirdi. Kendi nefsine ibadet etmemizi emrettiğine göre Allah’a kul olana ibadet etmesi gerekir.³⁶⁸ Bizim bunları anlatmamızdan maksat, manaya işaretir, haber ve elfazlar değil. Bizim bundan kastımız Allah’ı bilmektir.³⁶⁹

Müşrikler Rab hakkında Peygamberden (sav) sordular. Onlara dediki; Allah Rahmandır. Onlar “Allah’ı biliyoruz amma Rahman’ı bilmiyoruz dediler.” Allah müşriklere; “De ki: “İster Allah deyin, ister Rahman deyin, hangisini dersiniz deyin, en güzel isimler O’nundur.”³⁷⁰ Şeklinde cevap verilmiştir.³⁷¹

“Allah’ın isimleri mahlûktur” demek“Rahman Allah’ın dışında bir şeydir” anlamına gelir ki kişi bu sözleriyle müşriklere ilhak olunmuş olur.³⁷²

“O, var eden, güzel yaratan, yarattıklarına şekil veren, en güzel adlar kendisinin olan Allah’tır. Göklerde ve yerde olanlar O’nu tesbih ederler. O güçlüdür, Hakîm’dir.”³⁷³

³⁶⁴Ebû Hafs, *Usûlü’l-d-Deynûneti’s- Sâfiyye*, s. 81.

³⁶⁵Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn*, s. 13.

³⁶⁶Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn*, s. 14.

³⁶⁷ En’âm, 6/13.

³⁶⁸Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn*, s. 14.

³⁶⁹ Ebû Hazerer-*Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn*, s. 14.

³⁷⁰ İsrâ, 17/110.

³⁷¹ Ebû Hazerer-*Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn*, s. 14.

³⁷² Ebû Hazerer-*Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn*, s. 13.

³⁷³ Haşr, 59/24.

Ebû Hazer'e göre Allah Ezelîdir, (devamlı var olup varlığının başlangıcı olmayandır) ve Halıktır, (yoktan yaratandır), mahlûk (yaratılmış: yoktan var edilmiş olan) değildir. O'nun dışındaki her şey yaratıklarından bir yaratıktır, inancı üzerine ittifak halindedir.³⁷⁴ Ebû Hazer bu ayet-i kerimenin Allah'ın isimlerini Allah'ın dışında tutmaya izin vermediğini ifade eder.

Yine başka bir ayet-i kerimede; “Allah tek'tir. Muhakkak ki O, Allah'tır. O'ndan başka Allah yoktur.”³⁷⁵ Müellif bu ayetin hükmünün açık olduğunu ifade ile herhangi bir yorumda bulunmaz.³⁷⁶ Yani Allah'ın zatı yanında onunla birlikte ezeli sıfatların ve esmanın kişiyi şirke götüreceğini ifade eder.

Ebû Hazer, Allah'ın isimlerinin yerine Arapça olmayan elfazın ikame edilip edilemeyeceği hususunda yorumu açıktır. Cenab-ı Hak çeşitli lafızları yaratmıştır ve bununla da tearrufu sağlamıştır. Arapçanın dışındaki bir kelimedenden maksat Allah ise aynı manaya delalet ediyorsa lafız ayrı mana bir ise fark etmez. Yeter ki maruf olan mana (Allah) anlaşılsın.³⁷⁷

Yukarıda ifade edilen ifadeler doğrultusunda şöyle diyebiliriz;

a-Allah'ın Kur'an'da zikredilen Arapça isimlerle anılması caizdir.

b-Allah anlamına gelmesi şartı ile Arapça'nın dışında başka isimlerle anılabilir. Rahman ve Rahim Allahu Teâla'nın isimlerinden iki isimdir. Kim Allah'ın bu iki ismine mahlûktur derse muhakkak Kur'an'la çelişmiş olur. Çünkü Allah “Allah, her şeyin Yaratıcısı'dır.”³⁷⁸ “Ve muhakkak ki onlara:“Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorarsan, mutlaka: “Onları, Azîz (yüce ve üstün) ve Alîm (en iyi bilen) yarattı.” derler.³⁷⁹ Kur'an'da geçen bu ayetlerle Allah bize kendini tanıttırıyor.³⁸⁰

Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'î'l-Muhâlifîn*'inde, “öncelikle Allah'ın varlığını ve birliğini ikrar ediyoruz. Yaratıklarından hiçbir şeye benzemez. O'nun ortağı

³⁷⁴Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'î'l-Muhâlifîn*, s.25.

³⁷⁵ Taha,20/14.

³⁷⁶ Ebû Hazerer-*Red alâ Cemî'î'l-Muhâlifîn*, s 16.

³⁷⁷ Ebû Hazerer-*Red alâ Cemî'î'l-Muhâlifîn*, s. 21.

³⁷⁸ Zumer, 39/62.

³⁷⁹ Zuhruf, 43/9.

³⁸⁰Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'î'l-Muhâlifîn*, s. 25.

yoktur. Muhammed’de O’nun kulu ve resulü’dur. Bu şekilde ikrarı olan kişinin şirkle alakası kalmamıştır Tevhidi ikrar eden Şirkten kurtulur.”³⁸¹

Ebû Hazer’e göre ümmet Allah-u Teâla’nın ezeli ve halık olduğu hususunda icma halindedir.³⁸² Yine Halıktır zat, sıfat ve esma olarak mahlûk değildir. Masiva (Allah’ın dışında her şey) O’nun yaratıklarındandır. Yine Allah’ın isminin er-Rahman ve er-Rahim’dır. Allah’ın isimlerinin mahlûkolmadığını ifade eder. Kim bu isimleri mahlûk olarak iddia ederse o kişi Kur’ân’ı nakzetmiş olur.³⁸³

Sonuç olarak, İbâzîler şunu açıkça ifade ederler: İslâm’ın, esası tevhit üzerine kuruludur. Tevhitteki asıl mana ulûhiyetin bütün hasselerini yalnız Allahu Teâla’ya hasredip O’nu bütün şirk ve noksanlıklardan tenzih etmek, ibadeti yalnız O’na tahsis etmektir Bu inanış tevhit inancının sistematik yapısının en temel ilkesidir. Dinin içindeki bütün mefhumlar Tevhid inancına göre şekillenir. Tevhit İlkesindeki bozulma veya sapma dinin diğer unsurlarını da bozulmalara ve yok olmalara sebep kılmaktadır. Ancak safi bir tevhid anlayışıyla inancın diğer unsurları varlık bulmakta canlılığını korumaktadır. İbâzîler’in Tevhid akidesine çokça ehemmiyet vermeleri de bundandır.

Yukarda aktarmaya çalıştığımız üzere, temel kaynaklarımızda Allah’ın zatıyla ilgili tevhid anlayışında ciddi manada bir fikri ayrışma göze çarpmazken, O’nun sıfat ve fiilleriyle ilgili tevhid anlayışında İslâmi fırkalar arasında birbirlerini tekfir edecek kadar tartışma ve ayrışma yaşanmıştır. Ebû Hazer ise eserinde bu meseleyi (zat ve sıfat) oldukça detaylandırmıştır. Böylelikle muhaliflerine hem nakil hem de akıl yolu ile konuyu ispatlamaya çalışmıştır.

2.2. İMAN-KÜFÜR MESELESİ

İman kavramı sözlükte “güvenmek, emin olmak, güven içinde bulunmak; inanılır, güvenilir olmak” anlamına gelen *emn* (*emân*) kökünden türeyen bir kelime olup, birine güvenmek, güven duygusu içinde birini ya da birinin sözünü doğrulamak,

³⁸¹Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn**, s 59.

³⁸²Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn**, s 25.

³⁸³Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî’i’l-Muhâlifîn**, s 25.

sözünün doğruluğunu onaylamak demektir.³⁸⁴ Arap dilbilim uzmanlarının üzerinde ittifak ettiği anlama göre *iman, tasdik*, yani, doğrulamak, bir sözün doğruluğunu onaylamaktır. İman tasdiktir”³⁸⁵ ifadesini ilk kullanan kişinin Mürcie’den Bişr el-Merîsî (218/833) olduğu belirtilmektedir.³⁸⁶ Daha sonra gelen ve Sünnî kelimeler düşüncesinin en önemli iki kurucu önderi olan Ebû’l-Hasan el-Eş’arî 324/ 936 ile Ebû Mansur el-Mâtürîdî 333/944 de imanı tasdik olarak tanımlamışlardır.³⁸⁷ Söz konusu Sünnî ekolün bu iki önder kelimeler bilgininin izleyicileri olan Bakillânî 403/1013, Cüveynî 478/1085, Gazzâlî 505/1111 ve Neseî Ebû’l-Mu’în 505/1114 gibi İslâm kelimeler düşüncesinin önde gelen bilginleri de imanin “tasdik” demek olduğunu söylemişlerdir.³⁸⁸

Küfür kavramı lügattebir şeyi gizlemek ve örtmektir.³⁸⁹ Bundandır ki, çiftçi kâfir ismiyle adlandırılmıştır. Allahu Teâla’nın şu sözünde olduğu gibi: “Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider.” Ayrıca mutlak inkâr manasına da gelmektedir.³⁹⁰ “Onlar ne hayır işlerlerse karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah, kendisine karşı gelmekten sakınanları bilir.”³⁹¹ İstilahta ise, Allah’ın vacib kıldığı ve yapılmadığında ikâb/ceza terettüp ettirdiği her şeydir.³⁹²

İbâzîler’e göre iman kavramı hakkında bir değerlendirme yapacak olursak iman, lügatta tasdik manasındadır. İstilahta ise kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve dinin erkânı

³⁸⁴ Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, Dâru’l-İlm, Beyrut 1979, V/2071; Fîrûzâbâdî, **Kâmûsu’l-Muhît**, s. 1518; İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, I/107. Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, Dâru’l-İlm, Beyrut 1979, V/2071

³⁸⁵ Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, I/107; Cüveynî, İmâmu’l Haremeyn Abdülmelik, **Akîdetü’n-Nizâmiyye**, (Nşr. Muhammed ez-Zebîdî), Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2003, s.257; Cüveynî, İmâmu’l Haremeyn, **Kitâbu’l-İrşâd**, (Nşr. Muhammed Yûsuf Musâ - Ali Abdülmunîm Abdülhamîd), Mektebetü’l-Hancî, Kahire 1950, s.397.

Ahmed Muhammed el-Mehdî), Kahire 2002, V/9; İcî, Adududdin Abdurrahman, **Mevâkif**, (Seyyid Şerif Cürcânî Şerhi ile birlikte Nşr. Abdurrahman Ümeyra), Dâru’l-Ceyl, Beyrut 1997, III/ 527,533; Teftazânî, Saduddin Mes’ûd b. Ömer, **Şerhu’l-Akâidü’n-Nesefiyye**, (Nşr. Muhammed Adnan Derviş), y.y.t.y., s.186.

³⁸⁶ Ebû’l-Hasan Eş’arî, **Makâlâtu’l-İslâmiyyîn**, (Nşr. Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980, s.279.

³⁸⁷ Bkz. Eş’arî, **Kitâbu’l-Lüma’**, s.75; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muihammed b. Mahmûd, **Kitâbu’t-Tevhîd**, (Nşr. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s.377; Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd, **Te’vilâtu Ehli’s-Sünne**, (Nşr. İbrahim Avadayn), Kahire 1971, s.39.

³⁸⁸ Bakillânî, **Temhîd**, s.389-390; Cüveynî, **İrşâd**, s.397; Cüveynî, **Akîdetü’n-Nizâmiyye**, s.257-258; Ebû Hâmid Gazzâlî, **Faysalu’t-Tefrika**, (Nşr. Mustafa el-Kabbânî), Kahire 1901, s. 34.

³⁸⁹ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, V/417.

³⁹⁰ Hadîd, 57/20.

³⁹¹ Al-i İmran, 3/115.

³⁹² Ferhât ve Âşûr, **el-Akide**, Vezâretü’Turasi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, Saltanatu Umân 1419, II/117.

ile amel etmeyi içine alan bir bütünlüktür. Aynı şekilde İbâzî kaynaklarda iman, söz, amel ve niyet olarak tarif edilmiştir. Bu ise Allah'ın emrettikleri ile amel etme, yasakladıklarından kaçınmak ve onu ikrar etmekle birlikte Allah'ı, elçisini ve Peygamber'in Allah'tan getirdiklerini bilmektir. Ettafeyyiş iman kavramının tarifini şu şekilde sınırlıyor: İman organlarla amel ve dilin ikrarı ile birlikte kalbin tasdikidir. İmanın kemale ulaşması için iki şart vardır. Birincisi dilin ikrarı, çünkü dünyada hükümler konuşulana göre bina edilir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde “ İnsanlar, ‘şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur; yine şehadet ederim ki Hz. Muhammed onun kulu ve elçisidir’ diyene, namazlarını eda edene ve zekâtlarını verene kadar onlarla savaşmakla emrolundum. İnsanlar bunları yaptıkları takdirde mallarını ve canlarını benden korumuş olurlar.”³⁹³ Buyurmaktadır. Diğeri de ameldir. Çünkü o da ahirette azaptan kurtulmak için şarttır.³⁹⁴İbâzî âlim Restakî'ye göre imân; kalp ile inanmak, dil ile söylemek, organlarla da amel etmektir.³⁹⁵ İmanın hakikati iki kısımdan oluşmaktadır.³⁹⁶ Birinci kısım; Allah'a imandır. İkinci kısım ise farzların edasıdır. İman, Allah'ın birliğini ikrar etmek Hz. Peygamber'in (sav) risâletine iman ile beraber Allah'tan ne getirmiş ise mücmelen ve mufassalan ona inanmaktır.³⁹⁷

İbn Zekvân *Sire*'sinde iman ile ilgili olarak kendine özgü bir bakış açısı ortaya koymuş, anlatmak istediği meseleleri muhataplarına Kur'ân ayetlerinden deliller getirerek izah yoluna gitmiştir.³⁹⁸ Müellif, eserinin giriş kısmında *Allah'a hamd ettikten sonra “O Allah ki ondan başka Rab yoktur ve O'nun benzeri de yoktur. Size Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim”³⁹⁹ Ancak Allah'tan korkunuz eğer; İman etmeyip küfrederseniz. ‘Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz ki Allah sizin iman etmenize muhtaç değildir.’⁴⁰⁰ Nimetlerine şükrediniz. Hak üzere sebat ediniz. Allah'a itaat ediniz. Allah'ın indinde olana râğbet ediniz. Allah'ın indinde olan hayırlı ve devamlıdır. Bu*

³⁹³ Buhârî, İmân17; Müslim, İmân, 36.

³⁹⁴ Hud b. Muhkem, **et-Tefsîr**, c.I, ss. 34, 85, 196; Ebû Hazer, **er-Red**, s. 75, 79; Ebû Ammâr Abdu'l-Kafî, **el-Mûcezz**, c.II, s. 91.

³⁹⁵ Hamîs b. Ali b. Mesûd Rustâkî, **Menhecu't-Talibîn ve Bulâuğu'r-Râğibîn**, (Thk. Salim el Harisî), Vezâretu't- Turâs, 1983, 1/575.

³⁹⁶ Rustâkî, **Menhecu't-Talibîn ve Bulâuğu'r-Râğibîn**, 1/575.

³⁹⁷ Sâlimî, **Meâricu'l-Âmâl**, 1/183.

³⁹⁸ İtalik olarak verdiğimiz kısımlar İbn Zekvân'ın ayetlerden istifade ederken ayetleri tam vermek yerine işlediği konu ile alakalı olan kısmı almıştır. Biz Kur'ân'da geçen şeklini dipnot verdik.

³⁹⁹ İbn Zekvân, **Sîre**, s. 39.

⁴⁰⁰ Zümer, 39/7

*mükâfat iman edenler ve Rablerine dayanıp güvenenler içindir.*⁴⁰¹Şükürden ve taattan maksat Allah'ın dediklerini yerine getirmektir ki, bunu iman nimeti olarak değerlendirebiliriz. Allah'ın nimetlerine nail olmanın şartı ise, iman eden ve tevekkül edenler içindir.

Yukarıdaki ifadelerin kritiğini yaptığımızda; amelleri imanın bir parçası olarak gördükleri için Zekvân'a göre taat, iman amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Sâlim b. Zekvân'ın ifadelerine baktığımızda onun doğrudan imanın tarifini yapmadığını görürüz. Zira bu eserin bağlamına da uygun değildir. O daha çok itaat, takva ve müminlerin sorumlulukları gibi konuları işlemektedir. İman amel bütünlüğü daha önceden şekillendiği için ifadelerinin tamamında bu yapının bir sonuç olduğunu düşünebiliriz.

Allah'a iman, insanlar için en üstün meziyettir. İnanma ihtiyacı insanla beraber var olmuştur. Tüm peygamberler insanları imana çağırmışlar. Kulluğun sadece Allah'a yapılabileceğini belirtmişlerdir. *Allahu Teâla Peygamberlerini, beyaz, siyah, arab, acem, hür, köle, erkek, kadın, herkese göndermiştir ki, tek olan Allah'a ibadet etsinler. Allah'a imanı ve taatı ona has kılsınlar*⁴⁰²

İbn Zekvân⁴⁰³ Muhakkime'de görülen iman-amel anlayışının gerektirdiği bütünlüğün sonucu olarak eserinde çokça takvayı tavsiye eder. Ayrıca bir Müslümanın imanına hâlel gelmemesi için sosyal hayatta Kur'ân neyi emrediyorsa onlara sıkı sıkıya bağlanmayı tavsiye eder. İmânın tarif ve mahiyeti mezheplerin ortaya çıkışında güncel bir kavram olarak rol oynamışsa da İbn Zekvân konuyu tartışma şeklinde ele almamıştır. Birçok konuda olduğu gibi imân konusu da süreç içerisinde şekillenmiştir. İslâm farklı fırka ve mezheplerce değişik boyutta ele alınmıştır. Müellifin döneminde ve eserinde imânın tarifi yapılırken çok yönlü ve çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmamaktadır.

Rebî' b. Habîb *Müsned*'inde, iman, akide, ahlak ve ibadet gibi konuları genel olarak işler. Biz konumuza en uygun olan hadisleri ele alarak konuyu açıklamaya

⁴⁰¹ İbn Zekvân, *Sîre*, s. 40.

⁴⁰² İbn Zekvân, *Sîre*, 60.

⁴⁰³ İbn Zekvân, *Sîre*, 40.

çalışacağız. Rebî' b. Habîb "İman sadece dille olur" diyenlere karşı delillerini şu hadîsle net ifade eder: "Yüce Allah, benden önce yetmiş peygamberinin diliyle Mürcie'ye lanet etmiştir. Mürcie kimdir? Diye sorulduğunda? Amel olmadan sadece dille iman edilebileceğini dillendirenlerdir" buyurmuş."⁴⁰⁴

Müminin mümine karşı yapması gereken bir takım vecibeler vardır ki yapılmadığı zaman vahim sonuçlara götürebilir. *Müsned*'de geçen şu hadîs bunu ifade eder. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kible ehlinde Allah'a, Resûlüne ve ahiret gününe yakın olanların cenaze namazlarını kılmak vaciptir. Bunu terk eden küfre girer."⁴⁰⁵ Hadis-i şerifte bu kabildendir. Öyle ki müminin mümin üzerinde bir takım hakları vardır. Bu haklar iman birliği içerisinde kazanılmış haklardır, terki halinde kişi küfre girer. Buradaki küfür ameli mi yoksa itikâdî manada mı olduğu izah edilmemiştir.

Hiz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Acı da olsa Hakkı söyle, sana işkence edilse veya ya ateşle yakılsan da Allah'a ortak koşma" Rebî', Ebû Ubeyde'den, O'da Câbir b. Zeyd'den şu sözü nakleder: " Buradaki şirkten kasıt kalp ile yapılan şirkdir. Zira cebren, zor kullanılarak dil ile şirk koşmayı Allah mubah kılmıştır."⁴⁰⁶Bu hadislerin tümü imanının dil ve amel beraberliğinde gerçekleştiğine delildir. Bunun aksini söyleyenler bu sözleriyle kâfir olurlar.⁴⁰⁷

Yukarda izah ettiğimiz üzere, Rebî' b. Habîb ameli imana dâhil etmiş ve imanı; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlarla işlenen ameller şeklinde kabul etmiştir. Bu anlayışın yansımaları Rebî'in *Sahih*'inde görmemiz mümkündür. "*Susup da selâmete eren veya konuşup da ecir alanlara Allah merhamet etsin.*"⁴⁰⁸ Rebî' b. Habîb, imanının güzel ahlak ile süslenmesini önemser. Hiz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İmamlarınızı ve eşlerinizi hayırlı olanlardan seçin."⁴⁰⁹ İnsanın bu kabilden olan vecibelere isteyerek uyması, tam anlamıyla müminin mükellefiyetinden doğan olgunluğun eseridir. Bu durumda bile, kişinin bir takım emir ve nehiyleri yerine

⁴⁰⁴ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, 195.

⁴⁰⁵ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, I, 777.

⁴⁰⁶ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, I, 790.

⁴⁰⁷ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, 196.

⁴⁰⁸ Rebî' b. Habid, **Müsned**, III, 778.

⁴⁰⁹ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, 784.

getirerek davranışlarını inancının tezahürü olarak sınırlaması söz konusudur. Bu sınırlamalar, İbâzî toplumu içinde cemiyetin hayatiyeti ve imanın korunması için temel kurallardır.

Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde geçen ve özellikle takvayı öne çıkaran şu rivayette dikkat çekicidir. Ali b. Ebî Talib elçilerini Muâviye b. Ebî Sufyân'a gönderirken onlara: "Kafilerinizde namaz kılın, eğer onlarla namaz kıyorsanız o namazı nafile kılın. Zira Yüce Allah, ancak muttakilerden yaptıkları amelleri kabul eder." Hasan el-Basrî ve Saîd b. Cübeyr cumayı evlerinde kılar sonra mescide gider aynı namazı Ümeyye oğullarının valileri ile de beraber kılarlardı. Fakat bu ikinci namazlarını nafile sayarlardı.⁴¹⁰

Burada takva ile desteklenmiş, riya ve gösterişten uzak, ihlas ve samimiyet ile salih ameller işlemeye gayret edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü şanı yüce Allah, "Allah'tan korkun çünkü kalplerin içindekini Allah bilmektedir."⁴¹¹ Buyurmaktadır.

Rebî' b. Habîb'in Ebû Ubeyde (Müslim b. Ebî Kerîme) Câbir b. Zeyd senediyle, İbn Abbas Hz. Peygamber'den rivâyet etmiştir. "Gıybet oruçlunun orucunu ve abdestini bozar"⁴¹² Gıybet mesabesinde olan söz taşımak, iftiraetmek, yalan söylemek gayr-i ahlâkî şeyleri dinlemek ve kasten namahreme bakmak gibi günahlar da abdesti bozar. Burada Rebî' b. Habîb'in hadisi zahiri manaya göre yorumlaması ile iman edenlerin durumlarının nezaketini ortaya koyar.

"İman yönünden müminlerin en faziletlisi ahlakça en güzel olanınızdır."⁴¹³ Bu yönüyle de bakıldığında imanın ve amelin birbirini gerekli kıldığı hükmü de bundan çıkartılabilir.

⁴¹⁰ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III/788.

⁴¹¹ Mâide, 5/7.

⁴¹² Rebî' b. Habîb, **Müsned**, I/317.

⁴¹³ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III/773.

Rebî *Müsned*'inde yukarıda zikrettiği hadîste *affetmek ve müsamaha göstermek*⁴¹⁴kelimelerinin deruhte ettiği manaların mutlak bırakıldığı dikkat çekmektedir. Kime veya kimlere merhametli olanlar diye bir kayıt getirilmemiştir.

Din, iman, İslâm kelimeleri aynı manayı ifade etmektedir. İman-amel ayırımı yapılamaz.⁴¹⁵ Birisi imanını dil ile ikrar eder fakat amel etmezse o ne Müslüman, ne mümin ne de müşriktir. O, kâfir, münafık, sapık, fasık ve asidir. Fakat o, bu dünyada Müslüman muamelesi görür.⁴¹⁶ Burada onun için kullanılan kâfir terimini İbâzîler, küfran-ı nimet anlamında kullanmaktadırlar.⁴¹⁷ İbâzî olmayanlar küfran-ı nimette bulunmuşlardır.⁴¹⁸

Ebû Hazer'e göre iman; ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, imanda hiçbir kimse için şart ve özür tanımamak, hevâ ve hevesine uymayıp takva yoluna girmektir.⁴¹⁹ Buna delil olarak da “Oysa onlar, doğruya yönelerek, dini yalnız Allah’a has kılarak O’na kulluk etmek, namazı kılmak ve zekâtı vermekle emrolunmuşlardı. Dosdoğru olan din de budur.”⁴²⁰ “Fakat tevbe edip, namazı kılar ve zekâtı verilerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme ayetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız.”⁴²¹ Ayet-i kerimelerini delil olarak zikrederler.⁴²²

Abdullah b. İbâz, günah işleyen Müslümanları küfür ile ittiham etmesinden dolayı Ezârîka'nın imamı İbn Ezrak'tan kendisinin uzak olduğu fikrini belirtir. İbâzîlere göre günahkâr mümine (muvahhide) şirk küfrü isnat edilmez. Bu onların temel itikada ait görüşlerine zıt bir durumdur. Bu örgü ve bağlantı mantığı içinde İbâzîlerin küfür kelimesini, Ehl-i Sünnet mantığıyla okumamak lazım gelir, zira onlar küfrü şirk manasında değil küfr-ü nimet manasında kullanırlar. Bununla alakalı görüşler onların temel eserlerinde bariz bir şekilde kendini göstermektedir.

⁴¹⁴ Rebî b. Habîb, *Müsned*, III/771.

⁴¹⁵ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 68.

⁴¹⁶ İbn Sellâm *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, ss. 50-51.

⁴¹⁷ Nâsir el-Akl, *el-Havâric Evvelu'l-Fıraki fi't-Tarihi'l-İslâm*, s. 65.

⁴¹⁸ Nasr el-Akl, *el-Havâric Evvelu'l-Fıraki fi't-Tarihi'l-İslâm.*, s. 93.

⁴¹⁹ Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 72; Rebî b. Habîb, *Müsned*, ss. 16-17; Sabir Tuayme, *el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben*, 111; Fığlalı, “İbâziyye”, *DİA.*, XIX, 259.

⁴²⁰ Beyyine, 98/5.

⁴²¹ Tевbe, 9/11.

⁴²² Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 72.

İbn Sellâm Kur'ân- Kerim'den hareketle müminlerin sıfatlarını iman ile alakalı olarak şu şekilde ortaya koyar:

Gerçek müminler onlardır ki; “Allah zikredildiği zaman kalpleri titrer (cezbelenir). Onlara Allah’ın ayetleri okunduğu zaman onların imanlarını artırır ve Rablerine tevekkül ederler.”⁴²³ Mümin kimdir sorusunun cevabı; ‘Allah’ın ismi anıldığı zaman kalplerinde bir korku hissederler ve Allah’ın emirlerini tasdik ederek, ikrar ederler Allah’tan başkasına rağbet etmezler. O’ndan başkasından korkmazlar, Allah’tan gayrisından yardım istemezler.’ “Onlar namazlarını ikame ederler (kılarlar) ve rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk ederler ”⁴²⁴ “İşte onlar gerçek müminlerdir. Onların Rablerinin yanında dereceleri vardır. Ve onlar için mağfiret (günahların sevaba çevrilmesi) ve kerim bir rızık vardır.”⁴²⁵ “Hakken” kelimesi ile gerçek mümin olduklarını ve Allah’ın emirlerine muvafık hareket etmeleridir. “Onların Rablerinin yanında dereceleri vardır.” Bu öyle bir konumdur ki amellerinin fazileti nispetindedir. “Ve onlar için mağfiret (günahların sevaba çevrilmesi) vardır. Bununla da günahlarının bağışlanacağına işaret “ve kerim bir rızık vardır” ile de iştihaları neyi isterse şerif ve rafî’ oluşlarından dolayı onlara verilecektir. İşte tüm bunlardan ötürü mümin vasfını hak etmişlerdir. Bu ise İmanın gereğidir şeklinde izahatta bulunur.”⁴²⁶

İbn Sellâm tevhidi tasdik ve ikrar olmak üzere iki rükün üzere bina eder. Mücerret manadaki kalbî marifetle iman yeterli olmaz. Bunun yanında tasdik de olması gerekir. Sâlimî, sadece kalbin marifetiyle imanın tamam olmayacağını, bunun yanında ikinci bir şey var ki o da tasdik olarak isimlendirilir.⁴²⁷ İkrar, imanın ikinci rüküdür. İslâm dinine ancak iman ile giriş yapılır. İmana ancak üç makam ile çıkılır:

Birincisi; kalben tasdik ve nefsin kabul etmesidir ki bu lügavî ve şer’î yönden tevhid akidesinin bilinmesini gerekli kılar. Bu merhalede Cenâb-ı Hakkın Kur’ân-ı Kerim’de münafıkları zemmine dâir ki, “...onlar ağızlarıyla ikrar ederler, fakat

⁴²³ Enfâl, 8/2.

⁴²⁴ Enfâl, 8/2.

⁴²⁵ Enfâl, 8/3.

⁴²⁶ İbn Sellâm, **Bed’u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 69.

⁴²⁷ Sâlimî, **Meâricu'l-Âmâl**, 1/183.

kalpleri dediklerini tasdik etmez.” demektedir.⁴²⁸ Bundan anlaşılan mana, itikatta asıl olan kalbin tasdikidir.

İkincisi: Dil ile ikrar etmektir ki aynı zamanda kişinin bunu söz ile dile getirmesidir. Kur’ân’da geçen şekliyle Araplar, “Biz iman ettik dediler,” (Onlara) de ki: “Siz iman etmediniz (Allah'a ulaşmayı dilemediniz). Fakat “teslim olduk.” deyin. Kalplerinize (içine) îmân girmedir. Eğer Allah’a ve O’nun Resûlü’ne itaat ederseniz (Allah'a ulaşmayı dilerseniz), amellerinizden bir şey eksiltmez. Muhakkak ki Allah, Gafur’dur, Rahîm’dir.⁴²⁹ Bu ayet, öldürülme ve esir edilme korkusu ile Medine'ye gelip savaşmadan teslim olan Bedevî Arapları ikaz için indirilmiştir. Gelenler teslim oldular. Onun için “teslim olduk” deyin. Ama “Allah’a teslim değil, bize teslim olduk.” deyin mânâsı çıkıyor. Onlar Allah'a ulaşmayı dilemedikleri için ve tabi olmadıkları için kalplerine îmân yazılması mümkün değildir. Ama Allah’a ulaşmayı dileyip tabi oldukları takdirde günahları sevaba çevrilecekti. Allah’a ulaşmayı dilemedikleri için amelleri boşa gidecek, derecelerinde büyük eksilme olacaktır.

Üçüncüsü: İmanın rükünleriyle amel etmek, inancını da fiiliyata şer’an ve sem’an yerine getirmektir. Buna da delil Kur’ân’ın şu ayetidir. Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık. Her ne kadar Allah’ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resûl’e tabi olanlarla, gerisingeriye dönecekleri ayırd edelim diye kıble yaptık. Allah, imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir.”⁴³⁰ Haricîler tevhidini bu şekilde kabul ederken onlarda inkısam kabul etmeyen bir fikir teşekkül etmiştir ki, bunun tümünü bir arada olması gerektiğine inanırlar.⁴³¹

İnsanlar cennetlik veya cehennemlik olmaları hasebiyle de üç sınıftırlar: Peygamberler ve peygamberlerin cennetlik olduklarına şahadet ettiği müminler

⁴²⁸ Mâide Sûresi 5/41.

⁴²⁹ Hucurat, 49/14

⁴³⁰ Bakara, 2/143.

⁴³¹ Sabir Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, s. 11.

cennetlikler. Müşrikler cehennemlikler. Diğer Müslümanlar hakkında cennetlik veya cehennemlik gibi bir şhadette bulunulamaz.

İnsanlar iman-amel-küfür açısından üç sınıftır: İman edip bütün farzlarda Allah'a itaat edenler cennetlikler. İmanı da ameli de terk eden kâfirdir Cehennemlikler. Söz ile iman ettikten sonra, amelde zayı edenler. Bunlar münafıklardır.⁴³² Allah dilerse ona günahları karşılığı azap eder, dilerse affedip cennetine dâhil eder.

İbn Sellâm'a göre; İman ve İslâm aynı manaları içerirler. İmân ve İslâm aynı şeylerdir ve birbirinin yerine kullanılmasında sakınca yoktur.⁴³³ İman-amel ayrımı yapılamaz. Bu meseleyi izah sadedinde İbn Sellâm İbn Ömer hadîsini rivayet eder. İbn-i Ömer'den, “ Hazret-i Peygamber'in (sav) huzurunda oturduğumuz bir sırada güzel yüzlü, sakallı, kendisinden başkasında bulunmayan güzel kokulu genç bir adam Hz. Peygamber'in (sav) yanına geldi. Hz. Peygamber'e (sav): “sana yaklaşayım mı, Ey Allah'ın Resulü Dedi”. Hz. Peygamber (sav) yaklaş dedi. O da öylesine yaklaştı ki dizleri Hz. Peygamber'in (sav) dizlerine değdi, zannettik. Genç sordu: “İmân nedir?” Hz. Peygamber (sav): “Allah'a, meleklerine, kitaplarına öldükten sonra dirilmeye, ahiret gününe, ölüme, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır.” dedi. Genç “Bunu yaptığımda mümin olur muyum?” diye sordu. Hz. Peygamber (sav) “Evet” dedi. Genç: “Doğru söyledin” dedi. İbn-i Ömer diyor ki: Biz onun bu sözüne hayret ettik. Sanki sorduğu kişiden daha âlim gibiydi. Sonra “İslâm nedir?” diye sordu. Hz. Peygamber (sav): “Dosdoğru namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan'da oruç tutmak, Kâbe'yi hac etmek, cünublukta gusül abdestiyle temizlenmek.” dedi. Genç bunu yaptığında “Müslim” olur muyum?” dedi. Hz. Peygamber (sav) “Evet” dedi. Genç: “doğru söyledin” dedi. İbn-i Ömer rivayetinde, onun Hz. Peygamber'e (sav) söylediği bu sözden de hayrette kaldık, sanki sorduğu kişiden âlim gibiydi. Hayretimiz biraz daha arttı. Genç, “Kıyamet ne zaman?” diye sordu. Hz. Peygamber (sav): “ Bu konuda sorulan sorandan daha âlim değildir.” dedi. Ve “Muhakkak ki o saatin (kıyâmetin) ilmi, Allah'ın katındadır. Ve yağmuru, (O) indirir ve rahimlerde olan şeyi (O) bilir. Kimse yarın ne kazanacağını bilemez (idrak edemez). Ve kimse arzın neresinde öleceğini bilemez (idrak edemez). Muhakkak ki Allah, Alîm'dir (en iyi

⁴³²Ebü Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, s. 61.

⁴³³ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, 59.

bilen), Habîr'dir (haberdar olan)."⁴³⁴Sonra o genç kalktı, gökleri mi yoksa yer mi onu yuttu malumumuz olmadı. Hz. Peygamber (sav) onun çağrılmasını istediğinde aradılar fakat bulamadılar, Hz. Peygamber (sav) "Bu Cibril'dir, dinimizin emirlerin öğretmek için size geldi." dedi. İbn Sellâm hadîsin metnini olduğu gibi nakleder, ayrıca yorumlamaz.

Mümin ve muttaki meselesinde "Gerçek müminler onlardır ki; Allah zikredildiği zaman kalpleri titrer (cezbelenir). Ve onlara Allah'ın ayetleri okunduğu zaman onların imânlarını arttırır ve Rab'lerine tevekkül ederler" ayeti ile "Onlar namazlarını ikame ederler (kılarlar) ve rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk ederler."⁴³⁵ Ayetini zikreder. Burada yine İbn Sellâm yorum yapmayarak mümin ile muttaki arasında bir fark koymayarak ayetlerin zahiri hükümlerine göre amel etmenin gerektiğini düşündüğünü zannetmekteyiz.

"İslâm'ın hükümleri nedir?" sorusuna; İslâm'ın hükümleri "Allah birdir ondan başka ilâh yoktur", namaz kılmak, zekât vermek, ramazan orucunu tutmak, gücün yeterse Hac'ca gitmek, cenabetten temizlenmek. Bu Allah'ın ve Resulünün, Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde " İnsanlar, şahadet ederim ki Allah'dan başka ilah yoktur; yine şahadet ederim ki Hz. Muhammed onun kulu ve elçisidir diyene, namazlarını eda edene ve zekâtlarını verene kadar onlarla savaşmakla emrolundum. İnsanlar bunları yaptıkları takdirde mallarını ve canlarını benden korumuş olurlar."⁴³⁶

Birisi dil ile bir inandığını söyler de onunla amel etmezse o ne Müslüman ne mümin ve ne de müşriktir. O, kâfir, münafık ve asidir. Bu dünyada Müslüman muamelesi görür.⁴³⁷ Burada kullanılan kâfir kelimesi İbâzîlerce "küfran-ı nimet" manasında kullanılmıştır. Allahu Teâla'nın haram kıldığını helal, helal, kıldığını da helal görme hususunda kişinin cehaleti mazeret teşkil etmez.

İbâzîler'in Ehl-i Kitap hakkındaki görüşleri:

⁴³⁴ Lokman, 31/34.

⁴³⁵ Enfâl, 8/2-4.

⁴³⁶ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 69.

⁴³⁷ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 51-53.

Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*'sinde diğerk İbâzî eserlerde olduğu gibi, konuyu Kur'ân-ı Kerim'den ayetler naklederek izah yoluna gider. Cizye konusunda “Kitap verilenlerden, Allah'a ve yevm'il âhire (Allah'a ulaşma gününe) inanmayan kimselerle ve Allah'ın ve O'nun Resûl'ünün haram ettiğini haram etmeyenlerle ve hak dîni, dîn edinmeyenlerle, onlar küçük düşüp, cizyeyi elleriyle verinceye kadar savaşın.”⁴³⁸ Emriyle cizyede karar kılincaya kadar Allah'ın hükmünün yerine getirilmesi gerektiği hükmüdür.

Ayrıca evlilik hususunda “Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hıristiyan vb. nin) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, ahirette de ziyana uğrayanlardandır.”⁴³⁹ Ayetini değerlendirirken “Bir Müslüman erkeğin Yahudi veya Hıristiyanlardan bir kadınla evlenmesinde bir sakınca yoktur”⁴⁴⁰ sonucuna varırlar.

Milletler/bir dinden olanlar, üç sınıftır: Yahudiler, Sabîiler ve Hıristiyanlardır.

Mecusiler ile olan muamelelerimiz, “Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Peygamber'inin haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, boyun büküp kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşınız.”⁴⁴¹ ayetinde geçen hüküm gibidir. Onların kestikleri yenilmez, hür kadınları ile evlenilmez ve kendi hallerinde terk edilirler.

Müşrikler ile olan muamelelerimiz ise, puta tapan müşrikler hakkında Allah'ın Resulü'nün verdiği hükümlerle amel ederiz. Müşrikler ile İslâm dinine girinceye kadar savaşılacak; onlar cizye verseler de bu kabul edilmeyecek, onlardan cizyenin kabul edilmeyişi, onların dininin olmayışındandır. Mecusilerde durumun farklı olmasının sebebi onların inanişına göre dinlerinin Âdem'in (as) dini olmasıdır. Bu sebeple

⁴³⁸ Tevbe, 9/29.

⁴³⁹ Maide, 5/5.

⁴⁴⁰ Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, s. 62.

⁴⁴¹ Tevbe, 9/29.

Mecusilerden cizye alınır. Bu onların bir dine sahip olanlarıdır. Puta tapanlarda ise, onlar için bir din olmadığı için cizye alınır.⁴⁴²

Münafıklar ile olan muamelemiz ise, onlar iman milletindedir. Yahudi ve Nasara'dan değildir. Bunların tutum ve davranışlarında netlik söz konusu olmadığı gibi yorumlarında da inhiraf/sapma olduğu için bu hallerinde nifak vardır. Fakat onların bu durumundan Ziyâde kendilerini nasıl ifade ediyorlar ise o karar üzerine hükmedilir. Bu şekli ile de kendilerini Müslüman olarak nitelendirdikleri için kısas gibi bir durum olmadığı müddetçe kanları helal kılınmaz, onlar ile dostluk kurulmaz ve onlardan uzak durulur.⁴⁴³ Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor, “Hepsi de Allahın rahmetinden koğulmuş olarak. Nerede ele geçirilirlerse yakalanırlar onlar ve öldürülürler de öldürülürler.”⁴⁴⁴ Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını arttırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır.⁴⁴⁵ Münafıkların kanı dökülmez, malları ve çocukları ganimet olarak taksim edilemez.⁴⁴⁶

İmân ve küfür konusunda genel bir değerlendirme yapacak olursak; İbâzîler imanı tasdik manasında ele almışlardır, zira imân, kalbin tasdiki dilin ikrarı ve dini rükünlerin amel ile bütünleşmesidir.

İbâzîler imânı; söz, amel ve niyet şeklinde formülize ederek imânı, organlarla amel ve dilin ikrarı ile kalbin tasdiki olarak görmüşlerdir. Allah'a imân, amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Amelsiz iman sahibi ne Müslüman, ne mü'min, nede müşriktir. O kâfir, münafık, sapık, fasık ve asidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İbâzîlerin küfür kelimesini küfran-ı nimet şeklinde anlamalarıdır. İbâzîlerin itikâdî görüşlerini izah ederken görüşlerini Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i şeriflere dayandırarak Ebûbekir ve Ömer'in (ra) dini üzre olduklarını söylemeleri calib-i dikkattir.

⁴⁴²Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, s. 64.

⁴⁴³Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, s. 65.

⁴⁴⁴ Ahzab, 33/61.

⁴⁴⁵ Bakara, 2/10.

⁴⁴⁶Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, s. 65.

2.3. ŞEFÂAT

İslâm düşünce tarihinde üzerinde çokça tartışılan ve hakkında çeşitli aklî ve naklî deliller ileri sürülen konulardan biri olan şefâat kavramı ve içeriği, İslâm âlimleri arasında çokça tartışılmıştır. Taraflar bu konuda bazı Kur’ân ayetlerini ve Peygamber’den nakledilen hadîsleri kendi görüşleri istikametinde yorumlayarak bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır.

Sözlükte şefâat “Şe-fa-a” kökünden mastar olarak gelir. Karşıt manası ise “el-Vetr” dir. Lügatlerde, sıklıkla vurgulanan “çift olmak” şeklindeki kök anlam hakkında önemli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlara göre, ihtiyaç sahibi şefâat istemeden önce tek iken, şefâatçi ile çift oldukları için, şefâat kelimesi bu kökten alınmıştır. “Bir insanın bir başkasından kendisi dışındaki birine faydalı olmasını veya ondan bir zararı uzaklaştırmasını istemesidir.”⁴⁴⁷

Terim anlamı ise kendisi üstün durumda bulunan bir kimsenin zayıf ve kötü durumda bulunan bir kimseye katılması, eklenmesi, ona yardım etmesi, onu desteklemesi, onunla birlikte olması gibi anlamlara da, gelebilmektedir.⁴⁴⁸ Bu anlam zamanla üstün durumda olan kimselerin alt seviyede bulunanlara, onları bu kötü durumlarından kurtarmak hususunda, üstün bir varlık nezdinde girişimde bulunmaları, aracılık etmeleri anlamını kazanmıştır. Şefâat, umumiyetle “Kıyamet gününde, kendilerine izin verilenlerin suçların bağışlanması talebinde bulunmaları”⁴⁴⁹ anlamında veya “Azabı hak etmiş müminlerden cehennem’e girmemeleri veya cehenneme girdikten sonra oradan çıkarılıp cennete konulmaları şeklinde azabın kaldırılması”⁴⁵⁰ manasında kullanılır.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre, büyük günah sahiplerine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şefâati haktır. O, ümmetinden günah işleyenlere şefâat edecektir.⁴⁵¹ Ehl-i Sünnet âlimleri, büyük günah sahibi müminlerin tevbe etmiş olsun veya olmasın

⁴⁴⁷ Rağîb el-İsfahanî, , **el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur’ân**, Kahraman Yay., İstanbul 1986, s. 386.

⁴⁴⁸ Rağîb el-İsfahanî, **el-Müfredât**, s. 263.

⁴⁴⁹ Seyyid Şerif Cürcanî, **et-Ta’rifat**, s. 167; Sa’duddin Teftazanî, **Şerhu'l-Akâid**, (“Kestelli Haşiyesi” ile birlikte), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul trz., s. 150.

⁴⁵⁰ Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyan, **el-Bahru'l-Muhît**, Daru'l-Fikr, Beyrut 1992, I/309.

⁴⁵¹ Muammer Esen, **Sistemik Kelâm**, Ankara Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2006, Ünite 2, s. 31.

bağışlanabileceği tezini savunmuşlardır. Ama bu bağışlamanın Allah'ın üzerine vacip değil O'nun meşetisiyle alakalı olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁵² Bununla birlikte Allah'ın rızasını kazanmak için salih amellerin gerekli olduğu beyan edilmiştir.⁴⁵³ Bu görüş sahipleri, Kur'ân'dan getirdikleri delillerle, şirk dışındaki büyük günahların, Allah'ın dilemesine bağlı olarak bağışlanabileceğini iddia etmişlerdir.⁴⁵⁴

Ebû Mansur el-Mâtürîdî.(v.333/936), şefâatin Kur'ân ve hadislerle sabit ve hakkında açık delillerin olduğu bir konu olduğunu belirtir.⁴⁵⁵ Mâtürîdî kelâmcılardan Nureddin es-Sabunî (v.580/1184) ise, şefâat konusundaki hadislerin tevatüre yakın, en azından şöhret derecesinde bulunduğu, haber-i meşhuru inkâr etmenin ise bid'at olduğuna⁴⁵⁶ dikkat çeker. Eş'arî kelâmcısı Tefazanî de, şefâatle ilgili hadislerin manen mütevatir olduğunu zikreder. Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına ve bütün iman esaslarını kabul ve tasdik ettiklerine göre elbette ahirette Hz. Peygamber'in şefâatine nail olacaklardır. Bunun aksini ileri sürmek, gerçeği inkâr etmek ve Allah'ın lütuf ve ihsanından yüz çevirmektir. "Artık onlara şefâatçilerin şefâati fayda vermez"⁴⁵⁷ anlamındaki ayeti ise, kâfirler için olup bunun günahkâr olan müminlerle bir ilgisi yoktur. Küçük günahların affının Allah'a vacip olduğu görüşüne karşılık, Ehl-i sünnet, küçük günah sahiplerine azap edilmesinin câiz olduğu görüşünü benimsemektedir. "Bunun dışındakileri dilediğine bağışlar"⁴⁵⁸ âyetini de görüşlerine delil olarak gösterirler. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet inancında, af ve mağfiretin doğrudan Allah'ın dilemesiyle alakalı olduğu görülmektedir.⁴⁵⁹

Eş'ariyye mezhebine mensup olan müfessir Beyzâvî ise, yukarıda da ifade edildiği gibi söz konusu hadîslerin, âyetin hükmünü tahsis ettiğini kabul ederek, "Kıyamet günü Hz. Peygamber'in, Yüce Allah'ın izniyle, büyük günah işlemiş ve

⁴⁵² Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, (Nşr. Fetullah Huleyf), İstanbul 1981, s. 324.

⁴⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, **Kitâbu't-Temhîd** (Nşr. Richard j. Mccarty), Beyrut, 1957.s. 371.

⁴⁵⁴Nureddin es-Sabuni, **Matürîdiyye Akaidi**, Tercüme, Bekir Topaloğlu, Grup Mat. AŞ. Ankara 2005 s. 481.

⁴⁵⁵ Maturîdî, **Kitabu't-Tevhîd**, s. 365.

⁴⁵⁶ Sabunî, **Maturîdiyye Akâidi (el-Bidaye)**, s. 165.

⁴⁵⁷ Müddessir, 74/48.

⁴⁵⁸ Nisâ 4/116.

⁴⁵⁹en-Nesefî, **et-Temhîd fi Usûli'd-Dîn**, Kahire 1987, s. 96-97.

cehennemi hak etmiş bazı müminlere şefâat edeceği” görüşünü benimsemiştir ki Ehl-i Sünnet’in genel kanaati de bu şekildedir.⁴⁶⁰

İbn Teymiyye şefâat konusunu işlerken: Resûlullah’ın (sav) kıyamet günü üç şefâatı vardır: Birincisi mevkiif ehline yapacağı şefâattir. Âdem, Nuh, İbrahim, Musa ve Meryem oğlu İsa’ya (a.s.) yapılan şefâat müracaatlarından sonra en son olarak Resûlullah’a (sav) müracaat olunacak ve onun şefâatıyla mevkiif ehli arasında hükmedilecektir.

İkincisi cennet ehlinin cennet’e girmeleri için yapacağı şefâattir. Bu iki şefâat ona (sav) mahsustur.

Üçüncü şefâat ise ateşi hak etmiş olanlar için yapılacaktır. Bunun için hem O (sav) hem diğer peygamberler, hem de sıddıklar ve başka kimseler şefâat edecektir. Ateşi hak etmiş olanların ateşe atılmaması, girmiş olanların çıkması için şefâat olunacak. Ayrıca Allah şefâat olmaksızın yalnız kendi fazlı keremiyle cehennemden grup grup insanları çıkaracak, dünyalılardan bu kadar kimse girdiği halde cennette yine fazla yerler kalacak, bu sebeple Allah cennet için başka gruplar yaratıp onları da oraya koyacaktır, şeklinde izahatta bulunmaktadır.⁴⁶¹

Mürcie büyük günah işleyenleri mümin olarak kabul etmiştir. “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.”⁴⁶² Ayetini görüşlerine delil getirmişlerdir. Mürcie âlimleri, büyük günah sahipleri hakkında nihaî hükmün Allah’a ait olduğunu, dilediğini cennete dilediğini cehenneme koyacağını ifade etmişlerdir. Buna göre Mürcie, büyük günah işleyenlerin durumu Allah’ın meşietine kalmıştır. Ebedi olarak cehennemde kalabileceği gibi dilerse Allah’ın onları affederek cennete koyabileceği fikrini benimsemiş ve nihaî hükmü Allah’a ircâ etmişlerdir.

Mutezile, şefâati beş temel esas çerçevesinde ele alıp değerlendirmiştir. Tevhîd konusundaki aşırı hassasiyeti, şefâat meselesinde de kendini göstermiştir. şefâat

⁴⁶⁰Nâsiruddîn Ebû Abdullah b.Ömer, eş-Şirâzî Beyzavî, **Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl**, Daru’l-Fikr, Beyrut 1916, III/252253.

⁴⁶¹ İbn Teymiyye, **el-Akâidet’l- Vasitiyye**, s. 57.

⁴⁶² Zilzal, 99/7-8.

olgununu, el-va'd ve'l-va'îd inancı istikametinde, insanların bu dünyada yapmış olduğu iyilik ve kötülüklerin karşılığını tam olarak göreceğini prensip olarak kabul etmiştir. Ahiret hayatında, gerek Allah'ın lütfu ve mağfireti, gerekse peygamberlerin, Allah katında günahkârlar lehine yapacakları ümit edilen şefâat girişimini şiddetle reddetmiştir. Çünkü Mutezileye göre sevapların karşılığı olarak mükâfat Allah'ın "va'd"i, günahların karşılığı olarak cezalandırma da, O'nun "Va'îd"idir. Bu Kur'ân'la sabit olduğu gibi, akla da uygun bir görüştür.⁴⁶³ Büyük günah işleyen bir kişinin ahiretteki durumunu ise, amelî imandan bir cüz sayan görüşleri doğrultusunda değerlendirdikleri açığa çıkmaktadır. Olaya bu zaviyeden bakıldığında onlar özellikle inkârcılar ve müşrikler hakkında nâzil olduğunda şüphe olmayan, "Artık onlara şefâatçilerin şefâati fayda vermez."⁴⁶⁴ "Zalimler için hiçbir şefâatçi yoktur."⁴⁶⁵ âyetlerini, şefâat konusunda kendi görüşlerine delil olarak göstermişlerdir. Mutezile'nin, büyük günah sahipleri için şefâati reddetme sebeplerinden birisi de, böyleleri için şefâati kabul etmenin, günahı tasvip etmek ve ona teşvik etmek anlamına geleceği görüşüdür.⁴⁶⁶

Şîa'ya göre günahkâr müminlerin ebedi olarak cehennemde kalmayacakları, sonunda cehennemden çıkacakları görüşü benimsenmiştir. Cehennemden çıkmaları içinde bir şefâatçiye ihtiyaç olduğunu şefâatin ise Allah'ın şefâat etmelerine izin vereceği peygamberlerin, elçilerin, vasilerin, meleklerin, salih kulların ve salih amellerin aracılığıyla gerçekleşeceğini kabul etmiştir. İmâmiyye Şiası ise şefâati peygamber ve vasilere has kılmış, Hz. Peygamber'e (sav), ehl-i beyte ve imâmlara şefâat için tevessülü caiz görmüşlerdir. tevbe etmeden ölen büyük veya küçük günah sahiplerinin şefâati hak edeceği, tevbe edenlerin ise zaten Şefâate ihtiyaçlarının olmayacağını belirtmişlerdir.

Şefâat konusunda İbâzîyye, Ehl-i Sünnetten farklı olarak Mutezile ile benzer görüşleri paylaşmıştır. Günahkâr kimse tövbe etmediği takdirde şefâatin mümkün olmayacağı görüşünü benimsemiştir.⁴⁶⁷ Allah adâletinin gereği olarak iyi işler yapanı

⁴⁶³ Kâdî Abdulcebbâr, **Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mutezile**, s. 609.

⁴⁶⁴ Müddessir 74/48.

⁴⁶⁵ el-Bakara 2/280. Şefâatin aleyhine görünen âyetler için ayrıca Bkz. el-Bakara 2/48-123- 254; eş-Suarâ 26/100; ez-Zümer 39/19.

⁴⁶⁶ Kâdî Abdulcebbâr, **Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mutezile**, s. 650.

⁴⁶⁷ Vercelani, **Kitâbu'd-Defîl ve'l-Burhân**, 2/45.

ahirette mükâfatlandırarak (va'd) kötü iş yapmış olanları da cezalandıracaktır (vaîd). Va'd ve vaîdin esası tekliftir, sorumluluktur. Öyle ise mükellef olan insan itâat ve isyanının karşılığını görecektir, eğer günah işlemişse cezalandırılacaktır.⁴⁶⁸

İbn Zekvan *Sire*'sinde, şefaât konusunu işlememiştir. Rebî b. Habîb'in *Müsned*'indeki uzun rivayetlerden birisi olan 1004 numaralı hadîste şefâatle ilgilidir.⁴⁶⁹ "Ümmetinden büyük günah işleyenlere şefâat yoktur"⁴⁷⁰ ifadesinin yer aldığı bu hadîsin sonunda şehit olmuş bir müminin ailesinden yetmiş kişiye şefâat edeceği bildirilmektedir.⁴⁷¹ Bu durumda İbâziyye prensip olarak şefaâtı kabul etmiş görünmektedir.

Câbir b. Zeyd'ten gelen rivâyette ise hiç kimsenin cennete sadece yaptıkları ile giremeyeceğini bilakis sâlih amel, Allah'ın rahmeti ve Hz. Peygamber'in şefâatiyle gireceği bildirilmektedir.⁴⁷² Cabir'den gelen bu rivayetin kişinin ibadetine güveni ifade eden ucba düşmemesini ön plana çıkardığı görülmektedir. Şefâat, büyük günah işleyeni kapsamaz.⁴⁷³ Büyük günah işleyip tevbe etmeyen kimse Hz. Peygamber'in (sav) şefâatine nail olamaz. Câbir b. Zeyd yemin ederek, büyük günah sahibinin şefâate nail olmayacağını, Ancak, Allah'ın, kitabında ona cehennemi vaîd ettiğini söylemiştir. Buna karşı Hz. Peygamber: Benim şefâatim, ümmetinden büyük günah işleyenler içindir buyurmuştur. Câbir: "*Vallahi Allah Resulü, bu hadiste şefâatin, adam öldürme, zina etme, büyü yapma ve Allah'ın cehennem vaîd ettiği günahlar için olduğunu kastetmedi*" diyerek hadisi yorumlayıp şefâatin kapsamını daraltmış, fakat onun delil olamayacağını ileri sürmemiştir.

Ancak daha sonraki İbâzîler biraz daha ileri giderek bu hadîsin haber-i vahid olduğunu bu nedenle itikâdî konularda delil olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Burada bir tutarsızlık söz konusudur. "İbâzîler, aynı konuda yine bir haber-i vahid olan 'Benim şefâatim ümmetinden büyük günah işleyenler için değildir'."⁴⁷⁴ Mealindeki senetsiz bir haberi Hz. Peygamber'e nispet etmekte ve delil kabul etmekte bir sakınca

⁴⁶⁸ Vercilânî, *Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân*, 1/55-59.

⁴⁶⁹ Rebî. b. Habîb, *Müsned*, s. 270.

⁴⁷⁰ Rebî b. Habîb, *Müsned*, s. 270.

⁴⁷¹ Rebî b. Habîb *Müsned*, s. 269.

⁴⁷² Rebî b. Habîb *Müsned*, s. 269.

⁴⁷³ Rebî b. Habîb *Müsned*, s. 270

⁴⁷⁴ Rebî b. Habîb, *Müsned*, IV/1004.

görmemektedirler. Bu sahih bir haber-i vahid değil mürsel, daha doğrusu Câbir b. Zeyd'den başka râvisi olmayan, sadece Rebî b. Habîb'in *Müsned*'inde bulunan senetsiz bir haberdir. İbâzîler'in delil olarak ileri sürdükleri bu haber aynı zamanda Müslim tarafından rivâyet edilen şu hadise de terstir: Her peygamberin kabul edilecek bir duası vardır. Her nebi bu duasını önce yapmıştır. Ben ise duamı, kıyamette ümmetime şefâat için sakladım. Ümmetinden kim Allah'a şirk koşmadan ölürse ona nail olacaktır.⁴⁷⁵

Rebî' b. Habîb'e göre şefâat cehenneme girmeden önce olacaktır. Şu şartla ki, büyük günah işleyenler tevbe etmezlerse Hz. Peygamber'in (sav) şefâati onlara ulaşmaz.⁴⁷⁶ Hûd b. Muhakkem ise, Yûnus Sûresi 10/3. âyet ve Enbiyâ Sûresi 21/28. âyetin tefsiriyle ilgili kısaca "Kendilerine şefâat izni verilen (Şefâat etmesine razı olunan) kimsenin dışındakiler şefâat edemez" yorumuyla Allah'ın (cc) izniyle bazılarının şefâat edeceğini, bildirmektedir.⁴⁷⁷ Ayrıca Hûd b. Muhakkem, Sebe' Suresinde ki "Allah katında, onun izin verdiği kimseden başkasının şefâati yarar sağlamaz. (Şefâat için izin verilip de) kalplerinden korku giderilince birbirlerine, "Rabbimiz ne söyledi?" diye sorarlar. Onlar da 'Gerçeği' diye cevap verirler. O yücedir, büyüktür."⁴⁷⁸ Bu âyetin tefsirinde büyük günah sahibine şefâat yoktur hadîsini zikretse de müminlere meleklerin, peygamberlerin ve diğer inananların şefâat edeceğini, söylemektedir.⁴⁷⁹ Ettafeyyiş ise şefâatın müşrikler hakkında gerçekleşmeyeceğini belirtmekte ve Hûd b. Muhakkem'in yaklaşımını destekler mahiyette meleklerin, peygamberlerin ve evliyânın şefâat edeceğini kaydetmektedir.⁴⁸⁰ Kısaca şefâat halis müminlere hastır, mürtekib-i kebîreye ise şefâat yoktur. Bu nedenle İbâzîler'in şefâati tamamen reddettiklerini söylemek doğru bir tespit olarak görülmemektedir.⁴⁸¹

⁴⁷⁵ Müslim "İman", s. 238.

⁴⁷⁶ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, s.271.

⁴⁷⁷ Hûd b. Muhakkem, *Muhakkem, Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut1990, II/182, III/68.

⁴⁷⁸ Sebe, 34/23.

⁴⁷⁹ Hûd b. Muhakkem, *Muhakkem, Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz*, III/397.

⁴⁸⁰ Yusuf b. Ettafeyyiş, *Teyşîru't-Tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Umân, Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe 1989, II/283; X/372.

⁴⁸¹ İsmail Albayrak, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâzî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", *Usûl-İslâm Araştırmaları*, sayı:4, Temmuz-Aralık 2005, ss. 7-38.

İbâzîler, genelde peygamberlerin ve özelde de Hz. Peygamber'in (sav) şefâatini inkâr etmezler. Hatta şefâati inkâr edenin Kur'ân'ı inkâr ettiğine inanırlar.⁴⁸²

İbâzîlerce Hz. Peygamber'in (sav) şefâati sabit ve hak olup iki kısımdır.

a) Şefâat-ı kübradır ki; Müslümanların cennete dâhil olması için "Makam-ı Mahmud"da bulunan Hz. Peygamber'in(sav) kıyamet gününde müminlere olan Şefâatidir.

b) Şefâat-ı suğra ise müminin derecesinin artması ile alakalı olarak Hz. Peygamber'in (sav) yapacağı şefâattir.⁴⁸³ Büyük günah işleyen (Mürtekib-i Kebîre) kimse ölmeden evvel tevbe etmemişse ona şefâat yoktur, azap vardır.

İbn Sellâm el-İbâdi eserinde konu ile alakalı olarak, konu başlığı şeklinde alıp münakaşasını yapmamıştır. Ebû Hafs ise, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*'sinde; *Tevhid ehlinin Hz. Peygamber'in (sav) şefâati sayesinde cennette yüksek dereceye ulaşacağını açıklar.*⁴⁸⁴ *Cehaletle birlikte olan isyan, Allah'ın emirlerine karşı gelme, ahırda beslenen hayvanın durumu gibidir; velayet ve beraet mefhumlarını bilmez. Onlar kendilerini din üzere biliyorlar, dini yaşamadıkları müddetçe ondan hisseleri yoktur. Dinden bir şey bilmezler ancak isim olarak bilirler. Kitabı bildiklerini zann ediyorlar; oysa onlar sadece kitabın sıfatını biliyorlar. Kitabı öğrenmek, helal ve haramı bilmek için bir öndere ihtiyaç vardır. Kur'ân'ın hükmü ile hükmetmezler. Ehl-i sünnetten olduklarını iddia ederler lakin sünneti yaşamazlar. Bid'atları inkâr ettikleri halde, ehli bid'adırlar. Üstünlük gösteriş ve çoklukla delil getirirler. Bunların hiçbiri delil teşkil etmez.*⁴⁸⁵

Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*'de şefaathat konusunu işlememiştir.

Sonuç olarak, İbâziyye prensipte şefaathatı inkâr etmez. Ancak onlara göre, büyük günah işleyen bir kimsenin şefaathattan faydalanabilmesi için mutlaka tövbe etmesi gerekir. İbâziyye kelamında büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemden kurtulabilmesi için de tövbe etme şartı vardır. Bu durumda İbâziyye'nin Ehl-i Sünnet

⁴⁸²es-Salimî, *Meşarîku Envari'l-Ukul*, s. 286.

⁴⁸³ Muammer Ali, *el-İbâziyye Dirâsetü Mürekkezetü*, s. 51.

⁴⁸⁴Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*, s. 66.

⁴⁸⁵Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*, s. 66.

gibi şefaati inkâr etmediğini; ancak kebire sahibinin şefaattan faydalanabilmesi için Mutezile gibi tövbe şartını ileri sürdüğünü söyleyebiliriz.

2.4. RÜ'YETULLAH

Allah'ın ahirette görülebilmesi başka bir ifade ile Rü'yetullah konusu, İslâm kelâm ekolleri özellikle Mutezile ile Ehl-i Sünnet -arasında ciddi tartışmalara neden olmuştur. Ehl-i Sünnet âlim ve kelâmcıları, bir şeyin görülebilir olmasını onun var olmasına bağlamışlar, Allah'ın var olduğundan şüphe etmedikleri için, bu dünya kanunlarından farklı nizamlara bağlı bulunan ahiret hayatında Allah'ın görülmesinin aklen mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁸⁶

Sözlükte rü'yet, ister dünyada, isterse ahirette olsun göz ile müşahade etmek anlamına gelmektedir.⁴⁸⁷ Diğer bir ifade ile rü'yet, gözle meydana gelen mükemmel bir inkişaf manasına gelmektedir. Buradaki mükemmel inkişaf sözünden kastedilen ise, bir şeyi duyu organı olan gözle o şeyin hakkı olan şekilde ve olduğu gibi ispat ve idrak etmektir.⁴⁸⁸ Terim olarak, Allah'ın görülmesi ve cennet ehlinin O'nu gözleriyle görmesi demektir.

Ehli Sünnet mezhebi, Allah'ın âhirette gözle görüleceğine inanır, buna delil olarak da, “Yüzler vardır, o gün taptazedir; Rablerini görecekler”⁴⁸⁹, meâlindeki ayeti gösterir. Bu görüşlerini ayrıca şu âyetlerle de kuvvetlendirmek isterler: “Rabbim kendini bana göster, Seni göreyim.”⁴⁹⁰ “Allah arz ve semavatın nurudur”.⁴⁹¹ Bu son iki âyetten birincisinden Hz. Musâ'nın Allah'ı görmek istediğini anlamaktayız. Bir peygamber olan Hz. Musâ'nın imkânsız olan bir şeyi istemeyeceği meydandadır. Diğer âyete gelince, Allah'tan “Nur” diye bahsetmiştir. Nur ise şüphesiz gözle görülür. Dolayısıyla bu da Allah'ın gözle görüleceğini ispat eden bir delildir.

İmam Mâtürîdî'ye göre Allah'ın kıyamet günü görülmesi mümkündür. Mâtürîdî bu “Gözler onu göremez, fakat O gözleri görür.” görüşünü nakli delillerle

⁴⁸⁶ Bağdadî, **Usulu'd-Din**, s. 99; Cüveynî, **İrşâd**, s. 163.

⁴⁸⁷ Cürcanî, et-**Ta'rifât**, s. 109.

⁴⁸⁸ Sa'duddin Teftazânî, **Şerhu'l-Akâid**, (Haz., S. Uludağ), İstanbul, 1991, s. 34.; Topaloğlu, Bekir – Çelebi İlyas, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, İsam Yay. İstanbul 2010, s. 265.

⁴⁸⁹ Kıyamet, .75/ 22-23.

⁴⁹⁰ A'raf, 7/139.

⁴⁹¹ Nur, 24/35.

ispatlamaya çalışır. Mâtürîdî, “şayet Allah gözle görülemez olsaydı burada gözle idrakinin nefy edilmesinin bir hikmeti kalmazdı” diyerek açıklamada bulunur. Mâtürîdî, Allah’ın fiilerinin bir hikmet ile muallel olduğunu ve bunların bir sebebe dayandığını ileri sürer. Zira Allah abesten münezzehtir. Sebepsizlik ve hikmetsizlik ise abestir. Onun fiilleri hikmeti icabı meydana gelir.⁴⁹²

Eş’arî’ler, yukarıdaki düşüncelerden hareketle, “Onu gözler idrâk edemez. Hâlbuki O, gözleri idrak eder” âyetinin hükmünün bu dünyaya râci olduğunu ve bu âyetten Allah’ın sadece bu dünyada görülemeyeceği anlamının çıkarılması lazım geldiğini söyler.

Ebû Hanife’ye göre Allah ahirette görülecektir. Biz Allah’ı bildirdiği kadar, fakat hakkıyla biliriz. Allah’ın gazabı, rızası vardır, keyfiyeti bilinmez. İyi işler, Allah’ın emri, muhabbeti, rızası, ilmi ve kaderi iledir. Kötü işler ilmi, meşieti ve takdiri iledir. Muhabbeti, rızası ve emri ile değildir. İnsanların sevapları makbul, günahları ma’fudur demeyiz, sevap işleyen sevaba, günah işleyen azaba uğrar, Allah dilerse kulunu. Azap eder, dilerse affeder; iyi iş yapanları fazlı ile günah işleyenleri adlî ile cezalandırır. Dilediğine hidayet eder, dilediğini dalaletle uğratar, fakat kimsenin imanını zorla elinden almaz. Şeytan baştan çıkarır, fakat mümini imandan çıkaramaz; kişi imansız olunca kendi kendine etmiştir.⁴⁹³ Özetle Ehl-i Sünnet’e göre Allah bu dünyada görülmez, fakat âhirette mutlak surette görülecektir.”⁴⁹⁴

Mutezile mezhebine mensup olanlar, bazı konularda diğer itikâdî mezheplerden farklı görüşler geliştirmişlerdir. Örneğin, Ehl-i Sünnet âlimlerinin Rü’yetullahı yani Allah’ın kıyamet günü görülmesi görüşünü kabul etmemişlerdir. Ayrıca Mutezile Allah Teâlâ’nın kendi zâtını görüp görmediği konusunda aralarında görüş ayrılığına düşmüşler, çoğunluğu onun kendi zâtını gördüğünü kabul ederken içlerinden bir grup Allah’ın kendi zâtını görmesini de, başkaları tarafından görülmesini de yadsımışlardır.⁴⁹⁵ İslâm mezheplerinden olan Şia’nın inancına göre, Allah’ın

⁴⁹² Maturîdî, **Kitâbu’t-Tevhîd**, s. 125.

⁴⁹³ Yusuf Ziya Yörükan, **İslâm Akait Sisteminde Gelişmeler, İmâm-ı Azam Ebû Hanife**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001 s. 81.

⁴⁹⁴ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, I/45.

⁴⁹⁵ Ebi’l-Meâlî Abdilmelik Cüveynî, **Kitabü’l-İrşâd ilâ Kavâtii’l-Edilleti fî Usuli’l-İ’tikâd**, thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992, s. 163; Sâbunî, **el-Bidaye Fî Usuli’d-Din**, s. 38.

dünyada ve ahirette görülmesi ilmî ve Kur'ânî bilgiler ışığında mümkün değildir.⁴⁹⁶ Şia'nın bu görüşü de diğer pek çok konuda olduğu gibi Mutezile'nin görüşüyle uyuşmaktadır.

Hicrî I. asrın sonlarına yakın süreçte yaşadığını bildiğimiz İbn Zekvân, Sîre adlı eserinde Rüyetullah konusunu ele almamıştır. Zira onun yaşadığı dönem kelâmî konulardan daha Ziyâde siyasî konuların problem olduğu bir zaman aralığı olarak değerlendirilebilir.

İbâziyye'nin üçüncü imamı Rebî' b. Habîb *Müsned*'inde rü'yetullah hususunda ayet-i kerimelerde geçen "rü'yet" ve "nazar" kelimelerini Türkçedeki görmek anlamında kullanmamıştır. Rebî' konuyu desteklemek için Kur'ân-ı Kerim'den birçok ayetler getirir. Bütün bu ayetlerdeki nazar ve rü'yet kelimeleri yakîn anlamında ifade eder.⁴⁹⁷

Ayrıca "Onlar için ahsenül hüsna (Allah'ın Zat'ına ulaşmak) ve Ziyâdesi (daha fazlası, Allah'ın cemalini görmek) vardır. Onların yüzlerini bir keder kaplamaz ve bir zillet (küçük düşme, hakirlik) yoktur. İşte onlar, cennet halkıdır. Onlar, orada devamlı kalanlardır."⁴⁹⁸ Câbir, İbn Abbas'a bu ayet sorulduğunda onun şöyle cevap verdiğini söylemiştir: "İnciden yapılmış ve yedi kapısı olan bir oda verilir." Cabir'in demek istediği buradaki Ziyâde rü'yetullah değildir.⁴⁹⁹ "Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parlayacaktır."⁵⁰⁰ "Rablerine bakacaklardır."⁵⁰¹ Bu iki ayeti Rebî' b. Habîb, müteşabih kabul ederek "bakan" manasına gelen "nazira" kelimesini bekleme şeklinde manalandırarak tevil etmiştir. İbâzî anlayışına göre bu ayetler müteşabihtirler.⁵⁰² "O gün bazı aydınlık yüzler rablerine bakar" ayetiyle ilgili İbn Abbas'tan rivayet edilen bu hadiste İbn Abbas, sözü edilen ayetten yola çıkarak gözleriyle Allah'ı göreceğine inanan adama cevap veriyor. Buradaki bakmanın göz ile bakmak olmadığını, aksine beklemek olduğunu vurgulamıştır.

⁴⁹⁶ Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, **Risaletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmamiyye, (Şii-İmamiyye'nin İnanç Esasları)**, Trc. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1978, s. 19.

⁴⁹⁷ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 859.

⁴⁹⁸ Yunus, 10/26.

⁴⁹⁹ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 860.

⁵⁰⁰ Kıyame, 75/22.

⁵⁰¹ Kıyame, 75/22.

⁵⁰² A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 54-58.

Rebî' kıyamet günü gerçekleşecek Rüyetullah'ı beklemek şeklinde açık ve net bir şekilde anlatmıştır.⁵⁰³ *Müsned*'te, Mücahid, Mekhul ve Zührî'nin ayette geçen nazar kelimesine sevap beklemek manasını verdiklerini ve yarattıklarından kimsenin Allah'ı göremeyeceğini söylediklerini görmekteyiz.⁵⁰⁴ Kur'ân'da geçen şekliyle "Kendini bana göster ki sana bakayım"⁵⁰⁵ ayetinde; "Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi.⁵⁰⁶ Câbir, İbn Abbas'a bu ayet sorulduğunda, onun şöyle cevap verdiğini zikretmiş: "Bu söz, Allah'ın ayetlerinden bir ayeti göstererek Musa'nın kavminin Allah'ı görmek istemekten vazgeçmeleri için kavmine karşı (i'tizar) bahanesi olsun diye söylenmiştir.⁵⁰⁷ *Müsned*'deki ifadelerden anlaşılıyor ki Rebî', Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceği inancındadır.⁵⁰⁸ Rü'yetullah meselesinde Mutezile, Mürcie, Zeydiyye ve Cehmiyye aynı düşüncededirler. Allah'ın ahirette görülmesine İbâziyye'nin karşı çıkmasının temel sebebi, Allah'ın yaratılmışlara benzetileceği endişesidir.

İbn Sellâm el-İbâzî, rüyetullah meselesini *Bed'u'l-İslâm*'da tartışmamıştır. Ebî Hafs, *Usulü'd-Deynuni's-Safîyye*sinde rüyetullah meselesini tartışmamıştır. Ebû Hazer, *er-Red a'la Cemi'i'l-Muhalif*inde rüyetullah meselesini tartışmamıştır.

İbâzî inancına göre Allah ne dünyada ne de ahirette görülecektir. İbâziyye, görüşlerini bir takım nasları delillendirerek izah cihetine gider.⁵⁰⁹ Onlara göre Allah müteşâbih olmayan muhkem⁵¹⁰ âyetinde şöyle buyurmuştur: "Gözler O'nu görmez, O,

⁵⁰³ Rebî'b. Habîb, *Müsned*, III, Hadîs no, 853.

⁵⁰⁴ Rebî'b. Habîb, *Müsned*, III, Hadîs no, 855.

⁵⁰⁵ Araf, 7/43.

⁵⁰⁶ A'raf, 7/143.

⁵⁰⁷ Rebî'b. Habîb, *Müsned*, III, Hadîs no, 869.

⁵⁰⁸ Vercilânî, *Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân*, 1/63.

⁵⁰⁹ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 14.

⁵¹⁰ Muhkemler herkesin bilebilecekleri, müteşâbihler ise ancak ilimde derinleşenlerin bilebileceği; muhkemler te'vilinde ittifak edilenler, müteşâbihler ise te'vilinde ihtilaf edilenler. Muhkemler Fatiha sûresindeki ayetler, müteşâbihler diğer surelerdeki ayetler; muhkem İhlas sûresidir, çünkü onda sadece tevhid vardır, müteşâbih ise diğer surelerdeki ayetlerdir. (Ahmet Baydar, *Modernleşme Sürecinde Kur'ân ve Müteşâbihler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 58).

bütün gözleri görür. O latiftir, haberdardır”⁵¹¹âyetini ele alarak buradaki görme- bakma kelimesinin (nâzıra) “bekleme, ümit etme, Allah’ın hayır ve ihsanını gözetleme” demek olduğunu beyan etmektedirler. Allah cisimlere benzemez. Gözle görülen şey ise sonradan meydana gelen (hâdis olan) şeylere benzer. Bu yüzden Allah’ın görülmesi imkânsızdır (müstehil). Ayrıca görülecek şeyin bir cihet ve mekânda olması gerekir. Hâlbuki Allah cihet ve mekânda bulunmaktan münezzehtir derler.⁵¹²

Onlara göre Allah’ın görülebilmesi için Allah’ın bir cisme sahip olması gerekir ki İslâm inancının kaidesine göre bu imkânsızdır. Bunun dışında Mutezile mezhebinin mensupları Allah’ın sıfatlarının zatından ayrı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre bu düşüncenin aksi, yani Allah’ın belli sıfatlarının zatıyla bir olmasına örnek vermek gerekirse, Mutezile mezhebi “Allah âlimdir” gibi bir tanımlamayı kabul ederken “Allah ilim sahibidir” gibi bir tanımlamayı reddeder. Zira onlara göre “Allah ilim sahibidir” derken Allah’ın zatından ayrı bir ilahi-ezeli ilim kabul edilmiş olur. Mutezile düşünce ekolünde, Allah’ın bir olduğu ve benzeri bulunmadığı düşüncesinden hareketle, Allah’ın âhirette gözle görülemeyeceğini tezini savunmuştur. Çünkü onlara göre Allah cisimlere benzemez. Gözle görünen bir şey, cisimlere bir bakımdan benzemiş sayılır. Allah’ın gözle görüleceğini söyleyenler, O’nu cisimler gibi görülecek bir varlık olarak vasıflandırmış olurlar. Hâlbuki Mutezile prensiplerinin icâbı olarak Allah’ın sıfatlarının beşerin ve cisimlerin sıfatlarına benzemediğini açıklamışlardır. O halde Allah’ın gözle görülmesi, Mutezile’ye göre imkânsızdır. Mutezile bu akli düşüncelerine mesned olarak Kur’ân’dan delil getirirler: “O’nu gözler idrâk edemez, hâlbuki o gözleri idrâk eder.”⁵¹³

Genel değerlendirme yapacak olursak; İbâziler, Allah’ın dünya ve ahirette görülemeyeceğine kanidirler. Bunu net bir ifade ile dile getirerek Kur’ân’dan delil getirmişlerdir. Ruyetullah meselesinde İbâziler akli ve nakli deliller kullanmışlardır.

⁵¹¹En’am, 6/103.

⁵¹² A’veşt, **Dirâsâtü’l-İslâmiyye fî Usûli’l-İbâziyye**, s. 57.; Salim es-Semâîlî, **İzâletü’l-Va’sâî**, s. 60.

⁵¹³ En’am, 6/103.

Kur'ân, Hadis ve nakil ile te'vil ve içtihat yapmışlardır. Allah'ı görmeyi kalp ile görme şeklinde telâkki etmişlerdir.⁵¹⁴

2.5. HALKU'L-KUR'ÂN

Halku'l-Kur'ân terkihi, Kur'ân'ın yaratılması ifadesine mukabil gelmektedir. Bu tabir Kur'ân'da yer almamaktadır. Hz. Peygamber (SAV) de bu ifadeyi kullanmamıştır. Ashab devrinde ve takip eden yıllarda Kuran'ın mahlûk olduğu ya da olmadığı yolundaki görüşlere rastlanmamaktadır.⁵¹⁵

Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılması) tartışmaları siyasî ve itikâdî yönleri olan çok yönlü bir tartışmadır. Bu tartışmada dinî, tarihî ve sosyal şartlar etkili olmuştur. Kur'ân'ı Kerim'in tamamının Hz. Peygamber daha hayattayken kesin olarak yazıldığı hususunda kaynaklarımız ittifak halindedir. Sahabe döneminde Kur'ân'ın yazılması ve cem'i hususunda bir takım bilgilere sahibiz.⁵¹⁶ Fakat Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında Kur'ân'ın birden fazla harfe (lehçe, vecih vs...) göre okunması gittikçe bir kargaşa ve ihtilaf konusu olmuştur. Kuran'ı okuyanlar birbirlerini hatalı okumakla suçlamaya başlamışlar.

Kur'ân'ın Allah'ın Kelâmı olduğu hususunda bütün müslümanlar arasında ittifak vardır. Bu konuda müslümanlar arasında herhangi bir görüş ayrılığı yoksa da, bunun dışında, Kuran'ın mahiyetiyle ilgili birtakım farklı görüşlerin bulunduğu bilinmektedir. Sözü edilen bu görüş ayrılıkları ise, daha Ziyâde Allah'ın Kelâmı olan Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olup olmamasıyla ilgilidir. Başta Selefiyye olmak üzere Ehl-i Sünnet ile sair mezhep fırkaları Kur'ân'ın Allah'ın kelâm sıfatının bir gereği olarak yaratılmadığını savunmuşlardır. Aralarında birtakım farklılıklar olmakla birlikte dayandıkları temel nokta birdir.

Bu konuda ortaya çıkan farklı görüşler h.210-261 yılları arasındaki Kelâmî münakaşaların odak noktasını teşkil eden, Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasıdır ki,

⁵¹⁴ Orhan Ateş, **Mutezile İbâzî Etkileşimi**, s. 103.

⁵¹⁵ Talat Koçyiğit, **Hadîşçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara 1969, ss. 220-221.

⁵¹⁶ İsmail Aydın, **Kur'ân Tarihi**, Tibyan Yay., İstanbul 2014, ss. 59-85.

tarihte “Halku’l-Kur’ân” meselesi olarak bilinir.⁵¹⁷ Kelam ilminde muhtelif fikirlerin oluşmasına sebep olmuş ve kelam ilminin başta gelen meseleleri haline gelmiştir.”⁵¹⁸

Kur’ân’ın mahlûk olmadığını söyleyen bizden değildir ibaresiyle de aslında Allah’ın sıfatının münakaşa edilmesiyle başlayan⁵¹⁹ Kur’ân’ı yaratılmışlığı (Halku’l-Kur’ân) meselesi Me’mun döneminde devletin resmi görüşüyle gündeme gelmesi ile tartışılan en sıcak konulardan biri olmuştur. Bu meyanda o günün âlimleri sorguya çekilmiş bir kısmı da mektuplarla sorgulanmıştır.

Mesela, Emevî valisi Haccac’a karşı girişilen ve aralarında birçok âlimin yer aldığı “Kura” isyanında yer alanlardan biri olan Amir b. Şurahil eş-Şa’bî (103), söz konusu ayaklanmanın bastırılmasından sonra tüm faaliyetlerden el etek çekerek münzevî bir hayat yaşamak zorunda kalmıştır. Emevîler döneminde siyasî iktidarın baskısına maruz kalan Said b. Müseyyib (94) ile Haccac’a karşı yapılan isyanda yer aldığı için uzun yıllar sürgün hayatı yaşayan ardından yakalanarak sorgulanan ve ölüme mahkûm edilen Said b. Cübeyr gibi âlimlerin başına gelen olaylar gibi...

Emevîlerden itibaren siyasal iktidarların muhaliflere karşı başvurduğu “mihne” örnekleridir.⁵²⁰ Mihne kelimesinin bugün için en uygun karşılıklarından biri de resmî kovuşturmadır.⁵²¹

Dinin siyasetle imtihanı olarak gerçekleşen bu mihne olaylarına kurban giden Gaylan ed-Dimeşki⁵²² de fikirlerinden dolayı sorguya çekilmiş; ancak görüşlerinden taviz vermediği için Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik döneminde ölümle

⁵¹⁷ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), s. 349.

⁵¹⁸ Namî, **Dirasat ani’l-İbadiyye**, s.181.

⁵¹⁹ Namî, **Dirasat ani’l-İbadiyye**, s.185.

⁵²⁰ Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihî Arka Planı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 23.

⁵²¹ Mahmut Ay, **Mutezileve Siyaset- Mutezilizmin’in İktidar Mücadelesi**, Pınar Yay., Ankara 2002, s. 301.

⁵²² Gaylan ed-Dimaşkinin tam ismi, Ebil Mervân Geylân b. Muslim’dır. Babası Osman b. Affân’ın kölesi idi. Kendisi Hişam b. Abdülmelik’in hilâfeti sırasında Şam’a geldi. Daha önce de Halife Ömer b. Abdülaziz’in kendisini huzuruna çağırıp, kader konusunda bizzat imtihan ettiği, Halifenin kendisini öldürmek istemesine rağmen tövbe etmek suretiyle canını kurtarmış olduğu da rivayet edilmektedir. Fakat Halife Ömer b. Abdülaziz’in ölümüyle tövbesini bozarak tekrar eski inancına dönen Gaylân, Halife Hişam tarafından elleri, ayakları kestirmek suretiyle öldürülmüş, sonra da Şam kapısında çarımha gerdirilmiştir. Diğer bir rivayette de diri olarak çarnuha gerildiği söylenir.(İbn Kuteybe, **Kitabü’l-Maarif**, s. 166).

cezalandırılmıştır.⁵²³ Emevî yönetiminin kadılık teklifini reddeden ve bundan dolayı şiddete maruz kalan Ebû Hanife (150) de mihne olaylarının bir mağdurudur.

Ahmed b. Hanbel halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı yargılanmak üzere Tarsus'ta bulunan Me'mun'un yanına gönderilmiş; ancak halifenin vefatı üzerine yargılanamadan Bağdat'a geri gönderilerek hapsedilmiştir (d. 780 - ö. 855)

Halku'l-Kur'ân meselesi, daha önce Cehm b. Safvân tarafından ortaya atılmıştı. Yeniden gündeme getiren Bişr el-Merisi'dir.⁵²⁴ Bişr, Mürcie'ye mensup olmasına rağmen konunun takipçisi konumuna gelenler ise Mu'tezililer olmuşlardır. Mutezile bu konuda ılımlı davranmamış, Mihne⁵²⁵ olayına sebebiyet vermiştir. Mezhepler tarihi kaynakları, Mutezile'nin çöküşünü hazırlayan sebepler arasında, "mihne" hadîsesini, Mutezile'nin akla ifrat derecede önem vermesini ve bu arada el-Eş'arî ile el-Matürîdî'nin öncülüğünde Ehl-i Sünnet ilminin zuhur etmesini göstermektedirler.⁵²⁶

İbâzîlere göre Kur'ân, Ehl-i Sünnetin söylediğinin aksine, mahlûktur, yaratılmıştır.⁵²⁷ Bu görüşü benimsemeleri tevhid inancından kaynaklanmaktadır ve amaçları Allah'ı şirkten tenzih etmektir. Şöyle ki; eğer Kur'ân kadîm ve yaratılmamış ise, Allah da kadîm olduğu için aynı şekilde iki kadîm bulunacak (teaddüdü kudemâ) ve bir iştirak söz konusu olacaktır. Hâlbuki Allah'ın dışında hiçbir şey kadîm değildir. Onun için Allah'ın Kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm kadîm olamaz. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm mahlûktur. Zira Kur'ân-ı Kerîm harf ve seslerden meydana gelmiştir. Bu ise ya

⁵²³ Ebû'l-Hüseyn Malatî, **et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvai ve'l-Bid'a**, Beyrut 1968, s. 168.

⁵²⁴ Tam adı Bişr Gıyâs b. Ebî Kerime olan Bişr'in künyesi Ebû Abdurrahmandır. el-Adevî, el-Merisi ve el-Bağdadî nisbeleriyle anılmıştır. el-Merisi, aynı zamanda hanefî fakihidir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târihu Bağdâd**, Beyrut trz., VII/ 56-67.

⁵²⁵ **Mihne**: Mutezile'nin devlet otoritesi ve resmi mezhebi haline geldiği, yaklaşık 198-232/813-846 yıllarını kapsayan bu dönem, Ehl-i Sünnet âlimleri ve müslüman halk açısından ve ıstırapın hüküm sürdüğü bir dönem olmuştur. Mutezile doktrinini devletin resmi görüşü olarak benimseyen, devrin hükümdarları el-Me'mun, el-Mu'tasim ve el-Vâsik, bununla yetinmeyip resmi organlar vasıtasıyla halkı da bu görüşleri kabullenmeye zorladılar. Özellikle, Kuran-i Kerim'in yaratıldığını varsayan Halku'l-Kur'ân'ı Mu'tezilî görüşün devlet eliyle zorla kabul ettirilmeye çalışıldığı bu dönem, İslâm mezhepleri tarihinde "mihne" olarak bilinmektedir. Başta Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) olmak üzere, resmi düşünceye karşı çıkan pek çok İslâm âlimi, bu tutumlarından dolayı mahkûm edilip işkenceye maruz kaldılar. Bir tür Engizisyon anlamına gelen "mihne" el-Me'mun'dan sonra, el-Mu'tasim ve el-Vâsik dönemlerinde de şiddetini artırarak devam etti (Macid Fahrî, **İslâm Felsefesi Tarihi**, (Trc., Kasim Turhan), İstanbul 1987, s. 54).

⁵²⁶ İrfan Abdulhamîd, **İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Âkâid Esasları**, (Trc., Saim Yeprem), İstanbul 1994, s. 125.

⁵²⁷ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, ss. 81-87.

cisimdir ya da arazdır. Cisim ve araz ise kadîm değil, hâdis yani sonradan yaratılmıştır. ⁵²⁸ İbâzî müellif et-Tafeyyiş Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyler bu fikriyle de Mutezile ile muvafık olduğunu belirtir. ⁵²⁹ Kur'ân'ın mahlûk olduğu hususunda Haricîler ile aynı fikirdedirler. ⁵³⁰ Bu söylemleriyle Ehl-i Sünnet ile araya belirgin bir sınır çekmiş olmaktadır.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (v.324/936), meseleye Cenab-ı Hakk'ın Hay (hayat sahibi) olması noktasında yaklaşır; Allah'ın Hay olması, onun işiten, gören olmasının yanı sıra konuşan olması da lazım gelir. Çünkü konuşan olmaması, zıddı olan dilsiz olması anlamına gelir ki Cenâb-ı Hak, zâtında noksanlığı getirecek bu tür şeylerden münezzehtir. ⁵³¹

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944) de bu konuda, ilim ve kudret gibi sıfatlardan hareket eder. Görünür âlemde ilim ve kudret sahibi bir varlık konuşmuyorsa, bu bir acizlikten veya bir maniden dolayıdır. Allah bu tür kusurlardan münezzehtir olduğuna göre O'nun mütekellim olduğu sabit olur. Allah sağırılık ve körlükten nasıl münezzehtir ise dilsizlikten de tercihan münezzehtir. Çünkü duyular âleminde “kelâm” sahip olmak en yüksek hasselerdendir. İnsan onunla diğer canlı yaratıklardan ayrılır. Mâtürîdî bu noktadan hareketle Allah'ın kelâmı ile yarattıklarının kelâmı bir olmadığını izahla, “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur” ⁵³² mealindeki âyet Allah'ın zâtında benzerinin söz konusu olamayacağını bildirdiği gibi, sıfatlarında da benzerinin olmadığını ifade eder. O'nun fiillerinin mahlûkatın fiillerine benzetilemeyeceğini bildiren âyetler vardır. Bu kabilden olarak, de ki: “Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?” “Allah'tır” de. De ki: “O'nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?” De ki: “Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah'ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?” De ki: “Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir.” ⁵³³ Misal verilebilir. Dolayısıyla Allah'ın kelâmının, bütün yaratıkların

⁵²⁸ Vercilânî, **Kitabu'd-Defl ve'l-Burhân**, 1/68.

⁵²⁹ Eттаfeyyiş, **İzâletü'l-İ'tiraz an Mahkiyyi Âli İbâz**, Vezaretu't-Turas, Umân 1982, s. 2.

⁵³⁰ Huveylid İbrahim, **Hilafu Ehli Sünnet Ve'l-Cemaati maa'l-İbadiyye**, y.y., s. 10.

⁵³¹ Eş'arî, **Lum'a fi'r-red ala Ehli'z-Zeyg ve'l-Bida'**, ss. 94-96.

⁵³² eş-Şûrâ, 42/51.

⁵³³ R'ad, 13/16.

kelâmından farklı olduğu ortaya çıkar Mesela Kur'ân'da karıncanın,⁵³⁴ hüdhüd kuşunun kelâmından, dağların tesbihinden⁵³⁵ bahsedilir ki bunlar beşer kelâmına benzemeyen ama insanın da idrak edemediği mahlûkların bir takım konuşma (kelâm) çeşitleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵³⁶

Umân İbâzî toplumunda Halku'l-Kur'ân meselesi ilk defa'da hicrî III asırda münakaşa edilmiştir.⁵³⁷ Kaynaklarda çokça malumat vardır. Bu meselede İbâzîler arasında fikir birliği oluşmadığı görülmektedir.⁵³⁸

Allah'ın "mütekellim" olduğu konusunda, Mutezile dâhil olmak üzere bütün İslâm âlimleri ittifak halindedirler. Ancak ihtilaf edilen husus, O'nun konuşmasının mahiyeti ve kelâmın ne olduğu noktasındadır. Mutezileye göre Allah'ın kelâmı, O'nun "yaratma" "halk" fiilinin sonucudur. Allah'ın mütekellim olduğunu inkâr etmeyen Mutezile O'nun kelâmını, bazı mahallerde ses ve harfler var etme, Levh-i Mahfuz'da yazı şekilleri icad etme gibi mânalarla ifade etmişlerdir.⁵³⁹ Genel manada Hanbelîler, Eş'arîler, Mâtürîdîler Allah'ın kelâmını O'nun zatiyla kaim bir sıfat olarak gördüklerinden kadîm sayarlar. Allah'u Teâlâ kendi meşietiyile ezelde mütekellim olduğu gibi ebedî olarak da mütekellimdir. Kelâmullahı hâdis olarak görenler Mutezile, Neccâriyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Kerrâmiyye, Havâric gibi fırkalardır.

Halku'l-Kur'ân meselesi neden tartışma konusu haline gelmiştir? Bunun siyasî, dini ve toplumsal bir takım nedenlerinin olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Mutezileye göre, kelimeler dışa vurdukları anlamlardan başka, içlerinde, gizledikleri ayrı bir anlama sahip olamazlar. Bu yüzden Kur'ân'ın hal-i hazır önümüzde bulunan ve yaratılmış kelimelerde bulunanın dışında kadim olan bir anlamı yoktur. Kelâmullah dediğimiz şey mahlûk olarak bize sunulmuş Kur'ân'dan başka bir şey değildir.⁵⁴⁰ Kelâmullah onun kitaplaştırılmış hali olarak düşünülünce bundan sonra mahlûk olarak kabul edilmesi gerekir. Kur'ân'ı oluşturan sesler ya da harflerin

⁵³⁴en-Neml, 27/20.

⁵³⁵Enbiyâ, 21/79.

⁵³⁶Matürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 57.

⁵³⁷Nâmî, *ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye*, s.183.

⁵³⁸Nâmî, *ed-Dirasât ani'l-İbâdiyye*, s.185.

⁵³⁹et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 92.

⁵⁴⁰Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî Halku'l-Kur'ân*, (Tsh. İbrahim Ebyarî), Beyrut 1961, s. 15.

zorunlu olarak bir yerde bulunduğu bilinen bir şeydir. Bir mahalde varolan şeyin de kadim olmasından söz edilemez.⁵⁴¹

Mutezilenin Kur'ân'ı hâdis olarak görüp savunması üzerine çıkan tartışmalarda Hanbelîler onların muhalifi olmuşlardır. Sert tartışmalar esnasında her iki taraf da radikal fikirler ortaya koymuşlardır.⁵⁴² Eş'ariyye ekolü Kelâmullah hususunda Mutezile ve Hanbelîler arasında her iki yol arasında üçüncü bir anlayışla ortaya çıkmıştır.

Halku'l-Kur'ân meselesinin genellikle Ca'd b. Dirhem (v. 124, 25/741, 42) tarafından ortaya atıldığı, Cehm b. Safvan'ın (v. h. 128/745) da bu görüşü ondan alarak, geliştirip yaygınlaştırdığı kabul edilir.⁵⁴³ Bu konu Mutezile tarafından benimsenmiş, öyle ki Halku'l-Kur'ân temel konuları içerisinde yer almıştır. Mu'tezilîlerin Halku'l-Kur'ân meselesine sahip çıkması bilhassa mezhebin temel esası olan inancı ile alakalıdır. Bilindiği gibi Mutezile ekolu tekbir kadim olarak sadece Allah'ın varlığını kabul ettiklerinden, bunu sağlayabilmesi için O'nun sıfatlarının kadim olmadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Kûran kadim kabul edilirse, Allah'tan gayri bir kadim'in daha varlığı iddia edilmiş olur.⁵⁴⁴

İbn Teymiyye'ye göre Kur'ân Allah kelâmıdır; Kur'ân'da ne Cebrail'e ne Muhammed'e (a.s) ne de başkasına ait bir Kelâm vardır.⁵⁴⁵ Müslümanların okuduğu Kur'ân'ın Allah kelâmı olmadığını veya Allah'tan başkasının sözü olduğunu söyleyenler mühlid, mübtedi ve sapkın olduğu gibi, kulların seslerinin veya Kur'ân'ın yazıldığı mürekkebin "kadim" olduğunu söyleyenler de mühlid, mübtedi ve sapkındırlar. Çünkü Kur'ân, Allah kelâmıdır; mushaflarda tesbit edilmiştir. Bu anlamıyla Kur'ân, Allah'ın kelâmını tebliğ eden gibi bizzat Yaratıcı'dan değil, kurrâ'dan duyulup işitilen bir kitaptır.⁵⁴⁶ Buna göre Kur'ân Allah Kelâmı'dır;

⁵⁴¹ Kadı Abdulcebbar, **el-Muğnî Halku'l-Kur'ân**, s. 23.

⁵⁴² Hanbelîlerin kelâmullah hakkındaki görüşleri için Bkz. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî İbn Kudam, (620/1223) **Münazara fi'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk. EbûAbdullah Muhammed b. Hamud), Kuveyt, Mektebetu İbn Teymiyye, 1990.

⁵⁴³ İbn-i Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, IX/350.

⁵⁴⁴ Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Teymiyye, **er-Risâletü'l-Ba'l-Bekkiyye**, (Mecmuatu'r-Resâil içerisinde), Mısır, 1326, s. 389.

⁵⁴⁵ İbn Teymiyye, **er-Risâletü'l-Ba'l-Bekkiyye**, s. 413.

⁵⁴⁶ İbn Teymiyye, **er-Risâletü'l-Ba'l-Bekkiyye**, s. 432.

yaratılmamıştır. Kur'ân'ı, bizzat Allah'tan duyup Hz. Peygamber'e taşıyan Cebrail'dir. Hz. Peygamber ondan ve sahabiler de Hz. Peygamber'den Kur'ân'ı duyup işitmiştir. İşte bizim dilimizle tilavet ettiğimiz Kur'ân budur.⁵⁴⁷

İbn Teymiyye'nin yaptığı, daha çok Kur'ân ayetlerine ve kendinden önceki selef âlimlerinin görüşlerine bağlı kalarak her zaman olduğu gibi gelenekçi tutumunu sürdürmektir.⁵⁴⁸

İbâzîlerin Halku'l-Kur'ân hususundaki fikirleri Mutezile ile paralellik arz etmektedir.⁵⁴⁹ İbâzîler, Kur'ân'ın mahiyeti üzerine yoğunlaşarak mahlûk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.⁵⁵⁰ Ayrıca İbâzî görüşün; Kur'ân, Sünnet ve bazı sahabenin görüşlerinin esas alındığı İbâzî âlimlerce söylenmektedir.⁵⁵¹

2.6. VA'D VE VAİD

Va'd ve Vaîd yani "Söz ve Tehdit", Bu Allah'ın vadettiği (söz verdiği) sevap ve iyiliğin, tehdit ettiği cezanın gerçekleşeceğine inanmaktır. Veya iyi işler işleyenin ahirette mükâfatlandırılması kötü amelde bulunanaların ise ahirette cezalandırılmasıdır.⁵⁵²

Kur'ân, geçmişte meydana gelen ve azabı hak eden topluluklara verilen cezalardan bir kısmını anlatıp, azap yeri olan cehennemden çeşitli sahneler sunmuştur. Cehennem azabı anlatılırken, insanların çekeceği eziyet, sıkıntılar ve elem verici unsurlar, insanların bildiği ve anlayacağı kavramlarla anlatılmaya çalışılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde, Allah'ın lutuf ve keremine güvenerek inkâra ve isyana düşülmemesi konusunda bütün insanlar uyarılmakta,⁵⁵³ iyi amel

⁵⁴⁷ Muammer Esen, "İbn Teymiyye'nin Kur'ân Kelâmullah Tartışmalarındaki Yeri", C. XLII, s.1, 257-271, 2001.

⁵⁴⁸ Mâtûridî, **Kitâbu't-Tevhîd**, (Thk. Topaloğlu, Bekir,) s. 566.

⁵⁴⁹ Nâmî, **Dirâsât anî'l-İbâdiyye**, s.185.

⁵⁵⁰ Hasan Onat, Orhan Ateş, **İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.83.

⁵⁵¹ Orhan Ateş, **Mutezile İbâzî Etkileşimi**, s. 104

⁵⁵² Ebû Zehrâ, **el-Mezâhibü'l-İslâmiyye**, s. 302.

⁵⁵³ Lokmân, 31/33; Fâtır, 35/5; Hadid, 57/14; İnfitâr, 82/6.

işleyenler ile kötü eylemde bulunanların hem dünya hayatında hem de âhirette farklı muamelelere tâbi tutulacakları ısrarla belirtilmektedir.

İyi işlerde bulunanın âhirette mükâfat görmemesi, Allah'ın adaletine yakışmaz. Keza kötü ameller işleyenin ceza görmemesi, Allah'ın adaletine ve âyetlere aykırı düşer. Yüce Allah Kur'ân'ı Kerimde yapılması iyi olan veya kötü olan hususları açıklamıştır. Va'd Vaîd'in esası tekliftir, sorumluluktur. Mükellef olan insan amellerinin karşılığını görecektir. Eğer günah işlemişse cezalandırılacaktır.⁵⁵⁴

Vaîd: Allah-u Teâla'nın ahirette küfür ve fîsk ehlini cehennem ateşiyle cezalandırmasıdır. Kıyamet günü insanlar iki kısma ayrılır. Birincisi, Cennet ile va'dedilenler. İkincisi cehennem ile mev'ûd olanlar. İbâzî inancında va'd ve vaîd arasında ayırım konulmaz. Şu şekil bir ifade tarzı kullanılır: va'd var ise vaîd'de vardır.⁵⁵⁵

İbâziyye'nin selefleri ortaya çıktıkları ilk dönemde, kelâmın ince konularını ele almadıkları, mümin, kâfir, ehl-i kebâir gibi konular üzerinde daha çok mesai sarfettikleri görülmektedir. Va'd ve vaîd konusunda Muhakkime-i Ula'nın tartıştığı konular arasında yer alır. Bu konulara öncelik tanımaları onların bedevi tabiatlarının ve Kur'ân'ı literal okuyuşlarının sosyal hayattaki tezahürleridir.

Va'd ve Vaîd kaziyesi yani mükâfatlandırma ve cezalandırma olgusu İbâzî inancının temelini teşkil eder. Bu Allah-u Teâlâ'nın adaleti ile irtibatlı bir konudur ve hak sahibine hakkını vermekle ifade edilir. Erken dönem İbâzî kaynaklarından İbn Zekvân, *Sire*'sinde konuyu işlerken daha önceki konularda işlediğimiz gibi, mevzuyu ayetlerden iktibas suretinde izah eder. Burada da Kur'ân-ı Kerim'den Va'd ve Vaîd ile alakalı şu ayetleri zikreder. "Rabbinizden bir bağışlanmaya ve eni gökle yerin genişliği kadar olan, Allah'a ve Resûlüne inananlar için hazırlanan cennete yarışircasına koşun. İşte bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf sahibidir."⁵⁵⁶ Burada, günahlardan bağışlanmayı dileyenler için lütuf sahibi olan Cenab-ı Hakkın va'di olan cennet vardır.⁵⁵⁷ "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan

⁵⁵⁴ Vercelânî, *Kitâbu'd-Del'îl ve'l-Burhân*, I/55-59.

⁵⁵⁵ Müslim b. Sâlim, *Meâricu'l-Âmâl*, s.,311.

⁵⁵⁶ Hadid, 57/21.

⁵⁵⁷ İbn Zekvân, *Sire*, s. 64.

ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır."⁵⁵⁸Burada da ehl-i iman için, ateşten korununuz emri ile Vaîd (korkutma) bulunmaktadır.⁵⁵⁹

Rebî' b. Habîb *Müsned*'inde, konumuzla alakalı bazı rivayetlere yer vermiştir. "İnsanların az malını yemek bile insanı cehenneme koyar" ⁵⁶⁰ Ebû Ubeyde'den, Allah Resulu şöyle Ebûyurdu: Yakınlarınızı ve hastaları ziyaret ediniz. Bu fiiliniz için Allahu Teâla her bir adımınız için on mükâfat verecektir.⁵⁶¹

İbn Sellâm el-İbâzî eserinde, Va'd ve Vaîd konusunu ele alır. İbâzî anlayışına uygun olarak büyük günah sahibinin vaîd prensibine göre cezalandırılacağını söyler.⁵⁶² İbn Sellâm va'd ve vaîd konusunda bazı ayetlere yer verir ve şu ayetleri zikreder.

"Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman, Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenlerdir -ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir."⁵⁶³ "Eğer nehyolunduğunuz büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere koyarız." ⁵⁶⁴

Allah'ın azabının gerçekleşmesi için şu üç şart ileri sürülür:

1- İşlenilen günahdan tevbe etmemek,

2- Kötülükleri silecek iyiliklerden mahrum olmak,

3- Günahlardan geri dönmek ve Allah'a sığınmamak. Bu şartları yerine getirmeyen kimse ister küçük ister büyük günah işlemiş olsun, mutlaka işlediği günahın cezasını çekecektir. Bu fikirleriyle de İbâziyye, büyük günah işleyen temelli

⁵⁵⁸ Tahrîm, 66/6.

⁵⁵⁹ İbn Zekvân, *Sîre*, s. 64.

⁵⁶⁰ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, Hadîs no, 850.

⁵⁶¹ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, Hadîs no, 653.

⁵⁶² İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 66.

⁵⁶³ Âli İmran,3/135.

⁵⁶⁴ Nisa,4/31.

Cehennemde kalır diyenlerden tamamen ayrılmıştır. Aslında bu fikirleriyle Mutezileye yaklaşmış olmaktadır.⁵⁶⁵

Allah hakkında zulüm ve cevr düşünülemez. İşlemediği suçtan dolayı kimseyi aleyhinde hüküm verilemez. Katilin haksız yere adam öldürmesine karşılık öldürülmesi, hırsızın elinin kesilmesi, itaatkâr müminin cennete girmesi, asi olanın cehenneme atılması adaletin gereğidir. Allah'ın kâfirler için va'di vardır ki onlar cehennemde ebedi kalacaklardır. Aynı şekilde müminler ebedi cennette kalacaklardır.⁵⁶⁶

Ebû Hafs, *Usulü'd-Deynuneti's-Safiyeti*'de ve Ebû Hazer, *er-Red a'la Cemi'l-Muhalifin*'de Va'd ve Va'id meselesini tartışmamıştır.

İbn Sellam'a göre ise Allah hakkında zulüm ve cevr düşünülemez. İşlemediği suçtan dolayı kimseye aleyhinde hüküm verilemez. Katilin haksız yere adam öldürmesine karşılık öldürülmesi, hırsızın eli kesilmesi, itaatkâr müminin cennete girmesi, asi olanın cehenneme atılması adaletin gereğidir. Allah'ın kâfirler için va'di vardır ki onlar cehennemde ebedi kalacaklardır. Aynı şekilde müminler de ebedi cennete kalacaklardır.⁵⁶⁷

İbâzîler bu hususta Mürcie ve Haşeviyye'yi⁵⁶⁸“De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir,”⁵⁶⁹ şeklinde aklî ve naklî deliller getirmelerinden ötürü eleştirmişlerdir. Buna mukabil İbâzîler, “Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s.67.

⁵⁶⁶ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s.67.

⁵⁶⁷ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 67.

⁵⁶⁸ Haşeviyye, teşbih ve tecsim ifade eden nasların özellikle hadisleri literal biçimde anlamakta ve kaba bir tecsim yaklaşımını benimsemektedir. Haşeviyye, naslarla ilgili bu yaklaşımı nedeniyle Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Yusuf ve daha başka peygamberler hakkında gelen, onların günah işlediklerini ihsas ettiren haberleri peygamberlerin aleyhine değerlendirerek, peygamberlerin günah işlediklerini öne sürmektedir. eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/95-96.

⁵⁶⁹ Zümer, 39/53.

⁵⁷⁰ Nisâ, 4/14.

ayetini delil getirerek Allah'a ve Peygamber'e isyanın cezası gerektirdiğini nakille ispat yoluna gitmişlerdir.

Ortaçağ İbâzî kelamcılarında Kalhatî seleflerinin görüşlerini şu şekilde özetler: Ehl-i taat olanlara Allah'ın ahirette mükâfatı vardır. Küfür ehli, isyankâr ve fasıklar için de ahirette azap vardır.⁵⁷¹ Hak olan da budur.⁵⁷² Allahu Teâla sevap işleyenlere mükâfat olarak cenneti verecektir, va'dinde hulf etmez. Asi, büyük günah işleyen ve günahında ısrarlı olanları da ateşe atacaktır. Bunda da sözünde duracaktır, vaîdinde hulf etmez.⁵⁷³

İbâzîlere göre vaîdin gerçekleşmesi için, işlenen günahattan tevbe etmemek, kötülükleri yok edecek hasenâtta (iyilikler) mahrum olmak, günahlardan geri dönmeyip Allah'a sığınmamak (istirca')⁵⁷⁴ olarak izah edilmiştir. Cennet ve cehennem ehli yerlerinde ebedî olarak kalacaklardır. Bu hüküm Cenab-ı Allah'ın Va'd ve Vaîd'inde sadık olmasındandır.⁵⁷⁵

İbâzîler, Va'd ve Vaîd meselesinde Kur'ân-ı Kerim'den ve hadîs-i şeriflerden birçok delil olduğunu, Ehl-i Tevhid'ten olan bir kısım günahkârların lanetlendiği, bazı hadîs kitaplarında ise, Allahu Teâla'nın onlara merhamet nazarıyla bakmayacağını, onları tezkiye etmeyeceğini, onlar için elim bir azabın olduğunu haber vermektedir. Bu meyanda ümmetin asilerinden on dokuz sınıf olduğu bildirilmektedir.⁵⁷⁶ İbâzîler, Va'd ve Vaîd'in gerekliliğini ispat ettikten sonra, meseleyi mürtekb-i kebîrenin cehennemde ebedî kalmaları gerektiği ile irtibatlandırarak, şefâatî redetmişlerdir. Zira şefâat kabul edildiği takdirde muvahhidlerin ateşten çıkmasını gerekli kılacağı için sâbit şer'î deliller, hadîs ve ayetlerden deliller getirerek bu manada şefâatin nefyine gitmişlerdir.

⁵⁷¹ Nâmî, **ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye**, s. 200.

⁵⁷² Rüstakî, **Minhâcu't-Tâlibîn**, s. 421.

⁵⁷³ Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, (1070/1659), **el-Keşf ve'l-Beyân**, (Thk. Josef van Ess) Beyrut 1971. s.117.

⁵⁷⁴ Vercilânî, **Kitabu'd-Delil ve'l-Burhan**, 2/35.

⁵⁷⁵ Abdullah b. Hamîd b. Selum, **Cevheru'n-Nizâm fi İlmi'l-Edyân ve'l-Ahkâm**, Vezâretu't-Turâs, Umân 1981, I/2; Nâmî, **ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye**, s. 183.

⁵⁷⁶ el-Halilî, **Temhîd**, I/321.

Ehl-i sünnete göre zulümedenlere büyük azabın tattırılacağından bahseden ayette, zulüm, şirk ve küfürle bir kabul edilemez. Bunların dışındaki zulümler ise Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse azap eder dilerse affeder.⁵⁷⁷

Mutezile'ye göre, bütün büyük günah işleyenlerin tümü, Allah'ın va'idine dâhildir. Bu prensip, adalet prensibinin bir sonucudur.

el-Va'd ve'l Va'id prensibinden anladığımız diğer bir anlam da, amelin imana dahil olmasıdır. Mutezile'ye göre ameli terk eden ve sadece iman sahibi olan bir kimsenin âhirette durumu kötü olacaktır. Bu sebeple onlar imanı, ikrar, bilgi ve amel diye tanımlamışlardır. Bu demektir ki, Mutezile'ye göre taklid yoluyla edinilen iman da bir kıymeti yoktur. Mutezile kendi akılcı sistemi icabı, imana bilgiyi de katmıştır.⁵⁷⁸ Demek oluyor ki insan, dil ile ikrar etmek, iyi amellerde bulunmak ve akı ile İslâmın temel prensipleri olan Allah ve peygamber fikrine ulaşmak suretiyle gerçek imanı bulmuş olur. Hatta Mutezile'nin bir kısmı insanın, işlediği kötü fiillerden dolayı âhirette ceza göreceğini aklen bilmesi gerektiği tezini savunmuştur.⁵⁷⁹

Va'd ve Va'id prensibine göre ise iyilik yapan iyiliğine karşı mükâfatlandırılacak; kötülük yapansa kötülüğüne karşılık cezalandırılacaktır.⁵⁸⁰ Mutezile mezhebinin bu esasına göre eğer Mürcie mezhebinin "iman edenin günahları zarar vermez" iddiası şayet doğru olsaydı, Allah'ın va'id'i yani tehdit etmesi, korkutması gereksiz ve manasız olurdu. Oysa Mutezile inancına göre bu mümkün değildir. Bu esas ile Mutezile mezhebi Mürcie'yi tam anlamıyla reddeder. Ayrıca Mutezile mezhebi yine bu esas ile büyük günah işleyen müminintevbe etmezse affedilemeyeceğini öne sürmüştür. Mümin olan kişi dünyayı tevbe etmiş olduğu halde terk ederse, bağışlanmaya, sevaba ve va'd'e hak kazanır. Eğer işlemiş olduğu günahlardan tevbe etmeden dünyayı terk ederse cehennemde ebedi olarak kalır fakat azabı kâfirlerin azabına kıyasen daha hafif olur.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Vakıa 57/7-10.

⁵⁷⁸ Kemal Işık, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 71.

⁵⁷⁹ el-Eşarî, **Makâlât al-İslamiyyin**, I, 308.

⁵⁸⁰ Ahmed Emin (1373/1954), **Duha'l-İslâm**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut III/61.

⁵⁸¹ Eş'arî, **Makâlât**, s. 270; Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/39; Kâdî Abdülcebbar, **Şerhu Usuli'l-Hamse**; s. 134.

Konumuzu kısaca özetlersek; İbâzîler va'd vaîd konusundaki fikirlerini Kur'ân-ı Kerim'den ayetleri başlıklar altında sınıflandırarak temellendirmişlerdir. Hz. Peygamber'e ait hadisleri Cabir b. Zeyd'in *Müsned*'inde geçtiği şekliyle yer vererek temellendirmişlerdir.⁵⁸² Va'd ve Vaîd prensibine göre ise iyilik yapan iyiliğine karşı mükâfatlandırılacak, kötülük yaparsa kötülüğüne karşılık cezalandırılacaktır.

2.7. GÜNAH İŞLEYENİN DURUMU (MÜRTEKİB-İ KEBİRE)

İslâm inanç sisteminde günah kelimesi ferdi ve içtimâî hayatımız ile alakalı olarak mühim bir yer teşkil etmektedir. Kezâ sevap kelimesi de aynı ehemmiyeti arz etmektedir. Bu iki kelime aynı zamanda birbirine zıt mefhumlardır.

Günah, Allah'ın emirlerine muhalefet, sevap ise, Allah'ın emirlerine itaat eylemi olarak nitelendirilir. Günah kelime olarak, zenb, ma'siyet, cürüm ve hıyanet kavramlarının mukabilidir.

İlk dönem kelâmî münazaralarda müminin kim olduğu önemli yer tutar. Bu tarif ve izahata bağlı olarak kişinin dünya ve ahiretteki durumu anlaşılır. İslâm kelâm ekollerinin geliştirdikleri iman tarifleri tahkik edildiğinde, tartışmanın asıl maksadının büyük günah işleyenin (mürtekibu'l-kebile) durumunu izah etme maksadı taşıdığı görülmektedir. Bu tarifler;

a) Amelleri imandan bir parça olarak kabul eden ve organlarıyla amel yapmayanları kâfir kabul eden Hâricîler,

b) İmanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrara indirgeyen, organlarla ameli imandan bir parça olarak kabul etmesine rağmen büyük günah işleyeni kâfir olarak değil de mümin ve kâfir arasında bir yer olarak tanımlayan *Mutezilîler*,

c) Büyük günah imana bir zarar vermemektedir ve büyük günah işleyenin ahiretteki durumu konusunda ise bir görüş ileri sürmeyen *Mürchie*. İbn Hazm, aşırı Mürçiler'in iki grup olduğunu, bunlardan bir grubun imanın dil ile ikrar olduğunu

⁵⁸² Orhan Ateş, *Mutezile İbâziye Etkileşimi*, s.93.

söyleyen İbn Kerrâm Sicistânî ve taraftarlarının olduğunu, diğerinin ise imanı kalp ile bağlanma olarak kabul eden Cehm b. Safvân olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸³

d) Organlarla amelin imanın bir parçası olduğu şeklinde ifade eden *hadis tarafları* imanının sahasını daraltmışlar ve onu dar bir çerçeveye almışlardır.

İbn Zekvan *Sire*'sinde, büyük günah meselesini konu başlığı şeklinde incelememiştir. Ancak Tahkîm olayını irdelerken, Hz. Ali Haricî'lere mektup yazarak kendisine katılmasını talep etmiştir.

Haricîler ise; “Senin maksadın Allah’ın rızası değil, kendin için yola çıkmışsın. Eğer kâfir olduğunu kabul eder; sonra da tevbe edersen, seninle aramızdaki duruma bakarız, aksi halde senden ayırırız.” Dediler. Haricîler’e göre, Hz. Ali tahkîmi kabul ettiği için onun günahı hakemlerin günahından daha büyüktü. Bu tutum Hz. Ali’nin beklediği gibi değildi. Sâlim b. Zekvân, Hz. Ali’nin Nehrevân ehli ile olan mücadelesini haklı görmez. Bu tavrının dünyevî arzular üzerine müesses olduğunu ve dini bir mesnedinin olmadığını belirtir.⁵⁸⁴

Rebî’ b. Habîb, Câbir b. Zeyd’den rivayet ile Hz. Resûlullah (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiş: “Mühannes (kadın kılıklılara), Deyyüs (eşini kıskanmayan erkek), kendisini erkeklere benzeteneve kıskanmayan kadın cennete giremez.”⁵⁸⁵ İbâzîlere göre rivâyette geçen üç kısım insan, o insanların en şerlileri olarak kategorize edilmiştir, bu vasıflarından dolayı da cennete giremeyecekleri açıkça belirtilmiştir.

Rebî’ b. Habîb’in, kitabının günah-ı kebirden bahseden üçüncü kısmına bu hadisle başlaması onların büyük günah ile alakalı düşünceleri hakkında bize ipucu vermektedir. Rebî’ eserinde, büyük günahla alakalı çok sayıda rivayet almıştır. Bunlardan bazıları aşağıda çıkarılmıştır.

⁵⁸³ İbn Hazm, **Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal.**, IV/204.

⁵⁸⁴ İbn Zekvân, **Sîre.**, s.95.

⁵⁸⁵ Rebî’ b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs, 743; Bu hadîsi Buhârî (Hudûd 33, VIII, 28; Libâs 62/1, VII, 55), Ebû Dâvud (no. 4930) ve Tirmizî (no. 2785-6) de geçmektedir.

Hz. Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Gördüğünüz küçük ve büyük yılanları öldürünüz. Zira biz onlarla savaştığımızdan beri hiç barış yapmadık. Kendisinden intikam alınır diye onları dokunmayan küfre girer.”⁵⁸⁶

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kim ki evinden çıkar ve gördüğü bir şeyi uğursuz sayıp onun yüzünden evine geri dönerse kâfir olarak geri döner.”⁵⁸⁷

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir adam başka bir adama Ey düşmanım derse ikisinden biri kâfir olur.”⁵⁸⁸

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kadınları bırakıp erkeklere şehvetle yaklaşan veya kadınlara arkadan yaklaşan kâfir olur.”⁵⁸⁹

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Mevlalarından başkasını mevla edinen veya kendisini babasından başkasına nisbet eden kişiye cennet haramdır. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun ve ondan ne bir farz ne de bir nafile kabul edilir.”⁵⁹⁰

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah, kıyamet günü üç kişiye nazar etmez: Yalan yeminle malını överek satmaya çalışan, kibir ve büyüklenmesinden elbisesini uzattıkça uzatmış olan ve minnet eden.”⁵⁹¹ Rebî,' hadîsin metninde geçen “eşmat” kelimesini “ eş-Şibetu” (yaşlı) manasında anlaşılmasını not olarak düşmüştür.⁵⁹²

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Haram lokmayla beslenmiş bir et parçası cennete giremez. Ona ateş gerektir (daha layıktır).”⁵⁹³

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah, bir mümine eziyet eden veya onu korkutan kişinin korkularını Cehennemde uzatır.”⁵⁹⁴

⁵⁸⁶ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 745.

⁵⁸⁷ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 746.

⁵⁸⁸ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 747.

⁵⁸⁹ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 748.

⁵⁹⁰ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 749.

⁵⁹¹ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs nos, 750.

⁵⁹² Rebî'b. Habîb, **Müsned**, s. 193.

⁵⁹³ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 751.

⁵⁹⁴ Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 758.

İbn Mesud, Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *"Yargılamada rüşvet almak küfürdür."*⁵⁹⁵

*"Zina fiilinde bulunanın kokusundan cehennem ehli eziyet çekerler."*⁵⁹⁶

Hiz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Öldüğünde üzerinde borç olan kişi Cennet'e giremez. Allah yolunda öldürülse de mi diye sorulduğunda ise o cevaben şöyle buyurmuştur: Yetmiş defa öldürülüp diriltirse ve üzerinde halena bir borç varsa Cennet'in kapısından giremez."*⁵⁹⁷

Salih amel hususunda, tutum ve davranışla alakalı olarak, müslümada kibrin olmaması gerekir. Bu hususta şu hadîs zikredilir:

*"Kişi ölür ve kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunursa cennete girmeyecektir ve kokusunu da alamayacaktır."*⁵⁹⁸

Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde geçen hadiste, net bir hüküm ortaya koymaktadır ki, o da müşrik çocuklarının öldürülmemesi gerektiği fikridir.

*"Müşriklerin kadın ve çocuklarını savaşmadıkları müddetçe öldürmekten sakınınız"*⁵⁹⁹

Günah işleyenin ahiretteki durumunun ne olacağı, hususu yukarıdaki hadîslerin meâllerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu hadîslerin tümü, kible ehlinin kâfir olabileceğini isbat ediyor. Bu türden hadîsler sayılamayacak kadar çoktur.⁶⁰⁰ Bu hadisleri incelediğimizde sosyal hayatın çok farklı noktalarından örnekler verilmiştir. Bunlardan bir kısmı terğib ve terhib ihtiva etse de, İbâzîler'in iman amel münasebeti hakkındaki düşünceleri hususunda bir fikir vermektedir.

İbâzîler, söz ve ameli bir tutarlar ve arasına herhangi bir fasılayı caiz görmezler. Bunu "Allah'a itaat, şeriatına harfiyen uymak" şeklinde formülize ederek, inanç ve

⁵⁹⁵ Rebî' b. Habîb *Müsned*, III, Hadîs no, 759.

⁵⁹⁶ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, III, Hadîs no, 767.

⁵⁹⁷ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, III, Hadîs no, 762.

⁵⁹⁸ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, III, Hadîs no, 763.

⁵⁹⁹ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, III, 791.

⁶⁰⁰ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, s. 195.

amel yönünden Müslümanların inançlarının ve hayatlarının temel ilkelerinin hududunu çizmişlerdir.⁶⁰¹

Bu hususta Rebî' b. Habîb'in Resulullah'tan (sav) bana ulaşan şu hadis, Cenab-ı Hak benden önce, Mürcî'e'ye yetmiş nebinin diliyle lanet etmiştir. Mürcîe kimdir? Ya Resulallah diye sorulduğunda; "Amel olmasa da iman yeterlidir diyenlerdir."⁶⁰² Mürtekb-i Kebir'in imanının olmayacağına dair Kur'ân'dan delil getiren İbâzî düşünürlerden Ebû Eyyub Vâil b. Eyyûb, "Hiç mü'min, fasık gibi olur mu? Bunlar (elbette) eşit olmazlar."⁶⁰³ İman ve fisk ikisi bir insanda bir araya gelemeyeceğini belirtir.

Mümin olmanın şartı olarak da;

"Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler."

"Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir."

"İşte onlar gerçekten mü'minlerdir. Onlara, Rableri katında yüksek mertebeler, bağışlanma ve cömertçe verilmiş rızık vardır."⁶⁰⁴ ayet-i kerimeleriyle de imanın gereğinin salih amel olduğunu amelsiz imanın makbul olmadığını belirtir.⁶⁰⁵

İbn Sellâm el-İbâzî, aşağıda zikredilen ayetten yola çıkarak günahları iki kısma ayırmıştır.

*"Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız."*⁶⁰⁶

⁶⁰¹ Rebî' b. Habîb, **Müsned**, s. 196.

⁶⁰² Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, 768.

⁶⁰³ Secde, 32/18.

⁶⁰⁴ Enfâl, 8/2-4.

⁶⁰⁵ Müslim b.Sâlim b.Ali el-Viheysî, **el-Fikru'l-Akdüinde'l-İbâziyyeti**, Mektebetu'd-Dâmiri li'l-Neşri ve't-Tevzi', Saltanatu Umân 2006, s.170.

⁶⁰⁶ Nisa, 4/31.

İbn Sellâm el-İbâzî bu ayeti yorumlarken, Cenab-Allah'ın büyük günahlar için bu dünyada ikab vardır şeklinde ikazını yaparak, büyük günahları şöyle sıralar:

Zina, riba, namuslu bir kadına iftira etmek, yetim malı yemek, harem mahallinde avlanmak, ganimet malını zimmetine geçirmek, savaş esnasında cepheden kaçmak, ayrıca yol kesenlerin elleri çapraz kesilir, hırsız ise çaldığı malın miktarı dört dirhem ise sağ eli kesilir. Keza namaz kılmamak ve zekâtı men etmekte kebîrelerden addedilmektedir.⁶⁰⁷

“Onlar, ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır. Sizi, topraktan yarattığında da ve analarınızın karnında ceninler iken de, en iyi bilendir. Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allah'a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir.”⁶⁰⁸ Bu görevlerin yapılmaması halinde dünya ve ahirette vaîd vardır. Sonra “ille'l-lememe- ufak tefek kusurları dışında” ile de istisna getirilmiştir.⁶⁰⁹

İbn Sellâm el-İbâzî, konuyu kelâmî açıdan irdelemek yerine Kur'ân ayetlerini zikretmek suretiyle İbâzî anlayışını anlatmaya çalışmış ve herhangi bir tartışmaya veya bir fırka ile mukayeseye girmemiştir.

İbâzîler büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen kişinin ateşte ebedi kalacağına dair mezheplerinin haklılığını ispat için Kur'ân-ı Kerim'den delil olarak şu ayeti getirirler. “Kim Allah'a Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır.”⁶¹⁰

“Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir.”⁶¹¹ “Onlar, çirkin bir iş yaptıkları” kısmından büyük günah anlaşılır ki bunu için vaîd/ceza vardır. “Yahut nefislerine zulmettikleri zaman” ile de bundan da küçük günah anlaşılır. “Allah'ı hatırlayıp” kısmı ise tevbe etmeleri gerektiği, “günahlarının bağışlanmasını

⁶⁰⁷ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 66.

⁶⁰⁸ Necm, 53/32.

⁶⁰⁹ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, ss 66-67.

⁶¹⁰ Nisâ, 4/14.

⁶¹¹ Âli İmrân, 3/135.

isteyenler”, büyük günah dışında küçük günahlardan ötürü hüküm olarak dünya da ceza terettüp etmez. Evlere izinsiz girilmesi gibi.⁶¹²

Büyük günah işleyen için “beraet” kavramını kullanmışlardır. Büyük günah işleyenler her ne kadar ebedi cehennemde kalacak şeklinde görünmüyorsa da kendisinden uzak durulması gerekmektedir. Tevbe etmesi halinde onunla velayet kurulabilir.⁶¹³

Kebîre sahibine karşı takınılacak tutum ve davranış, eğer Kur’ân’a ve Hz. Peygamber’e (sav) yönelik inkârı içeren bid’at ile alakalı ise bu fiilin sahibi dinden çıkar ve müşrik olur. Böyle bir kişi ile evlenilmez, miras muamelesi görülmez. Kestiği hayvanın eti yenilmez. Onunla müşrik arasında hiç bir fark yoktur. Hz. Peygamber’in (sav) Arap müşriklere uygulamış olduğu hükümlerin aynısı ona da uygulanır. Bu şekilde olanların kadınlarının ve çocuklarının esir edilmesi, mallarının ganimet olarak alınması, kanının akıtılması, Müslümanlara helaldır.⁶¹⁴

Ebû Hafs, *Usûlü’-d-Deynûneti’s-Sâfiyye*’sinde Birinci Bab’ta akide ile ilgili meseleler başlığında önce aşağıda meâllerini verdiğimiz ayet-i kerimeleri sıralar, daha sonra konuyu ayetler ışığında değerlendirmeye tabi tutar.

Ebû Hafs öncelikle, şirk günahının mazeretinin olamayacağını ortaya koyar.

Allah’a karşı gelmek manasına gelen isyan ve onun faili olan asî için bu fiilinden dolayı kendisi için kabul edilir bir özür yoktur.⁶¹⁵

İ’zar ve inzar yapılmadan kimse helak edilmez ve cezalandırılmaz. Bunun için Peygamberler ve Kitaplar gönderilir.⁶¹⁶

Kur’ân-ı Kerim’de “Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah’a karşı bir bahaneleri olmasın. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁶¹⁷

⁶¹² İbn Sellâm, *Bed’u’l-İslâm ve Şerâi’ü’-d-Din*, 67.

⁶¹³ İbn Sellâm, *Bed’u’l-İslâm ve Şerâi’ü’-d-Din*, s. 94.

⁶¹⁴ İbn Sellâm, *Bed’u’l-İslâm ve Şerâi’ü’-d-Din*, s. 95.

⁶¹⁵ Ebû Hafs, *Usûlü’-d-Deynûneti’s- Sâfiyye*, s. 58.

⁶¹⁶ Ebû Hafs, *Usûlü’-d-Deynûneti’s- Sâfiyye*, 58.

⁶¹⁷ Nisâ, 4/165.

“Fakat Allah, olacak bir işi (müminlerin zaferini) gerçekleştirmek için böyle yaptı ki, ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın. Şüphesiz Allah, elbette hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁶¹⁸

“Allah dileseydi sizi bir tek ümmet olarak yaratırdı, fakat o, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola sevk eder ve yaptıklarınızdan dolayı mutlaka sorguya çekileceksiniz.”⁶¹⁹ İnsanlar değişik fitratta yaratılmışlardır. İnsanların ihtilaf ettikleri konuların tümünü Allahu Teâlâ Kur’ân-ı Kerim’de beyan etmiştir.⁶²⁰

“Allah kimin göğsünü İslâm için (Allah’a teslim için) yarmışsa artık o, Rabbinden bir nur üzere olur, değil mi? Allah’ın zikrinden kalpleri katılaştıranların vay haline! İşte onlar, apaçık dalâlet içindedirler.”⁶²¹

“Öyleyse Allah kimi Kendisine ulaştırmayı dilerse onun göğsünü yarar ve (Allah'a) teslim (İslâm'a) açar. Kimi dalâlette bırakmayı dilerse, onun göğsünü semada yükseliyormuş gibi daralmış, sıkıntılı yapar. Böylece Allah, mümin olmayanların üzerine azap verir.”⁶²²

“Ve Allah, kitap verilenlerden, “Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız ve onu gizlemeyeceksiniz.” diye, misâk almıştı. Fakat onu (misâkı), arkalarına attılar (sözlerini tutmadılar) ve onu az bir değere sattılar. Oysa yaptıkları alışveriş ne kötü.”⁶²³

“Muhakkak ki, beyyinelerden indirdiğimiz şeyleri ve hidayeti (ölmeden evvel ruhun Allah'a ulaştırılmasını) Kitap'ta insanlara açıklamamızdan sonra gizleyenlere, işte onlara, Allah lânet eder ve lânet ediciler de onlara lânet eder.”⁶²⁴

İbâzîlere göre büyük günahlar, Allah’a eş/ortak koşmak, adam öldürmek, büyü yapmak, faiz yemek, haksız yere başkasının malını yemek, savaştan kaçmak, ana-babaya asi olmaktır.⁶²⁵

⁶¹⁸ Enfâl, 8/42.

⁶¹⁹ Nahl, 16/93.

⁶²⁰ Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, 58.

⁶²¹ Zümer, 39/22.

⁶²² En'âm, 6/125.

⁶²³ Âli İmrân, 3/187.

⁶²⁴ Bakara, 2/159.

⁶²⁵ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 149.

Büyük günah işleyen bir müslüman mümin değil, müvahhiddir. Küfr-ü nimet içindedir. Bu kimsenin ceza çekeceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir. Fakat cehennemde ebedi kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tevbedir. Dünyada iken tevbe etmesi lazımdır. Zira İbâzîyye'ye göre tevbe kapısı açıktır. Allah kullarının tevbesini kabul eder, günahlarını bağışlar.⁶²⁶

Yine Allah'ın -dilerse- büyük günah işleyip tevbe etmeden vefat eden bir kimsenin günahını bağışlayacağına ve onu Cehennemden çıkaracağına inanmazlar.⁶²⁷

Hırsızlık yapmak, içki içmek, kumar oynamak, zina etmek, yalan söylemek, namazı terk etmek, zekât vermemek, gücü ve imkânı olmasına rağmen hacc farizasını yerine getirmemek, yol kesmek, zulüm yapmak, Müslümanlara eziyet etmek, onları korkutmak yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, haksıza yardım etmek, Allah'ın hükümleriyle amel etmemek gibi Kitap ve Sünnet'in nassı ve müslümanların icmaı ile haram kılınmış davranışlardır.⁶²⁸

İbâzîler'e göre, büyük günah işleyip tevbe etmeyen kimse küfran-ı nimette bulunmuş olur. Mümin olma sıfatını kaybetmiştir. Tevbe etmezse Allah onu affetmez ve ebediyen cehennemde kalır.⁶²⁹ Ancak hiç inanmayana göre onun Cehennemdeki azabı hafif olur, kim cehenneme girerse bir daha ebediyen oradan çıkmaz.⁶³⁰

İbâzîlerce büyük günah nedir? Sorusunun cevabı, kişi işlediği fiilin karşılığında dünyada ona verilecek bir had varsa, büyük günah kategorisindedir. Zina, hırsızlık, içki içmek veya bu fiilin cezası va'd kısmına girmişse ahirette cezası verilecektir. Bunları işleyen mürtekib-i kebîre hükmü altındadır. Kâfir olarak addedilir, ama bu nimet-i küfür manasındaki küfürdür.⁶³¹

⁶²⁶ Vercilânî, **Kitabu'd-Delil ve'l-Burhan**, 2/45.

⁶²⁷ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 71.

⁶²⁸ Sabir Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, s. 121, 122.

⁶²⁹ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 81-84.

⁶³⁰ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 84.

⁶³¹ Ebû Muhammed b. Abdullah b. Hümejd b. Selum es-Salimi, **Behcetü envari'l-ukul**, Umân 1985, s. 174.

Bir bütün olarak İbâzîler büyük günah işleyeninin durumu hakkında şunu derler: Birinci kısım olan “küfru’l-cuhud” mutlak manada inkârdır ve din ile alakası kalmamıştır. İkinci kısım ise, nimet-i küfürdür ki ona müşrik nazarıyla bakılmaz ⁶³²

H. Peygamber (sav) günahın tarifini şöyle yapmıştır. Bir gün Allah Resûlü’ne (sav) iyilik ve günah hakkında sorulan soruya: “İyilik (birr), ahlâkın güzel olmasıdır. Günah ise kalbini ve vicdanını rahatsız eden ve insanların duyup muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir.”⁶³³

Günah, büyük ve küçük olarak iki kısma ayrılır. Bu ayrımı Kur’ân-ı Kerim’den öğrenmekteyiz. Nisa suresinde Cenâb-ı Hak “Eğer yasakladığımız büyük günahlardan sakınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere idhal ederiz.”⁶³⁴ Ayet-i kerimelerde izah edildiği gibi, “kebair ile kebairü’l-ism ve zenub” dan büyük günah “seyyie ve lemem” den de küçük günah kastedilmektedir. Böylelikle büyük günah ile küçük arasında fark yoktur demek münasip düşmez. Bazan günahlar kişiden kişiye farklılık arz eder.⁶³⁵ Büyük günah işleyeni Kur’ân-ı Kerim’deki ayetlerde ve H. Peygamber (sav) in sünnetinde azap ve cehennem ateşi ile tehdit şeklinde nitelendirilmiştir. Ayrıca büyük günah işleyeni fasık olarak isimlendirmiş ve lanetlemiştir.

İslâm inancına göre en büyük günah, Allah’a şerik (ortak) koşmaktır. Bu tür bir günaha “kebîre-i mutlaka” yani mutlak büyük günah denmektedir.⁶³⁶

Büyük günah ifadesi, Allah’ın ve H. Peygamber’in kesin olarak yasakladığı, işlendiği takdirde yapana dünyada iken had gerektiren,⁶³⁷ âhirete yönelik şiddetli tehditler içeren, imana zarar veren hatta lanetlenmeyi gerektiren fiiller için kullanılmıştır. Diğer bir görüşe göre, Allah’ın yasakladığı her şey büyük günahtır. Ayrıca ısrar edilen küçük günahların, büyük günaha dönüşeceği de belirtilmiştir.⁶³⁸

⁶³² es-Sâlimi, **Behcetü Envâri’l-Ukûl.**, s. 187.

⁶³³ Müslim “Birr” 5; Tirmizî “Zühd”, 52.

⁶³⁴ Nisa, 4/31.

⁶³⁵ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazalî, **İhyau Ulûmi’d-Din**, Mısır 1968, V/21.

⁶³⁶ Ömer en-Nesefî, , **el-Akaidü'n-Nesefiyye**, Kahire 1319, s. 117.

⁶³⁷ es-Salimi, **Behcetü Envari’l-Ukul**, s. 176.

⁶³⁸ Nesefî, Ömer b. Muhammed b. Ahmed, **Akâidü'n-Nesefî**, (Trc., H. Tahsin Feyizli), İstanbul 1988, s. 60.

İman meselesinde İbâzîler'in fikirlerinin, söz, amel ve itikat üzerinde odaklandığını biliyoruz. Bu üç rükünden birinin ihmali kişiyi helaka götürür ve kâfir olur. Bu ya şirk manasında küfür veya nimet-i küfür veya iman ile küfür arasındaki bir konumdur. Bu mana üzerine nimet-i küfür derken bundan ne anlamamız gerektiğinin izahı lazım geliyor.⁶³⁹ Nimet-i küfür iki kısma ayrılır:

1 Küçük günahlar: bu günahın irtikâbı halinde işleyen için dünyada verilecek bir had ahirette de vaîd/ceza olmayan fiil ve davranışlardır.⁶⁴⁰

2 Büyük günahlar:

İslâm düşüncesi tarihi içerisinde ortaya çıkan ihtilafların çoğunun, konuların bir bütün şeklinde ele alınmamasından ve her ferdin kendi anlayışına uygun olarak yorumlamasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Nitekim aynı konuda, değişik fırkalar, farklı sonuçlar çıkarmıştır. Bu kabilden olarak, büyük günah işleyeninin durumu üzerinde en çok tartışılan kavramlardan bir tanesidir.

Büyük günah, Mezhepler Tarihi literatüründe en bariz şekliyle kebîre olarak anlatılır. Kebîre meselesi İslâm tarihinde önemli siyasî olayların cereyan ettiği bir sırada ortaya çıkmıştır. Başlangıç itibariyle siyasî bir şekille ortaya çıkmış iken kısa bir zaman sonra dinî bir şekle bürünmüştür. Siyasî ve dinî boyutu olan bir mesele olarak tanımlanabilir.

Günah işleyenlerin durumlarının ne olacağı meselesi, ilk dönem Müslümanları arasında hararetle tartışılmış, fikirler öne sürülmüş ve neticede birçok fikri çeşitliliğe sahip fırkalar zuhur etmiştir. Her bir fırka günah kavramını iman amel münasebeti yönüyle farklı açılardan ele almış ve birçok ihtilafın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Büyük günah meselesinin ortaya çıkış sebebini, hicrî 36 ve 37, yani miladî "656 ve 657" yıllarında meydana gelen olaylar ile irtibatlandırmak yerinde olsa gerektir. Zira o tarih itibariyle Halife Hz. Osman döneminde, önceki dönemlerden tevârüs eden huzur ortamını tümüyle korumak mümkün olmadı. Gerek etrafında

⁶³⁹ Muhammed b. Şâmes el-Bettâşî, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, Vizâretu't-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafeti, Umân 1984, I/103.

⁶⁴⁰ Bettâşî, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, s. 176.

kümelenen yakın akrabalarından, gerekse İslâm'dan ve müslümanlardan öç almak isteyen kişilerin kötü niyetlerinden kaynaklanan bazı ihtilaflara bağlı olarak birtakım memnuniyetsizlikler ortaya çıktı.⁶⁴¹ Bu gibi hadiseler zaman içinde ve yerinde telafi edilemedi ve sonuç itibarıyla Hz. Osman evinde müdafaasız ve muhakemesiz bir şekilde öldürüldü. Hz. Ali'nin halife oluşundan itibaren de iç karışıklıklar baş gösterdi.

İstinad edilen sebepler ne olursa olsun, Hz. Osman'ın böylesine feci bir şekilde öldürülmesi, müslümanlar arasında büyük bir anarşi meydana getirdi. Daha önce İslâm camiasında teessüs eden birlik ve beraberlik bu hadîseyle dağıldı, çöküntüye uğradı. Müslümanlar arasında doğan ciddi ihtilaflar meydana geldi. Dinî veya ona ait kutsal değerleri kullanmaktan geri kalmadılar. Sıffin savaşında Kur'ân sayfelerini kılıçların ucuna takma, bunun en dikkat çekici misali sayılır. Bundandır ki, zamanla mücadelenin şekli ve içeriği değişti, Halifenin kim olacağından Ziyâde hilâfet mücadelesine katılarak kavga eden ve adam öldüren kimselerin müminlik vasfı tartışılmaya başlandı. Bu konu büyük günah/kebîre konusunu beraberinde getirmiştir.

Muhakkime-i Ülâ, Hz. Ali, Osman ve Cemel Vakıasına katılanları, Muâviye ve yandaşlarını, Tahkîm olayında hakem olan Amr b. As ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi, Tahkîm olayına muvafakat edenleri ve büyük günah işleyenleri kâfir olarak ilan etmiştir.⁶⁴²

İbâzîler ise, olaya farklı bir açıdan yaklaşarak büyük günah işleyeni (Kebâiri) Vaîd bağlamında değerlendirerek Günah-ı kebireyi de (büyük günahı) şirk küfrü olarak değil nimet küfrü olarak değerlendirirler.⁶⁴³

Hz. Peygamber (sav) zamanında da Müslümanlardan büyük günah işleyenler olmuştur. Ezârika'nın yaptığı gibi kimseye müşrik muamelesi yapılmamıştır.⁶⁴⁴

Günah, bir manada faydasız ve zararlı olan, başka bir günaha götüren veya sebep olan, insanı Allah'tan, ibadetten ve iyi işler yapmaktan alıkoyan, insanın aklına inancına, ahlâkına ve vücuduna zarar veren mefhumlar olarak da telakki edilebilir.

⁶⁴¹ Adnan Demircan, **Hız. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 55.

⁶⁴² Bağdadî, **el-Fark**, s. 55-61.

⁶⁴³ Bağdadî, **el-Fark**, s. 97.

⁶⁴⁴ A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s 132.

Vâsıl b. Ata (131/748) olaya yeni bir boyut getirerek el-Menzile beyne'l-Menzileteyn ile kebire sahibini iman ile küfür arasında bulunmaktadır.⁶⁴⁵

Yapılan değişik iman tariflerine göre ele alınması gereken konulardan biri de büyük günah meselesi olduğunu görmekteyiz. Ehl-i Sünnetin farklı ekollerinin yapmış oldukları imân tariflerinde “kalbin tasdiki, kalbin tasdiki-dilin ikrarı, kalbin tasdiki-dilin ikrârı-organlarla amel” olmak üzere başlıca üç kısımda katagorize etmek mümkündür. İmân tarif edilirken amelin foksiyonu ne ise, “büyük günah işleyeninin durumu” hakkında kanaatler bu şekilde arzedilebilir.

Büyük günahların başında gelen şirki işleyeninin durumu müslümanlar arasında hiç bir zaman tartışma konusu olmamıştır. Bu günahı irtikab edenlerin cehennemlik olduğu bütün âlimlerce kabul edilmiştir.⁶⁴⁶ Şirkin affedilmez bir günah olduğu Kur'ân-ı Kerim'de de belirtilmiştir:

“Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz”⁶⁴⁷

“De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.”⁶⁴⁸

“Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını (günahları) dilediği kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah ile iftira etmiş olur.”⁶⁴⁹

Bu sebeple, mürtekb-i kebîre hakkındaki tartışmalar, şirkin dışında kalan, adam öldürme, zina yapma, sihir yapma gibi diğer büyük günahlar etrafında olmaktadır.

İslâm literatüründe büyük günahın tarifinde ittifak olmadığı gibi sayısında da ittifaktan bahsetmek adeta mümkün görülmemektedir. İslâm bilginleri insanlar ümit

⁶⁴⁵ Pierre Cuperly, **Medhal ila Diraseti'l-İbâziyyeti ve Akidetih**, Introduction à l'étude de l'Ibâdisme et sa Théologie, (Trc. Ammar el-Celâsî), Müessesetu Tavalat es-Sekâfiyye, 2003. s. 45.

⁶⁴⁶ Nesefî, **el-Akâid**, s. 118.

⁶⁴⁷Nisa, 4/48.

⁶⁴⁸ A'raf, 7/33.

⁶⁴⁹ Nisa, 4/48.

ve korku içinde olsunlar, günahlar kaşısında ihtiyat ve temkin içinde bulunsunlar diye büyük günah konusunun müphem bırakıldığını bu itibarla da “Büyük günah şu kadardır”, diyerek kesin bir rakam vermenin mümkün olmadığını söylerler.⁶⁵⁰ Bazı âlimler günahın büyüğü ve küçüğü olamayacağını, her günahın büyük olduğunu belirtirken⁶⁵¹, bazen de üzerinde ısrar edilen günah büyük günah olarak sayılmıştır.⁶⁵² Günahların hangilerinin büyük, hangilerinin küçük hangi günahın diğerinden büyük ya da küçük olduğu, büyük günahların sayısı için de proplem çıkmamış. Asıl sebep İnanan bir şahıs, bu fiilerinden hangisini işlerse dinden çıkar? Sorusunun içeriğinde yatmaktadır. Yüce Allah, küfür ve şirk hariç, büyük ve küçük ayrımı yapmadan, müminlerin beşer olmaları hasebiyle işlediği günahlardan dolayı affedileceğini ifade buyurmuştur. Cenab-ı Hak Kur’ân-ı Kerim’de “ Allah, kendisine ortak koşulmasını elbette bağışlamaz. Fakat ondan başka günahları, dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah’a şirk koşarsa tamamen sapıtmış olur.”⁶⁵³

İbâzîler büyük günah işleyenin tevbe etmediği takdirde ebedi cehennemde kalacaklarına kanidirler. Batâşî büyük günah işleyenin (Kâfirü’n-Ni’met) ahiretteki durumunun kâfir müşrikle aynı mesabede olduğunu söyler ve cehennemde ebedi kalacağını ifade eder.⁶⁵⁴ Baruni’de muvahhidin’lerin ussat olanları için ateşte ebedi kalacaklardır. Cennette nasıl ki ebedi kalınıyorsa onlarda ateşte ebedi kalacaklardır.⁶⁵⁵ İbâzî düşünceye göre ahiretteki azap kendisine karşı gelinen ve azametine nihayet olmayan zat (Allah) ne kadar büyükse ona verilecek azabta o kadar büyük olacakve buna nihayette yoktur.⁶⁵⁶

Hadîs olarak Hz. Peygamber’in (sav) şu hadîsini delil olarak getirirler. “Kıyamet günü, insanlara hitaben “Ey cennet halkı! Artık sizin için- ölümsüz bir

⁶⁵⁰ Ebû Talib el-Mekkî Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi, 386/996. **Kutü'l-Kulub fî Muameleti'l-Mahbub**, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1961, II/303.

⁶⁵¹ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf478/1085, (Thk. Muhammed Yusuf Musa), **el-İrşad ila Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikad**, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1950. s. 328.

⁶⁵² Cürcanî, et-Ta'rifat, s. 233.

⁶⁵³ Nisa, 4/116.

⁶⁵⁴ Batâşî, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, 1, 127.

⁶⁵⁵ Baruni, **Muhtasaru Tarihu'l-İbadiyye**, s. 95.

⁶⁵⁶ el-Halilî, b. Muhammed Said b. Ahmed, **Temhîdu Kavaîdu'l-İmani ve Takyîdu Şevâdiri'l-İman Vesâili'l-Ahkâmi ve'l-E'yani**, Vezâretu'Turasi'l-Kavmi, Umân 1986, s. 156.

ebediyet vardır. Ey Cehennem halkı! Sizin için de ölümsüz bir ebediyet vardır”⁶⁵⁷ buyrulmuştur. Bu konuyu perçinleştiren başka bir hadîs daha naklederler:

Ebû Hureyre radiyallahu anh anlatıyor:

“Hz. Peygamber (sav) buyurdular ki: “Kıyamet günü ölüm getirilir. Sırat üzerinde durdurulur ve: “Ey cennet ahali!” diye nida edilir. Cennettekiler, (bu çağrı üzerine) içinde buldukları (o güzel) yerden çıkarılacakları korku ve heyecanıyla bakarlar. Sonra da: “Ey cehennem ahali!” diye nida edilir. Onlar da içinde buldukları (o fena) yerden çıkarılacakları ümid ve sevinciyle bakarlar. (Ölüm gösterilerek) “Bunu tanıyor musunuz?” denilir. (Cennetlikler ve cehennemlikler hepsi bir ağızdan:) “Evet! Bu ölümdür” derler. Resûlullah (sav) buyurdu ki: “Bundan sonra emredilir ve sırat üzerinde ölüm kesilir. Sonra her iki tarafa birden: “Haydi bulunduğunuz hal üzere ebediyet sizindir, burada artık ölüm yoktur”⁶⁵⁸ denilir.

Yukarıda meâllerini verdiğimiz ayet ve hadîslerden yola çıkarak İbâzî âlimler büyük günah işleyenin cehennemde, salih amel işleyenin de, cennette “tahlid”leri yani ebedî kalacakları hususunda hem fikirdirler. Muhaliflerinin cehennemde ebedi kalmak yalnız şirk ehli içindir, muvahhidler ise bu durumda olmayacaklardır, itirazına İbâzîler, Kur’ân’dan şu delili getirirler:

“Muhakkak Biz, insanı (iki hücrenin) birleşimi olan bir nutfeden yarattık. Onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işiten, gören (bir varlık) kıldık.”⁶⁵⁹ Ve “Muhakkak ki Biz, onu (Allah’a ulaştıran) yola hidayet ettik. Fakat o, ya (Allah’a ulaşmayı diler) şükreden olur, ya da (Allah’a ulaşmayı dilemez) küfreden olur.”⁶⁶⁰ Bundan maksat Cenab-ı Allah mahlûkatından asi, muvahhid veya muvahhid olmayan, şakir veya kâfir olanı, Kur’ân-ı Kerimde zikredildiği vecihle “ve (yalnızca) bana şükredin ve (sakın) nankörlük etmeyin.”⁶⁶¹ Tümü cehennemde ebedi kalacaktır derler.⁶⁶² Buna mümin’lerden asi olanlar da dâhildir.

⁶⁵⁷ Buharî, “Rikak”, 51; Müslim, “Cennet”, 40; Tirmizî, “Cennet”, 20.

⁶⁵⁸ Buharî, 7295.

⁶⁵⁹ İnsan, 76/2.

⁶⁶⁰ İnsan, 76/3.

⁶⁶¹ Bakara, 2/152.

⁶⁶² Osman b. Ebî Abdullah el-Asam, **Kitabu’n-nuri’l-ukûl**, Vezaretü’t-Turasu’l-Kavmî ve’s-Sekafe, Umân 1984, s. 233.

İbâzî âlim es-Salimî ise konuyu şu şekilde özetler: Kim ki Rabbine karşı isyanında ısrarlı olduğu halde ölürse cehennemde ebedi kalacaktır. Bunun fâcir, şirk ehli olması veya fussak olması durumu değiştirmez.⁶⁶³

Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*'de, kebir meselesinden sonra velâyet ve berâet kavramlarının üzerinde durmakta ve bu meseleyi ayrı başlıklar altında işlemektedir.⁶⁶⁴ İbâzîlikte, hayır üzere olan müminlere velayet; kötülük ehlinde olanlardan berâet; velâyet ehlimi yoksa berâet ehlimi bilinmiyorsa bu kimse için vukuf ve her türlü masiyet/günahı uzak durmak dinin esaslarındandır.⁶⁶⁵ “Velâyet”, Müslümanlar için terahhüm, muhabbet ve istiğfarda bulunmak manalarını ifade eder. Kalben sevmenin yanı sıra, müslümanlar için istiğfar etmek, dua etmek, rahmet ve iyilik talebinde bulunmaktır. İstiğfardan maksad ise, müslümanların bağışlanmasını istemektir.

“Berâet”, küfürleri sebebiyle kâfirleri kötüleme ve lânetlemedir. Masiyet ehlinde tevbe edinceye kadar uzak durmak, küfür ehline kalpte düşmanlık beslemek ve onları dil ile lanetlemektir. Bu mana itibarıyla, berâet, velâyetin zıddıdır.

Velâyet ve berâet, İbâzîlikte, dinin esaslarındandır. İçtimai hayatın sosyal düzeni için ehemmiyetlidir.⁶⁶⁶ Hayır, üzere olan bütün müminlere velayet; kötülük işleyenlerden berâet etmeyi Allah bize farz kılmıştır.⁶⁶⁷ İnanan bir insan için Allah'a itaat etmeyen kimse sevilemez. Aynı şekilde Allah'a asi olandan teberri edilmesi gerekir. İbâzîlerce bir hüküm daha var ki oda “vukuf” tur.

İşlenen bazı hareketler de vukufu gerektirir. Bunlar, velayet ehlinin işlemiş olduğu kebir veya sağır mi bilinmeyen fiillerdir. İrtikâbı halinde büyük günahı yosa küçük günahı malum oluncaya kadar geçen zaman vukuf halidir. Durum sabit olunca, işlemiş olduğu günah büyük ise ondan teberri edilir ve tevbeye davet edilir. Eğer işlemiş olduğu sağıre ise berâet etmezden evvel tevbeye çağrılır; tevbe ederse velayet etmezse berâet edilir

⁶⁶³es-Salimi, *Behcetü Envari'l-Ukul*, s. 126.

⁶⁶⁴Ebû Hazer, *er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 26.

⁶⁶⁵Ebû Hazer, *er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 27.

⁶⁶⁶Sabri Hizmetli, “İbadilik'te Velâyet ve Berâet İnancı”, *AÜİFD*, C. XXVIII, 1986, ss.131-204.

⁶⁶⁷Ebû Hazer, *er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn*, s. 27.

Vukuf, velâyet ve berâetin olmadığı yerlerde icra edilir. Kişi hakkında hayır veya şer ehlinden olduğu bilinmiyorsa bunlar hakkında hüküm vermemek gerektir. Bu her müslümâna farzdır.⁶⁶⁸ Cenab-ı Hak Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyuruyor;

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”⁶⁶⁹

“Görmediğin halde gördüm, işitmediğin halde işittim, bilmediğin halde biliyorum deme.”⁶⁷⁰

Görüldüğü üzere velâyet ve berâet İbâzî toplumu için içtimâi hayatın düzeni için de mühim bir yer teşkil etmektedir.⁶⁷¹

İbâzîler büyük günah işleyen şahsın küfre girdiği meselesinde müttefiktirler. Ehl-i kible olan kimselerin kâfir olmakla birlikte müşrik olmadıkları, kadınlarıyla evlenilebileceği, kestiklerinin yenilebileceği, kendilerine mirasçı olunabileceği ve savaş malzemesi dışındaki malların ganimet olarak alınmayacağı inancına sahiptirler. Bu inanışa göre muhaliflerinin şahadetini kabul etmektedirler. Ancak küçük günah bile olsa ısrarı halinde küfürdür. İbâziyye ’yi diğer Haricî fırkalardan ayıran en mühim husus “günah işleyenler mümin değildirler, fakat kâfir de değildirler, muvahhidirler”. Büyük günah işleyen kâfirdir, bu küfür ise dinden çıkarıcı küfür manasına değildir. Bunu “küfr-i nimet” manasında telakki etmişlerdir. Şirk koşan anlamındaki küfür şeklinde değildir.⁶⁷² Tevbe edilmedikçe büyük günahlar bağışlanmaz. Küçük günahlar ise günah-ı kebâirden sakınmakla ve hasenâtı işlemekle bağışlanır.⁶⁷³ Burada İbâzîler’in durumu diğer fırkalardan ayrı olduğu ortaya çıkmaktadır.

İbâzî inancına göre küfür iki kısımdır. Nimet küfrü (küfr-ü nimet) ve şirk küfrü (küfrü şirk) Küfr-ü şirk sahibi olan kişi sonsuza dek cehennemde kalacaktır. Bunlar Allah’ın peygamberlerini, meleklerini, kitaplarını, cennet ve cehennem varlığını inkâr edenlerdir.⁶⁷⁴ Büyük günah işleyen bir müslüman mümin değil, müvahhidir.

⁶⁶⁸Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî’i’l-Muhâlifîn**, s. 27.

⁶⁶⁹İsra, 17/36.

⁶⁷⁰Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî’i’l-Muhâlifîn**, s. 30.

⁶⁷¹Sabri Hizmetli, “İbadilik’te Velâyet ve Berâet İnancı”, s. 204.

⁶⁷²İbn Sellâm, **Bed’u’l-İslâm ve Şerâi’ü’l-Din**, s. 66.

⁶⁷³Muammer, **el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fî Usûlihîm ve Tarihihîm**, s. 50.

⁶⁷⁴Tuayme Sabır, **el-İbâziyye er-Red alâ cemî’i’l-Muhâlifî Akîdeten ve Mezheben**, s. 119.

Küfr-ü nimet içindedir. Bu kimsenin ceza çekeceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir. Ancak cehennemdeki azapları kâfirler gibi şiddetli olmayıp hafif olacaktır. Fakat cehenneme giren bir daha çıkmayacaktır. Cehennemde ebedi kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tevbedir. Zira İbâziyye 'ye göre tevbe kapısı açıktır. Allah kullarının tevbesini kabul eder, günahlarını bağışlar.⁶⁷⁵ Küçük günahlar izah edilirken Allah onları rahmetiyle afedeceğini bunların ise yalan (başkasın zarar vermeyen), gaflet, sövmek, bakış, boş konuşmak, itk ve talak yeminleri dışında Allah adına yemin etme.⁶⁷⁶

İmâm Mâturîdî, büyük günahları amel ve itikadde meydana gelen büyük günahlar olmak üzere ikiye ayırır. İtikaddan olanını küfür ve tekzib olarak adlandırırken; amelde olanını küfür olarak değerlendirmez.⁶⁷⁷ Nureddin es-Sâbûnî, insanın her isyan ve günahını büyük günah sayan anlayışa katılmamaktadır. Zira günahların bizzat büyük ve küçük diye tasnifini Kur'ân yapmaktadır: “Kitap ortaya konulmuştur. Suçluların onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürsün. “Vay halimize!” derler, “Bu nasıl kitapmış!” Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini saymış dökmüş...”⁶⁷⁸

İman tariflerinde amelî imânın vazgeçilmez bir rüknü olarak gören İslâmî ekoller, büyük günah konusundaki kanaatlerini, iman konusundaki kanaatlerine bağlı olarak açıklarlar.

Haricîler ise, Ehli Sünnetin bu görüşüne karşı çıkarak, büyük veya küçük, mutlak surette günah işleyen kimsenin kâfir olduğunu ve küfründen dolayı da ebedi olarak cehennemde kalacağını ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre, iman ile amel bir bütün olup, birbirinden ayrılmaları imkânsızdır. Amel, imanı tamamlayan bir cüz olduğundan, amele bağlı olmayan bir iman da hiçbir kıymeti yoktur. Bu genel hükme rağmen Haricîlerin, bu konuda kendi aralarında da bazı düşünce ayrılıklarına düştükleri görülmektedir. Örneğin bunlardan Ezârika'ya göre, büyük veya küçük günah işleyen kimse müşrik olup, kendisiyle birlikte ailesinin ve çocuklarının da

⁶⁷⁵ Vercelanî, **Kitabu'd-Defil ve'l-Burhân**, 2/45.

⁶⁷⁶ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 67.

⁶⁷⁷ Maturîdî, **Kitabu't-Tevhîd**, s. 338.

⁶⁷⁸ Kehf, 18/49.

öldürülmesi zorunludur. Çünkü müşrikin çocukları da müşriktir. Safariyye, genelolarak Ezârika'nın bu görüşünü paylaşmakla beraber, çocukların öldürülmesi konusunda onlardan ayrılıyorlar. Necedat ise, işlenen günahın tahrimi konusunda ümmet icma etmiş ise, bu günahı işleyenin kâfir ve müşrik olduğunu; böyle bir icma olmayıp ihtilaf konusu ise, bu konudaki kesin hükmün fakihere terkedilmesi ve kendi içtihadlarıyla verecekleri ahkâma göre hükmedilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁶⁷⁹

Bu konuda en katı ve sert tutum takınan Haricîler olmuştur. Onlar farz-nafile her türlü ameli İmânın aslına dâhil ederek büyük günah işleyeni kâfir olarak değerlendirirler. Necedât ve Ezârika kolu bütün büyük günahları küfür olarak değerlendirip, onu işleyenin ebedî olarak cehennemde kalacağını belirtirler.⁶⁸⁰ Yine onlara göre ümmetten kendilerine muhalif olanlar müşriktir. Kendi görüşlerinden olanlardan kendileriyle hicret etmeyenler de müşriktir. Kendilerine muhalif olanların çocukları ve kadınları da müşrik oldukları için ebediyen cehennemde kalacaklardır ve onları öldürmek mubahtır.⁶⁸¹

Haricîler büyük günahlar arasına “görüşünde isabet edememe” yi de dâhil etmişlerdir. Bu görüşlerini dayanak olarak kullanmışlar ve Hz. Ali'nin hakem olayına razı olmasından dolayı kâfir olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁸²

Haricîler, namazın ancak fâdil (fazilet sahibi) olan bir kimsenin arkasında kılınabileceğini, dolayısıyla fâsıkın arkasında kılınamayacağını ileri sürmüşlerdir.⁶⁸³

Allah imanla küfür arasında başka bir mertebe yaratmamıştır. Bu yüzden, insan ya mümindir ya da kâfirdir şeklindeki görüşlerinde ısrarcı olmuşlardır. Eğer bir mümin iman ettiği halde günah işliyorsa müşrik olur, demişlerdir. Amelsiz bir iman olmayacağını düşünmüşlerdir. Örneğin onlar, “imanı inkâr edenin bütün işi boşa çıkar.”⁶⁸⁴ Şeklindeki ayeti, büyük günah işleyenin kâfir olmasına delil olarak görmüşlerdir. Hâricîler inanç bakımından insanlar iki türdür: Mümin ve kâfir. Bunun

⁶⁷⁹el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 70.

⁶⁸⁰ Eş'arî, **Makâlât**, 1/168; eş-Sehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/148; Abdülhamid, İrfan, İslâm'da **İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları**, (Trc. M Saim Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 89.

⁶⁸¹ el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 60.

⁶⁸² Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye**, s. 70.

⁶⁸³ İbn Hazm, **el-Fasl Fi'l-Milel ve'n-Nihal**, IV/176.

⁶⁸⁴ Mâide, 5/5.

da delili olarak, "Sizi yaratan O'dur, ama bazılarınız kâfir, bazılarınız mümindir."⁶⁸⁵ Ayetini göstermişlerdir.

Mutezilî'lerin görüşlerinden birisi de şudur: Büyük olan her günah küfür, her küfür şirk ve her şirk de şeytana ibadettir.⁶⁸⁶ Mutezililerin geneli, küçük ya da büyük olsun her günahın kişiye imanını kaybettireceğini düşünmüşlerdir. Bu yüzden günah işleyen kişinin biran önce tevbe etmesi gerekir. Günahların tevbesiz affı câiz değildir. Bu açıdan tevbe etmeyen kişinin de tevbeye davet edilmesi gerekir.

Kebîre hususunda, Haricîler büyük günah işleyen, müşrik ve kâfirdir diyerek bazan farzın dışındaki nafileleri terk etmekle bile müşrik olunacağı fikrindeler. Delil olarak şunu ileri sürerler; dinin belirlediği şeyi terk etmek, Allah'a itaatsizliktir. İtaatsızlığında büyüğü küçüğü olmaz. Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: "Kim Allah ve Resûlüne başkaldırır ve yasaklarını tanımazsa, Allah onu ebediyen kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azab verir."⁶⁸⁷

İmân tariflerinde ameli imânın vazgeçilmez bir rüknü olarak gören Mutezile, büyük günah işleyeni imânla küfür arasında bir yere yerleştirir ve bu orta noktayı "el-Menziletü Beyne'l- Menziletayn" olarak tesmiye ederler. Onlara göre büyük günah işleyen kimse için mümin denilmez. Çünkü işlediği günah sebebiyle aşağılanmış ve zemm edilmiştir.⁶⁸⁸ Bu evsaptaki birine mümin denilemeyeceği gibi kâfir de denilemez. Çünkü küfür vasfıyla muttasıf kılındığı takdirde bir takım haklardan mahrum edilmesi gerekmektedir. Büyük günah işleyen bu haklardan mahrum edilemeyeceğinden kâfir de değildir.⁶⁸⁹ O halde büyük günah işleyen fasık, tevbe etmeden ölürse cehennemde ebediyen kalır. Ancak azabı mutlak kâfirinkinden hafif olur.⁶⁹⁰ Buayet-i kerime ışığında afedilmez günah olarak sadece şirk koşmayı haber vermekte, şirk dışındaki günahların affedilebileceği görüşü genel kabul görmüştür.

Mutezilîler kendi iddialarına delil olarak şu nasları delil olarak sunmuşlardır. "Gerçekten şeytanlar, sizinle mücadele etmeleri için dostlarına telkinde bulunurlar.

⁶⁸⁵ Teğabün, 64/2.

⁶⁸⁶ el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyin.**, 102.

⁶⁸⁷ Nisa; 4/14.

⁶⁸⁸ Kâdî Abdülcabbar, **Şerhu Usûli'l-Hamse**, ss. 701-702.

⁶⁸⁹ Kâdî Abdülcabbar, **Şerhu Usûli'l-Hamse.**, s. 712.

⁶⁹⁰ Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, Matbaatu'l-Edebiyye, Kahire 1320, s. 45.

Eğer onlara tabi olursanız şüphesiz siz de Allah'a şirk koşanlardan olursunuz".⁶⁹¹ , "Kim bir mü'mini kasten öldürse, cezası ebedî cehennemdir."⁶⁹² , "Mümin olduğu halde zânî, zina yapmaz."⁶⁹³

Kebîre ile alakalı tartışmalara tabiinden Hasan el-Basrî (v. 110/728) ile Mutezilenin kurucusu Vâsıl b. Ata'nın (v. 131/748) katıldığı müşahade etmekteyiz.

Vasıl b. Ata'nın, Basra mescidinde büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında ders vermekte olan Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılarak, arkadaşı Amr b. Ubeyd ile böyle bir kimsenin, ne mümin, ne de kâfir olduğunu, onun ancak iman ile küfür arasında orta bir yerde (el-Menzile beyne'l Menzileteyn) bulunduğunu söyler. Bunun üzerine, Hasan el-Basrî'nin bunlar hakkında, "Müslümanların görüşünden ayrıldılar" anlamında "kad i'tezele kavle'l-umme" veya "Vasıl bizden ayrıldı" manasında "kad i'tezele anna'l- Vasıl" demiş olması, gerek Vasıl b. Ata, gerekse Amr b. Ubeyd ve onlar gibi hareket eden ve düşünenlere "i'tizal edenler" anlamında "Mutezile" denmesine neden olmuştur.⁶⁹⁴

Büyük günah işleyen kişiyi Mürcie tekfir suretinde değerlendirmez. Pek çok kollara ayrılan ve her birisinin bu hususta ayrı ayrı düşünceleri olan Mürcie, farklı fikirler serd eder. İman anlayışları çeşitlilik arz etmesine rağmen genelde hâkim olan fikir, imânı mücerret bir bilgi ve ikrar olarak kabul etmiş olmalarıdır. Bu nedenle de ameli önemsiz görmekte aşırı giderek sonuçta imânın hakikatını tahrif etmeleri⁶⁹⁵ ve her türlü kötü ve çirkin fiilin imana zarar vermediğini iddia etmeleri her türlü ahlaksızlığa kapı açar mahiyette algılandığından sapıklıkla suçlanmışlardır.⁶⁹⁶ Buna mûmâsil olarak da büyük günah işleyeni tekfir etmezler. Çünkü küfür ile beraber hiçbir iyiliğin faydası bulunmadığı gibi, imanla birlikte hiçbir isyan ve günah da zarar vermez.⁶⁹⁷ Cennete girmek için marifete dayanan iman yeterlidir; amel, sadece

⁶⁹¹ En'am; 6/21.

⁶⁹² Nisa; 4/93.

⁶⁹³ Müslim, "İman" 100-101.

⁶⁹⁴ el-Bağdadî, **el-Fark**, s. 71; eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/48.

⁶⁹⁵ Muhammed Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, Beyrut 1989, s. 131.

⁶⁹⁶ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), s. 169.

⁶⁹⁷ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed Malatî, (377/987), **et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l- Ehvâ ve'l-Bida'**, (Thk. Zahid Kevserî), Kahire 1999, s. 52.

cennette derece kazanmaya yarar. Kulun Allah'a ait bilgisi (marifetullah), işlemiş olduğu günahların affi için yeterlidir.

Büyük günah işleyen kimse mümindir. Mürcie bu hükmü vermekle beraber, büyük günah işleyene verilmesi gereken cezayı açıklamaktan kaçınmış ve bunu ahirete ertelemeyi, başka bir deyişle, bu kimse öldükten sonra Allah'ın onun hakkında vereceği hükmü bırakmayı daha uygun bulmuştur.⁶⁹⁸ İşte bundan dolayı da, bu fırkaya ve mensuplarına, erteleyenler anlamında Mürcie denmiştir.

Kulda irade ve ihtiyarı yok sayan Cebriye⁶⁹⁹'nin görüşü farklılık arz etmektedir. Bu mezhebe göre İnsanın fiillerini Allah yaratır, kişinin sevap kazanması ve günah işlemesi kendi elindedir. Çünkü kendisinde bunları yapacak hür irâdesi yoktur. Bunun için kişinin kâfir veya mümin olması da Allah'ın iradesi ve halk etmesiyle olur. Kul bu konumda ilâhi irâdeye tabidir: Allah isterse kulunu cennete kor veya cehennem'e idhal eder.⁷⁰⁰

Mutezilenin çoğunluğu büyük günah işleyen fâsıkın, tevbe etmediği takdirde, Allah'ın onu bağışlamayacağı ve cehennemde ebedi olarak kalacağı görüşü ile beraber cehennemdeki azabının derecesinin kâfire nispeten daha hafif olacağını söylerler. Büyük günah işlemiş olan fasık tevbe ederse, imana döner ve temelli olarak cehennemde kalmaz. Bununla birlikte, mu'tezilî âlimler, günah işleyenlerin kaderi hakkında kararsız kalmışlar ve bu gibi kimselerin günahlarının Allah tarafından tevbesiz bağışlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁷⁰¹

Mutezile, büyük günah işleyen kimseyi fâsık olarak kabul tavsif etmekte ve fâsıkın mümin ile kâfir arasında orta bir yerde bulunduğunu ifade etmektedir. Onların çoğunluğu, fâsıkın tevbe etmeden öldüğünde, ebedi olarak cehennemde kalacağını ancak tevbe ettikleri takdirde tekrar mümin olacaklarını ve küçük günahları ve büyük

⁶⁹⁸eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/139.

⁶⁹⁹ Cebriye Mezhebi: Cehm b. Safvân (v. 128 /745) tarafından kurulmuştur. Her şeyin ezeli takdir ile meydana gelmesini savunan Cebriye mezhebine göre, insanın cüz'î iradesi yoktur. Mutezilenin tamamen zıddı bir görüşü benimsemiştir.

⁷⁰⁰ Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, **Ehl-i Sünnet Akaidi**, (Trc. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988, s. 189.

⁷⁰¹ Bağdâdî, **el-Fark**, s. 84.

günahları terkettikleri zaman, Allah'ın lütfuna bağlı olarak bağışlanabileceğini iddia etmişlerdir.⁷⁰²

Mutezileye göre büyük günah işleyen ne kâfirdir ne de mümindir, böyle bir kimse fasıktır, tevbe etmeden öldüğü takdirde cehennemde ebediyyen kalır.

Vasıl b. Ata'ya⁷⁰³ (v. 131/748) göre “Mürtekib-i Kebîre” yani büyük günah işleyen kimse, ne mümindir, ne de kâfirdir. O, ancak fasıktır. Hasan el-Basri ise, böyle bir kimsenin münafık olduğunu söylemiştir Vasıl, işte bu yüzden hocasının meclisinden ayrılarak, İslâm tarihinde ilk defa “el-Menzile beyne'l-Menzileteyn”, başka bir deyişle “iki yer arasında bir yer” nazariyesini ortaya atmıştır. Bu görüşe göre, büyük günah işleyen kimse, iman ile küfür arasında orta bir yerdedir ki, bu da fısaktır. Böylece Vasıl, fısık, iman ile küfür arasında müstakil üçüncü bir derece olarak kabul etmiş olmaktadır. Buna göre, büyük günah işleyen kimse, yani fasık, ölmeden önce tevbe ederse, tekrar iman makamına dönecek ve mümin olarak ölecektir. Tevbe etmeden önce ölürse, iman derecesinden daha aşağı, küfür derecesinden daha yüksek olan fısık, tamamen küfre dönüşecek ve kâfir olarak ölecektir. Böyle bir kimsenin ahiretteki yeri ise, Cehennem olup, ebedi olarak orada kalmaktır. Şu kadar var ki, fısıkın Cehennemdeki derecesi, daha dünyada iken, her ne kadar tevbe etmemiş ise de, imanını tam olarak yitirmemiş olduğundan kâfirin derecesinden daha üstün ve azap derecesi de, ondan daha hafif olacaktır.⁷⁰⁴ Vasıl, “el-Menzile beyne'l-Menzileteyn” görüşünü, ilk defa İslâmi kaynaklardan aldığı görünmektedir. Çünkü gerek Kur'ân-ı Kerim'de, gerekse Hz. Peygamber'in hadîslerinde bu kavramın ifade ettiği “Orta” Yol'a delalet eden pek çok ayet ve hadîslere rastlamak mümkündür. Mesela Kur'ân-ı Kerim, insanların bütün işlerinde orta yolu seçmeleri gerektiğine işaret ederek şöyle demektedir:

⁷⁰² Eş'arî, **Makâlâü'l-İslâmiyyîn**, s. 286.

⁷⁰³ Vasıl İbni Ata el-Gazzal, Medine'de 700 tarihinde doğmuş ve Basra'da yerleşmiştir. İtızal tabiri ilk defa bunun hakkında kullanılmıştır. Kelâm ilminin de müessislerindendir. Vasıl'ın “**Esnafü'l-Mürchie**”, **Tevbe**”, “**İki Menzile Arasında Menzile**” adlı kitapları ve “**Adl-ü tevhid**” hakkında hutbeleri ve sair eserleri vardır. Hicrî 131 de ölmüştür, İbn Kesîr, **el-Bidaye**, XI/79.

⁷⁰⁴ eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/48.

“Böylece, sizi insanlara örnek olmanız için tam ortada bulunan bir ümmet kıldık. Peygamber de size örnektir.”⁷⁰⁵

“Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açık tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın”⁷⁰⁶.

“Ey, Muhammed; Namaz kılarken sesini yükseltme, gizli de okuma, ikisinin ortasını bul”⁷⁰⁷.

Bu konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber de “Her şeyin en hayırlısı, ortasıdır” demiştir. Diğer bir rivayete göre de, Hz. Peygamber sahabeyle bulunduğu bir sırada yere bir çizgi çizmiş. Daha sonra da bu çizginin sağında ve solunda olmak üzere iki çizgi daha çizdikten sonra elini ortadaki çizgiye koyarak, “Allah'ın yolu veya Allah'a ulaştırılan yol, işte budur”⁷⁰⁸ demiş ve sonra da şu ayeti okumuştur: “Bu, dosdoğru yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara sapmayın. Allah size bunları sakınasınız diye buyurmaktadır.”⁷⁰⁹ Bu ayet-i Kerime’de Yüce Allah’ın, kullarının uymalarını istediği “dosdoğru yol”, aslında bu şekliyle daha birçok yerlerde geçen “orta yol” dan dan başka birşey değildir. İşte Vasıl da, bu meşhur nazariyesini ortaya atarken, büyük bir ihtimalle bu ve benzeri ayet ve hadislerin etkisi” altında kalmış olacaktır.⁷¹⁰

Seyyid Şerif Cürcânî “İbâziyye ” maddesinde şöyle der: “Onlar, Abdullah b. İbâz’a mensup kimselerdir. Ehl-i kiblede bize muhalefet edenler kâfirdir derler. Ameli imana dâhil ettikleri için büyük günah sahibini muvahhid kabul ederler fakat mümin olarak görmezler. Hz. Ali ve pek çok sahabeyi küfürle itham ederler.”⁷¹¹

Ehl-i Sünnet büyük günah işleyenin tevbe etmese bile temelli cehennemde kalmayacağı hususunda aynı görüştedir. Ebû Hanife’ye göre, işlediği günah büyük de olsa helal sayarak o fiili yapmadığı sürece günah kişiyi imandan çıkarmaz. O kişi,

⁷⁰⁵ Bakara 2/143.

⁷⁰⁶ İsra 7/29.

⁷⁰⁷ İsra 7/110

⁷⁰⁸ İbn Mâce, “es-Sünen”, I/5.

⁷⁰⁹ En’am, 6/153.

⁷¹⁰ Işık Kemal, Mutezile’nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi **AÜİFD**, C.XXIV, ss. 338-357.

⁷¹¹ Cürcânî, **et-Ta’rifât**, s. 3.

büyük günah işlemesine rağmen gerçek manada mümindir. “Fasık mümin” denebilirse de kâfir sayılamaz.⁷¹² Bil ki; ben Ehl-i kible'nin mümin olduğunu söylüyorum, farzlardan herhangi birini terk etmelerinden dolayı onları imandan çıkmış saymıyorum. Helal kabul etmedikçe, büyük bile olsa herhangi bir günahı işlemesi sebebiyle bir müslümanı tekfir etmeyiz, ondan iman ismini kaldırmayız. Onu gerçek mümin olarak isimlendiririz. Bir müminin kâfir olmamakla beraber fasık olması caizdir.”⁷¹³

Ehl-i Sünnetin iki büyük i'tikâdî ekolünden birini temsil eden Eş'arî, büyük günah işleyen kimseyi imânı sebebiyle mümin, işlediği günah sebebiyle de fasık olarak görür.⁷¹⁴ Kendisinde iman bulunana mümin adı verilir. Fıskı işleyen kişiye verilebilecek isim Eş'arî ekolüne göre fasık olmaktır. Bakıllânî de fıskı iman karşıtı olarak görmez. Zira tam bir zıtlıktan bahsedilmesi için buldukları mahallerin aynı olması gerekir. Hâlbuki imânın ve amellerin mahalleri birbirinden farklılık arz eder.

İmâm Mâtürîdî'ye göre günah işleyenler imandan çıkmazlar. Büyük günahlar bağışlanabileceğine göre küçük günahlar da bağışlanabilir. İman ehli ümitle korku arasında bulunur. “Doğrusu Allah kendisine şirk koşulmasını mağfiret etmez. Ondan başkasını da dilediğine bağışlar...”⁷¹⁵ Allah, küçük bir günah işleyene ceza verebileceği gibi, büyük günah işleyeni de affedebilir.⁷¹⁶

Kebîre noktasında Ehl-i Sünnet ile Mürcie ve İbâzîyye arasında belli bir yakınlık vardır. Öyleki; Ehl-i Sünnet ile Mürcie'nin her ikisi de büyük günah işleyenin mümin olduğu görüşünde hemfikirdirler. İbâzîyye'nin insanları sadece mümin ve kâfir diye ikili bir inaç sistemine tabi tutması da Ehl-i Sünnet'in anlayışına uygun düşmektedir. Ancak Mürcie'nin “hiçbir günah imana zarar vermez ve müminin vasfında bir değişiklik meydana getirmez” inancı Ehl-i Sünnet tarafından rededilmiştir. Ehl-i Sünnet'e göre de günah imana zarar vermez ama bir değişiklik olur. Vermez, çünkü amel imandan cüz değildir; büyük günah işleyenin müminlik

⁷¹² Aliyyü'l-Kari, **Fıkh-ı Ekber Şerhi**, (Trc. Hüseyin S. Erdogan), Hisar Yay., İstanbul trz., ss. 193-194.

⁷¹³ Beyazîzâde Ahmed Efendi, **İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri**, (Trc., İlyas Çelebi), İstanbul, MÜİF Vakfı Yay., 1996. s. 121.

⁷¹⁴ Eş'arî, **Lum'a fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida**, s. 75.

⁷¹⁵en-Nisa 4/48.

⁷¹⁶ Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye**, s. 231.

vasfında, kemal bakımından bir değişiklik arız olur. Bu değişikliğin sonunda ortaya çıkan yeni vasfın adı fasıklıktır. Ehl-i Sünnetin kullanmış olduğu fasıklık vasfı Mutezilenin iddia ettiği şekildeki imânla küfür arasında üçüncü bir merteye değildir. Çünkü fasıklık, iman ile küfür arasında bir yerde kabul edilecek olursa, onda ne iman ne de küfür olur. Hâlbuki bir kişi ya mümindir veya kâfirdir. Bu ikisinin ortasında üçüncü bir iman derecesinin bulunması aklen muhaldır.⁷¹⁷

Mâtürîdî ekolüne göre, işlediği günahı helal saymamak ve hafife almamak şartıyla büyük günah işleyen kimse imanını kaybetmez. Çünkü burada söz konusu olan tasdikdir. Bir insan imâna ancak girdiği yoldan çıkabilir. Yani tasdik yolu ile girdiği yoldan ancak tasdikini yitirerek çıkabilir. Bir mümin günahı sebebiyle asi, emre itaat etmediği içinde fasıktır. Böyle kişilerin durumu Allah'ın meşietine kalmıştır. Dilerse afeder cennetine idhal eder, dilerse de günahı miktarınca büyük veya küçük- cezasını çektikten sonra onu cennetine koyar.⁷¹⁸

İbn Hazm büyük günah işleyenin iman üzere olduğunu kabul etmiştir. “Bu konuda da görüşü Zahiri mezhebine göredir. Nasslara bakar, aftan mağfirete, hesap ve azaba dair olan nassları asla ihmal etmez ve şöyle bir izahatta bulunur:

‘Bir kimse bütün büyük günahlardan tevbe etmiş olduğu halde ahirete göçüp Rabbinin huzuruna çıkarsa veya hiç büyük günahı olmazsa onun diğer günahları tümü affolunur, o, cennet ehlinden olur, cehenneme girmezse küçük günahları ne kadar çok olsa da bağışlanır. Bir kimse bir veya daha çok büyük günahı olup da tevbe etmeden Allah'ın huzuruna varırsa bu durumda hüküm mizana kalır, amelleri tartıldığında, eğer hasenatı büyük günahlardan çok gelip ağır basarsa, onun büyük günahlarının ve diğer kötülüklerinin hepsi düşer. O, cennet ehlinden olur, cehenneme girmez. Kimin de hasenatı, büyük günahları ve diğer kötülükleriyle denk gelirse, o a'raf ehlinden olur. Onlar a'rafta bekletilirler, ne cennete ne de cehenneme girerler, orada kalırlar, kimin de büyük günahlarıyla kötülükleri, hasenâtından ağır gelirse, onlar cehennem ehli olup günahları nisbetinde ceza görürler. Bir defa cehennemde yanmaktan tut da elli bin yıla kadar cehennemdedirler, sonra Allah'ın merhameti ve Hz. Peygamber'in şefâatı

⁷¹⁷ Ahmed Saim Kılavuz, **İman-Küfür Sınırı**, s. 198.

⁷¹⁸ Nureddin Sabûnî, **Mâtüridiyye Akâidi**, (Trc., Bekir Topaloğlu, **el-Bidâye fi Usûl'd-Dîn**), DİBY., Ankara 1991, s. 80.

sayesinde oradan çıkıp cennete girerler. Bunların hepsi de cennete, fazla gelmiş olan hasenâtlarına göre mükâfat görürler.’⁷¹⁹

Baslangıçtan itibaren Mutezile kelâmcıları İslâm dininin temel ilkelerini ortaya koydukları “Usûl-i Hamse” prensiplerini kabul etmeyenleri Mutezilî olarak görmemişlerdir. Bunlardan birine dahi muhalefet edenin bazen kâfir, bazen fâsık, bazen de hatalı olacağını ileri sürmüşlerdir.⁷²⁰ Bu prensiplerden biri olan “menzile beyne’l-menzileteyn” onların iman, büyük günah işleyeninin durumu ve günahların affi konularındaki görüşlerinin temelini oluşturmaktadır.

Mutezile ekolü nakli kabul etmekle birlikte akait konularında akla da yer veren, akıl ile nakil çelişir gibi görünen yerlerde akıl ışığında nakli te’vil eden bir metod takip etmiştir.⁷²¹

Mutezile mezhebine göre büyük günah işleyen bir mümin (iman etmiş kişi) artık ne mümindir ne de kâfirdir, o fasıktır. Mutezile inancına göre büyük günah işleyen mümin fasık olur ve fasık kişi işlediği büyük günahından ötürü tevbe etmezse cehennemde azap çeker. Eğer tevbe ederse yeniden mümin olur. Onlara göre fasık mümin ile kâfir arasında bir konumdadır, bu esasın adı olan “iki konum arasındaki bir konum” da buradan gelmektedir.

Vasıl b. Atâ, fısık, iman ile küfür arasında müstakil üçüncü bir derece olarak kabul etmiştir. Buna göre, büyük günah işleyen kimse, yani fasık, ölmeden önce tevbe ederse, tekrar iman konumuna dönecek ve mümin olarak ölecektir. Tevbe etmeden önce ölürse, iman derecesinden daha aşağı, küfür derecesinden daha yüksek olan fısık, tamamen küfre dönüşecek ve kâfir olarak ölecektir. Böyle bir kimsenin ahiretteki durumu, cehennem olup, ebedi olarak orada kalmaktır. Şu kadar var her ne kadar tevbe etmemiş ise de, imanını tam olarak yitirmemiş olduğundan kâfirin derecesinden daha üstün ve azap derecesi de, ondan daha hafif olacaktır.⁷²²

⁷¹⁹ Ebû Zehra, **İbn Hazm**, (Trc., Osman Keskioglu, Ercan Gündüz) Buruc Yay., İstanbul 1996, ss. 196-197.

⁷²⁰ Çelebi, İlyas, “Menzile Beyne’l-Menzileteyn”, md., **DİA**, TDV Yay., Ankara, 2004, C. XXIX, s. 161.

⁷²¹ Topaloğlu, **Mâtüridiyye Akâidi**, s. 173.

⁷²² **Milel ve’n-Nihal**, I, 48; Hasan Carullah Zuhdî, **el-Mutezile**, s. 54.

Mutezile'ye göre, işlenen küçük gûnahtan ötürü azab edilmesi câiz olmadığından, ona azab etmeyi terk etmek de af ve mağfîret kısmına dâhil olmaz. İşlenen büyük gûnah ise onun da affi mümkün olmaz. Bunun câiz olmayacağından, burada aslah olanı terk söz konusudur.

Buna karşılık olarak, İbâziyye, biraz daha farklı bir tutum sergilemiştir. Onlara göre, kebîre (büyük gûnah) işleyenler muvahhidirler, ancak mümin değildirler.⁷²³

Bu husustaki İbâzîlerin kanaatişu şekildedir. İbâziyye'yi diğer Haricî fırkalardan ayıran en mühim husus gûnah işleyenler mümin değildirler, fakat kâfir de değildirler, muvahhidirler. Büyük gûnah işleyen kâfirdir, bu küfür ise dinden çıkaran küfür manasında değildir. Bunu "küfr-i nimet" manasında telakki etmişlerdir. Şirk koşan anlamında ki küfür şeklinde değildir.

⁷²³ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/134; Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, s. 74.

3. BÖLÜM

İBÂZİLERİN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

3.1. İMÂMET MESELESİ

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk ihtilafların siyasî menşeli ve imâmet meselesi ile yakından ilgili olduğu bilinmektedir. İmâmet konusu da dâhil olmak üzere firkaların temel yaklaşımları tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmelidir. Zira fırka görüşlerinin doğru anlaşılması büyük ölçüde ileri sürülen görüşlerin arka planında yer alan tarihî ve sosyo-politik ortamın bilinmesi ile mümkün olacaktır.

Eş'arî, Hz. Osman ile Hz. Ali döneminde meydana gelen anlaşmazlıkların ümmet arasında meydana gelen tartışmaların ana mihrini teşkil ettiğini söylese de imâmet meselesinin daha erken dönemde ortaya çıktığını, ancak önceki halifelerin başarılı yönetimleri sayesinde büyük bir probleme dönüşmediğini söylemek daha doğru olacaktır.⁷²⁴

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından başlayan imâmet sorunu bir problem olarak tarihte derin sosyo-politik izler bırakarak günümüze kadar gelmiştir. O günden günümüze gelinceye kadar imâmet, ümmet içerisinde sürekli tartışılan bir mesele olarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır. İslâm düşünce tarihinde yer alan firkalar imâmet konusuna kayıtsız kalamamış ve hemen hemen her fırka kendine has

⁷²⁴ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s.4.

bir görüş ileri oluşturmuştur. İbâzî imâmet anlayışını ortaya koymadan önce diğer fırkaların imâmet hakkındaki görüşlerini kısaca özetlemekte fayda görüyoruz.

Şîa içinde yer alan pek çok fırkaya göre imâmet, dinin en önemli rüknüdür. Şîa imâmeti akidenin içine dâhil etmiş ve konuya inanç zaviyesinden bakmıştır. Şîa'ya göre imâmet, Hz. Ali ve evladına aittir. Bu ise açık veya gizli nas ve vasiyet ilemdir. Şîî müellif Tusî'ye göre din beş temel üzerine müessesdir. Bunlar; nübuuvet, imâmet, adalet ve ahiret inancıdır.⁷²⁵ İmamlar nebi değildirler. Fakat Peygamber makamındadırlar. Marifetullah'a ulaşmanın şartı Allah'ı ve Resulullah'ı ve Ali'nin velayetini tasdikle ancak mümkün olabilir. Resulullah'tan sonra on iki imam'ın makamı gelir. İmamları sevmek iman gereği, sevmemek ise küfürdür. Dünyada ne varsa hepsi imamların temlikindedir.⁷²⁶

İmamiyye Şiasına göre imâmet, dinin temel prensiplerinden olup, inanılması gereken akidevî bir unsurdur⁷²⁷ ve Allah tarafından belirlenen bir makamdır.⁷²⁸ İmâmet makamı Peygamberlikte olduğu gibi, ilâhî bir lütuftur. Peygamberlerin gönderilmesindeki hikmet ve zaruret ne ise, aynı şeyler imâmet içinde geçerlidir. Yani İmamiyye Şiasında imamlar gayb âlemiyle irtibat kurabilirler, masumdurlar ve gerekirse mucize dahi gösterebilirler. Kur'ân'ın mesajının anlaşılması için her zaman imamlara ihtiyaç vardır. Peygamberliğin devamı niteliğindedir. Aynı anda iki Peygamberin varlığını kabul ederlerken iki imamın varlığını kabul etmezler.

Zeydî imamların çoğuna göre imâmet aklen değil dinen vaciptir. İmâmet makamı alelade bir makam olmayıp o makama gelen kişide belirli hasletlerin olması gerekir. İmamlar Peygamberler gibi masum değildirler.⁷²⁹

Mutezilî imâmet anlayışında bir kısım ulema, imam tayin etmenin, şer'an farz olduğunu belirtirlerken; diğer bir kısmı ise, devlet başkanının her zaman gerekli olmadığını söylerler. İmâmete duyulan ihtiyaç içtimai bir reflekstir. Ümmet kendi

⁷²⁵ Bkz., Tûsî, **Risâle-i İmâmet**, s 14.

⁷²⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Babeveyh el-Küleynî, **Risâlatü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiyye**, (Trc. E. Ruhi Fiğlalı) Ankara 1978, I/193.

⁷²⁷ Metin Bozan, "İmamiyye Şîa'sının Peygamberlik ve İmâmet Anlayışının Mukayesesi" **Dini Araştırmalar**, Eylül-Aralık, c. IX, s. 26, ss. 95-112.

⁷²⁸ Metin Bozan, "İmamiyye Şîa'sının Peygamberlik ve İmâmet Anlayışının Mukayesesi", s. 96.

⁷²⁹ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslamiyyîn**, I/140-145.

arasında doğruyu bulup, kötü yola düşmemesi, adaletin tam tecelli etmesi durumunda imama ihtiyaç yoktur.⁷³⁰ Mutezile imâmet konusunda, imamın belirlenmesi görevinin ümmete ait olduğunu belirtir. Seçme ve seçilme hürriyetini savunur. İmam olacak şahısta erdemlilik vasfını arar. İmâmet, halkın hür iradesine bırakılmış ümmetin hizmet ve yararını gözeten bir konudur. Onlara göre imâmeti üstlenecek kişi adalet, sıdk, ilim, kitap ve sünneti bilerek onlarla hüküm verme gibi vasıflara malik olmalıdır. Bu çerçevede Mutezile mezhebi, fadıl imam (en faziletli kişinin imam olması) ve mefdul imam (daha az faziletli kişinin de imam olabileceği) kavramlarını geliştirmişlerdir. Mutezilî Kâdı Abdulcabbar, imâmet sorununu dini bir esas olarak değil, dünyevi bir maslahat olarak görmüştür. O, imâmetin, hem aklen hem de dinen gerekli olduğunu söylemiştir.⁷³¹

Şîa'nın konuyu itikada dair bir mesele olarak öne çıkarması, Ehl-i Sünnet âlimlerinin de eserlerinde buna yer vermelerine, Şîa'nın değerlendirmelerine anti tez geliştirmelerine sebep olmuştur. Ehl-i Sünnet, Mürcie ve Şîa, imâmeti gerekli olduğunu belirterek, ilâhî hükümlerin yerine getirilmesi, birlik ve beraberliğin devamı devlet başkanının varlığına bağlarlar. İmâmetin varlığı, ehl-i sünnet ve mürcie'ye göre ümmet için; imamiyye ve caferiyyeye göre ise Allah için vacip ve gereklidir.

Şîa uleması imâmeti Allah'ın tayiniyle belirlendiğini iddia ederek⁷³² bunu dinin aslından sayarken,⁷³³ ehl-i sünnet âlimleri dinin fûruatından saymışlardır.⁷³⁴ İbâzî mezhebi, imâmeti İslâm şeriatının hükümlerinin hâkim kılınıp, ümmetin işlerini icra hususunda itaat edilme hakkına sahip olan kişiye itaat etmek vaciptir ve bu eylemi de biat olarak değerlendirir.⁷³⁵

⁷³⁰ Abdu'l-Cabbar, el-Kadi Ebi'l-Hasen **el-Muğni**; (Thk. Muhammed Mahmud Kasım), I-XVI, Kahire 1381, c.XV (fi'l-imâmeti), ss.16-195.

⁷³¹ Kâdı Abdu'l-Cabbar, **el-Muğni**, ss.16-195.

⁷³² Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru**, s.28.

⁷³³ Ca'fer Sübhânî, **Muhâderâtun fi'l-İlâhiyyât**, (Telhis. Ali er- Rabbânî Gulpeyânî), Müessesatu İmâm Sadık, Kum 1431 s. 326-328.

⁷³⁴ Ebû'l-Feth Muhammed b. AbdilkeriŞehrisânî, m, **Nihaâyetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm**, (Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kutub'l-İlmiye, Beyrut 2004, s. 267

⁷³⁵ Eттаfeyyiş, **Şerhu'n-Nil**, XIV/271.

3.1.1. İmâmetin Tanımı

3.1.1.1. Lügat Anlamı

İmâmet lügatte kastetmek, öne geçmek anlamına gelen “emme” fiilinden mastar olup insanların önüne geçmek anlamına gelir⁷³⁶Ayrıca “başkasının halefi olmak ve yerine geçmek” şeklinde tarif edilmektedir. Çoğu kez imâmetle aynı manada kullanılan, “halfen, hılfeten ve hılafeten” şeklinde üç mastarı olan hilâfet kelimesi ise birisinin ardından onun yerine geçmek, başka birinin yerini almak, başkasına vekâlet etmek manalarına gelmektedir.⁷³⁷

3.1.1.2. İstilahî Anlamı

Hz. Peygamber’den sonra İslâm toplumunun idaresini en üst seviyede üstlenen kişinin görev ve makamını ifade eder. Bu makamı ifade için kullanılan “hilâfet” ile eş anlamlı kullanılmış olsa da, hilâfet daha çok fiili otoriteyi, imâmet ise nazari manada devlet başkanlığını belirtir.⁷³⁸

İstilahta imam “kendisine uyulan kimse” demektir. Toplumun başında bulunan ve toplumun fertlerini yönlendiren kişiler imam diye anılmıştır. İmamın sevk ve idare ettiği toplum ise ümmet kelimesiyle ifâde edilmiştir. Bu durumda imam “ümmetin idaresini tekeffül eden, üstlenen kişi”, imâmet “imamın üzerine aldığı görev” anlamına gelmektedir. Ayrıca cemaate namaz kıldıran kimseye önder ve yönetici niteliği sebebiyle imam, yaptığı göreve imâmet denmişse de, karışıklığı önlemek amacıyla devlet başkanlığı için “büyük imamlık” (el-imâmetü’l-uzmâ, el-imâmetü’l-kübrâ) ifadesi tercih edilmiştir.

Cenâb-ı Hak yeryüzünün halifesi olarak nitelendirdiği insanoğluna⁷³⁹ubudiyeti yanında birde dünyada nasıl yaşayacağı ve beraberce nasıl yaşamaları gerektiği hususunda içlerinden seçmiş olduğu “elçileri”⁷⁴⁰ aracılığıyla emir ve nehiyelerini

⁷³⁶ İbn Manzur; **Lisânu’l-’Arab**, XII/24-26; Firuzabadi, **Kamûsu’l-Muhît**: IV, s. 179.

⁷³⁷ İbn Manzur, **Lisânu’l-’Arab**, IX/82.

⁷³⁸ Avni İlhan, “İmâmet”, **DİA**, İstanbul 2000, C. XXII, s. 290.

⁷³⁹ Bakara2/30.

⁷⁴⁰ Kehf, 18/110.

bildirmiştir.⁷⁴¹ Bazılarına da peygamberlik vazifesi yanında birde “imârat”, (İmâmet, siyaset, idare: yönetim) vazifesini tevdi etmiştir.⁷⁴²

Hukuki manası ise, dinî ve dünyevi liderliğe yani İslâm hükümeti başkanlığına layık olarak Hz. Peygamber’e halife olmaktır. Bu noktada o sıfatının, Hz. Peygamber’in yoluna uyulduğu nispette gerçekleşeceği ifade edilmektedir.

Cüveynî, “İmâmeti, din ve dünya ile alakalı mühim meselelerde havâs ve avâmın tümünü ilgilendiren olgun manada başkanlık ve yönetim şeklinde tarif ederken⁷⁴³

el-İcî’ye göre risalet görevi dışında, Hz. Peygamber’in yerine geçerek, Allah’ın yeryüzündeki hâkimiyetini ve bütün müminlere ait olan yetkiyi temsil etmek; dini görevleri yürütme konusunda Hz. Peygamber (sav)’e vekil olmaktır. İmama uyulması bütün ümmete vaciptir.⁷⁴⁴

Maverdi’ye göre imâmet, dini korumak ve dünyayı yönetmek üzere nübüvvetin yerine konulan makamdır.”⁷⁴⁵

Erken dönem İslâm toplumunda devlet başkanlığına geçen kişiye “imam denilmiştir.”⁷⁴⁶ Sonraki dönemlerde “hilâfet” kelimesi kullanılmıştır.

Yapılan tanımlara baktığımızda, lafız olarak mübâyenet olmasına rağmen, manalar arasında çokça fark görülmemektedir. Tanımların odak noktası, Peygamberlik iddiasında bulunmaksızın din ve dünya işlerini yürüten şahsın Hz. Peygamber’e(sav) vekâleten toplum liderliği (Devlet Reisliği) yapmaktır şeklinde söylenebilir.⁷⁴⁷

İbâzîler’e göre, dini korunmasında, savunulmasında ve dinin buyruklarını yerine getirmede ihmali olanların ikaz edilmesi, ifsat edenlerin yola getirilmesi,

⁷⁴¹ Mâide, 5/67.

⁷⁴² Akif Köten, **Hz. Peygamberin İmâmet Tasarrufu, Din Devlet İlişkileri, Sempozyum Bildireleri**, Beyan Yayınları, s. 99-110.

⁷⁴³ Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf Cüveynî, **Ğıyâsu'l-Ümem fi'İltiyasız'-Zulem**, (Nşr. Hilmi Fuad Abdulmu'min), İskenderiye 1979. s. 55.

⁷⁴⁴ Ebû'l-Fazl Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed el-İcî, **el-Mevâkıf**, Beyrut trz., s.395.

⁷⁴⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hatib el-Maverdî, **Ahkâmu's-Sultaniyye**, Beyrut 1990, s. 29.

⁷⁴⁶ İlhan Öz, “İmâmet”, **DİA**, XXII/221.

⁷⁴⁷ İbn Manzur, **Lisânu'l Arab**, IX/82.

adaletin sağlanması için, bir imamın otoritesine ihtiyaç vardır. İmam; dini korumak, dini bilgileri delilleriyle anlatmak ve bu hususta insanların şüphesini izale etmek, gayri müslimleri İslâm'a davet etmek, dinin aslını korumak, hurafelerden uzak tutmak, Müslümanların dinlerini yaşamasında gereken kolaylıkları sağlamak, dinin şearini ilan etmek ve farzların yerine getirilmesini sağlamakla sorumludur.⁷⁴⁸

Devletin temelini dini koyan Mâverdî (v.450/1058)'ye göre imâmet; dini muhafaza ve dünya işlerini din ile idare etmekte peygamberliğe vekâlet için vaz' edilmiştir.⁷⁴⁹

3.1.1.3. Kur'ân'da İmâmet Kavramı

İmam kelimesi Kur'ân'da altı yerde geçmektedir.⁷⁵⁰ İmâmet farklı kelimelerle fakat yakın anlamlarda yer almıştır. Müslüman halkın riyaseti, yöneticiliği gibi konular Kur'ân'da bahsi geçmekle beraber geniş manada bir imam profilini görmek zordur.

Kur'ân-ı Kerim'de, devletin idari yapısını tanzim eden açık hükümler yoktur.⁷⁵¹ 'Nass' ile açıkça bildirilmeyen meseleler müşavereye/danışmaya bırakılmıştır. İşin ehline verilmesi, insanlar arasında adaleti sağlamak, dinin emirlerini yerine getirmek, anlaşmazlık ve uyuşmazlık halinde Allah ve Peygambere başvurmak, şüpheli şeylerden kaçınmak gibi⁷⁵² sosyal ve siyasal hayatı tanzim edici ölçüler vardır.

Kur'ân-ı Kerim'de idare veya yönetim meselesi, ulu'lemlr, imam ve halife kelimeleri şeklinde anlatılır.

İslâm Dini, dini işleri yürütenlere dünyevi işlerin de verilmesini emreder. Kur'ân-ı Kerim'de imâmetle ilgili geçen kelimelerden biri de ululemrdir, konumuzla doğrudan ilgili olan ayette; "Ey İman edenler! Allah'a itaat edin, Resulüne ve sizden

⁷⁴⁸ Eттаfeyyîş, Şerhu'n-Nil, XIV/272.

⁷⁴⁹ Maverdî, **Ahkâmu's-Sultaniyye**, s. 29.

⁷⁵⁰ Hicr, 15/79; Yasin, 36/12; Bakara, 2/124.

⁷⁵¹ Hatipoğlu, Mehmed Said, "Hilâfetin Kureyşiliği", **AÜFD**, Ankara 1978, c.XXIII, 141-142.

⁷⁵² İsra, 17/36.

olan ululemre de itaat edin”⁷⁵³Kur’ân’ın bu emri bize ululemre (idarecilere) itaati gerekli kılmıştır. Ululemr ise bize emredici konumda olan imamlardır.

3.1.1.4. Hadislerde İmâmet

Hız. Peyganber (sav) vefat ettiğinde, Müslümanların yönetimine kendisinden sonra gelecek kimse için sınırları belirtilmiş bir sistem koymamıştır.⁷⁵⁴

İmâmet konusu hadislerde daha kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Bazı hadis kitaplarında imâmetle alakalı müstakil bapların oluşturulduğunu görmekteyiz.

Buhârî’nin “Kitabu’l-Ahkâm”, İmam Müslim “Kitabu’l-İmâre”, Ebû Davûd “Kitabu’s-Sünne”, Tirmizi “Kitabu’l-İlim” ve “Kitabu’l-Fiten”, İbn Mâce “Kitabu’l-Cihâd” ve “Mukaddeme “ de imâmetle alakalı konuları bir araya getirmiştir.

Bir hadiste “Kim zamanının imamını tanımadan ölürse cahiliye ölümü üzerine ölmüş olur.”⁷⁵⁵

Ebû Hüreyre’den nakledilen şu hadis konumuzu aydınlatır niteliktedir:

Hız. Peygamber (SAV) şöyle buyurmuştur:

“Benden sonra iki kısım idareciler sizi idare edecektir. İyiler iyilikleriyle, kötüler kötülükleriyle sizi idare edeceklerdir. Hakka uygun olan her hususta onlara itaat edin. Onları dinleyin, iyilik yaparlarsa bu hem onlar hem sizin için iyidir. Kötülükte bulunurlarsa bu durum sizin lehinize onların aleyhinedir.”⁷⁵⁶

Hız. Peygamber (SAV), “Üç kişi sefere çıktıkları zaman içlerinden birini emir tayin etsinler.”⁷⁵⁷

⁷⁵³ Tevbe, 9/12; İsrâ, 17/71; Enbiya, 21/73; Nisa, 4/59; Secde, 32/24.

⁷⁵⁴ Demircan, **Din siyaset ilişkisi**, s. 91.

⁷⁵⁵ Müslim, “İmâre”, 13.

⁷⁵⁶ Dârekutnî, “İdeyn”, s.3.

⁷⁵⁷ Ebû Davûd, “Cihad”, s. 87.

“Kim bana itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur, kim bana isyan ederse Allah’a isyan etmiş olur. Kim benim emîrime itaat ederse bana itaat etmiş; kim de benim emîrime isyan ederse bana isyan etmiş olur.”⁷⁵⁸

Bu ve buna mümasil hadislerde devlet yöneticisi imam ve idareci kelimeleriyle ifade edilmiştir. Hadislerde, Hilâfet ve imâmetin ahkâmı, imamların Kureyş’den oluşu, imamlığı sahih olanlar, imamın vazifeleri, ululemre itaatın vucubu gibi birçok başlıklar altında hadis rivayet edilmektedir.⁷⁵⁹ Kur’ân’da esası ortaya konulan idare ve yönetim meselesi hadislerde teferruatlı açıklanmıştır.

3.1.1.5. İsimlendirme Problemi

Devleti yönetmede riyaset makamı için kullanılan tabirlerden biride imâmet”tir.⁷⁶⁰ Devlet başkanına, Hz. Peygamber’in (sav) vekili olduğu için “halife”, lider olmasında ötürü “imam” denmektedir. İmâmet hakkında birçok tarifler yapılmış olsa da genelde birbirine yakın manalar ihtiva etmektedir.

Devletin idaresi makamında olduğu için ilk kaynaklarda “Hilâfet ve imâmet” kavramlarının aynı manada yazıldığını görmekteyiz. Günümüz itibariyle devlet başkanlığı ile yer değiştirmiştir. İmâmet, Hz. Peygamberin vekili olarak, din ve dünyâ işleri hakkında yapılan riyasetten ibarettir.⁷⁶¹ Hz. Peygamberin vefatından sonra, Kur’ân’daki emir ve nehiylerin icrasında müslümanların sosyal hayatında asayişin temini için şer’î kuralların tatbikinde imamın olması elzemdir.

İslâm Hukukunda devlet başkanlığı, aynı anlamda kullanılan ve bir görevin adı olan “imâmet-i uzmâ”, “halifelik” ve “mü’minlerin emirliği”(emiru’l-müminin) tabirleriyle ifade edilmiştir. Bu sıfatlarla anılan kişi, kendisinde yüksek hükümet (yürütme) organı niteliği ve yetkisine sahip bulunmaktadır.

İbâzî inancında, yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak, dünya işlerini düzene sokmak üzere Allah’ın yeryüzündeki hâkimiyetini veya bütün müminlere ait olan hilâfet ve yetkiyi temsil ettiği için imam’a tebaiyeti lüzumlu görerek, “imam”

⁷⁵⁸ Buhârî, “Enbiya”; Müslim, “İmâre”, 44; İbn Mâce, “Cihâd”, 42.

⁷⁵⁹ İbrahim Canan, **Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yay., İstanbul 2001, C. VI, ss, 404-502.

⁷⁶⁰ Muhammed Ziyaeddin Reyyis, **en-Nazariyyetü’s-Siyasîyyeti’l-İslâmiyye**, Kahire 1979, s.117.

⁷⁶¹ Teftazani, **Şerh’ul- Akaid**, s. 95; **Şerhu’l-Makasid**, V/232.

lafzında ısrarcı olmuşlardır. “Sultan” ve “Melik” gibi sıfatlar kuvvet, galebe ve zulmü çağrıştırdıkları için İbâzîlerce kullanılmamıştır. İbâzî âlim Eттаfeyyiş, adil bir imamı “sultan” şeklinde tesmiyesini uygun görmez.⁷⁶² İmamın seçilmesindeki asıl gaye ortaya çıkması muhtemel menfi bir ahvalin def edilmesidir. Böyle bir zararın def edilmesi için imâmet irade edilmiştir.⁷⁶³

İbâzî kaynaklarda imâmetin tarifi daha önce yapılanlara göre daha kapsamlı ve günümüz devlet başkanlığını anımsatmaktadır. İmâmet, hilâfet, imâret ve riyaset lafızda ayrı olsalar da genel olarak aynı manaya delalet etmektedir.⁷⁶⁴

İmâmet, ümmet üzerinde yürütülen bir yönetim ve kendisinin üzerinde başka bir yetkilinin bulunmaması ile onların işleri üzerinde tasarruf etme yetkisidir.⁷⁶⁵ İmâmet, dinî ve dünyevi liderliğe, yani İslâm hükümeti başkanlığına layık olarak Hz. Peygamber’e halife olmaktır. Bu noktada o sıfatının, Hz. Peygamber’in yoluna uyulduğu nispette gerçekleşeceği ifade edilmektedir.⁷⁶⁶

İlk halife ile başlayan Müslüman yöneticilerin değişik unvanlarla anıldıkları görülmüştür. Mesela; Hz. Ebûbekir, “Halife”⁷⁶⁷, Hz. Ömer, “Emiru’l-Müminîn”⁷⁶⁸, Hz. Ali, “İmam”, Muâviye ise “Melik” şeklinde vasıflandırılmıştır. Ayrıca bu unvanlar dışında halifeler, “Büyük Sultan” ve “İmam” şeklinde de nitelendirilmiştir. Dolayısıyla Hz. Ebûbekir’le kullanılmaya başlanan halife kavramının Hz. Peygamber tarafından nasla belirlenen bir yönünün olmadığı⁷⁶⁹ söylemekte herhangi bir sakınca yoktur. Rivayetlerde yer aldığı şekliyle özellikle halifelerin halife, halifetu Rasûlillah ve Halifetullah şeklinde isimlendirilme meselesinin Hz. Peygambere isnat edilmesi, rivayetlerin subûtu ve delaleti açısından söz konusu değildir. Ayrıca halifelerin

⁷⁶² Eттаfeyyiş, **Şerhu Âkidetu’t-Tevhid**, Umân, 1983, s. 32.

⁷⁶³ İbn Zekvân **Sîre**, S. 75.

⁷⁶⁴ Eттаfeyyiş, **Şerhu Âkidetu’t-Tevhid**, s. 437.

⁷⁶⁵ Eттаfeyyiş, **Şerhu Âkidetu’t-Tevhid**, s. 437.

⁷⁶⁶ Eттаfeyyiş, **Şerhu Âkidetu’t-Tevhid**, s. 437.

⁷⁶⁷ İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.

⁷⁶⁸ Celâleddin es-Suyûtî, **Tarihu’l-Hulefa**, Beyrut 1993, s.123.

⁷⁶⁹ Halifat, **el-Usûlü’t-Tarihiyye**, s. 3.

isimlendirilmesi ile ilgili rivayetlerin birbirleriyle çeliştiği de görülmüştür.⁷⁷⁰ İbn Zekvân ise, konuyu tartışırken halife tabirini açık şekilde kullanmaktadır.⁷⁷¹

Genellikle devlet başkanı makamını ifade etmek üzere “hilâfet” ve “imâmet” kelimeleri kullanılmaktadır. İmamdan kastedilen mana, Müslümanların halifesi ve idarecisidir. Hz. Ömer devrinden itibaren devlet başkanlarına halife denilmesi yerine, emiru’l-müminin tabirinin kullanıldığı ve daha sonraları cemaatla kılınan namazlardaki imamlıktan ayırmak için devlet başkanlığına imâmet-i kübrâ⁷⁷² veya imâmet-i uzma denilmiştir.

İmâmet unvanı, Hz. Ali’nin İslâm devletinin başına geçmesinden itibaren devlet başkanları için kullanılan bir unvan olmuştur. Şii kaynaklarda ise daha yaygın olarak kullanılmıştır⁷⁷³.

İbâzîler genel olarak devlet başkanı için imam⁷⁷⁴ ifadesini kullanırlar. “İbazîyye, Ali b. Ebî Talib’den ayrılışlarından itibaren Emiru’l-Müminin ismini kullanmamıştır”⁷⁷⁵

“Emirü’l-Müminin” olduğu gibi ordu komutanı, ülke yöneticisi, beytü’l-malda tasarruf yetkisine sahip, en büyük kadı ve en büyük muhtesib idi. O, devleti ve vatandaşları Allah’ın emirleri doğrultusunda idare etmekle mükellef idi. Bununla birlikte çeşitli siyasî durumları ifade etmek üzere imam kelimesine değişik sıfatlar eklemişlerdir. İbâzîler genel olarak devlet başkanları için imam ifadesini kullanırlar. Bununla birlikte çeşitli siyasî durumları ifade etmek üzere imam kelimesine değişik sıfatlar eklemişlerdir.

⁷⁷⁰ İlyas Canikli, , “Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki”, **AÜSBE**. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2004, s.16.

⁷⁷¹ İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.

⁷⁷² İbn Hazm, **el-Fisal f i’l-Milel ve’l-Ehva ve’n-Nihal**, IV/90.

⁷⁷³ Kadı, Abdu’l-Cabbar, **Şerhu’l-Usûl’i’l-Hamse**, s. 750.

⁷⁷⁴ İbn Sellâm, **Bed’u’l-İslâm ve Şerâi’ü’l-Din**, s. 95.

⁷⁷⁵ Bağdâdî, **el-Beyne’l-Fırak**, s. 103.

3.1.2. İmâmetin Tarihsel Gelişimi

3.2.2.1. Hz. Peygamber'den Sonra Halife Seçimi

Hz. Peygamber (sav)'in idare şekli, Kur'ân-ı Kerim'e ve özellikle tevhit inancına bağlı itikâdî ve ahlâkî temeller üzerine müesses dini bir yönetim tarzıydı. Bu yönetim, asabiyet ve kabilecilik yerine takva, ümmet bilinci ve din kardeşliğini hâkim kılan anlayışa dayalıydı.

Hz. Peygamber (sav) Mekke'de devlet başkanı değildi, Ancak hicretten sonra, Medine'de bulunan Evs ve Hazrec kabilelerinden (Araplar) Müslümanlar, gayrimüslimler ve Museviler arasında bir muahede yaparak biat yoluyla meşruluğunu halka dayandırarak İslâm Devleti'ni oluşturmuştur. Hz. Peygamber, (sav) işlerinde emirler vererek uygulatıyor, bir konu için kurallar koyabiliyor, gerektiğinde cezalar verebiliyordu. Bütün bunlardaki hareket noktası Kur'ân emirleri idi.

Hz. Peygamber (sav) Medine-i Münevvere'de geçirmiş olduğu son on yılında mükemmel bir devlet ve hükümet idaresini kurmuştur. Bugünkü kurulu düzenlerin çok ötesinde sistemli bir model bırakmıştır. O devirde, Arap Yarımadasında, kurulmuş düzenli bir devletten bahsetmek mümkün değildi.⁷⁷⁶ Aslında Hz. Peygamber vefat ederken, arkasında kurulu bir devlet bırakmıştı.⁷⁷⁷ Hz. Peygamber (sav) hiçbir zaman bu devlete bir isim vermemiş, İslâm Devleti adı kullanılmamıştır.

Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından kısa süreli siyasî kaos yaşanmıştır. Bu karışık durumdan ortaya çıkan asıl müşkül konu "imâmet" oldu. Müslümanların liderinin kim olacağı ve bu kişinin nasıl belirleneceği, kriterlerin neler olacağı gibi adım adım hal çaresi bulunması gereken problemler vardı. Aslında bu müşkül meseleyi belirleyen beş güç vardı. Bunlar;

Ensâr: Adayları Hazrec'in lideri Sa'd b. Ubade idi. Ancak hem Evs kabilesinin desteği yoktu, hem de Ensâr'dan da karşı çıkanlar vardı.

⁷⁷⁶ Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, (Trc. Salih, Tuğ) Yeni Şafak Yay., Ankara 2003, s. 287.

⁷⁷⁷ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, s. 287.

Muhacirler: Birkaç farklı gruba ayrılmış durumdaydılar.

Kureyş'in ileri gelenleri: Ümeyye ailesinin adayı Ebû Süfyân'dı.

Hz. Peygamber (sav)'in yakın çevresi: Hz. Ebûbekir'in halife olmasını istiyorlardı.

Hz. Ali taraftarları: İmâmet vazifesini zorunlu görerek, imâmın nass ve tayin ile Allah tarafından belirlenmesinin gerekliliğine inanıyorlardı.⁷⁷⁸ Bunun için Hz. Ali'nin "nass" ile tayin edildiğini ve imâmetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunun mücadelesini veriyorlardı. Bu durum sonraki dönemlerde Şîa'ya temel oluşturmuştur.⁷⁷⁹

İlk dönem İslâm mezheplerini tetkik ettiğimizde, başta Şîa olmak üzere itikâdî mezheplerin ihtilaf ettikleri hususların başında imâmet meselesinin geldiği aşikârdır.

İbâzî âlimler, dinin korunması ve dünya siyasetinin yürütülmesi için, devlet başkanının lüzumunu, tartışmasız kabul ederler. Bunlara göre imâmet, yani devlet başkanlığı, peygamberliğe halef olarak din ve dünya işlerinin yürütülmesi için konulmuştur, İmamın en temel vazifesi Kur'ân-Kerim'in bütün hükümlerinin icrası ve adaletin sağlanmasıdır. İmam bu vazifesinde zora başvurabilir, bu onun yetkisi dâhilindedir. İmam icraatında şer'î kurallara uymak zorundadır. Bunu yaparken Allah'ın kitabı, Resulullah'ın sünneti ile ilk iki halifenin davranışlarını şiar edinir. Devlet işlerini yürütmeye bu temel prensiplerin dışına çıkamaz ve tahkîme başvuramaz. İmam gerek görürse savaş ilan edebilir ve savaşa bizzat komuta eder. Namaz kıldırma vazifesi imama aittir. Atamalar ve gelirlerin toplanmasından sorumludur.⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru**, s.40.

⁷⁷⁹ Nasiruddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tusî (v. 672/1274), "**İmâmet Risalesi**", (Trc. Hasan Onat), **AÜİFD** Ankara 1996, C. XXXV, ss. 182-187.

⁷⁸⁰ Fırlı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, 118.

3.2.2.2. Hz. Ebû Bekir (632-634)

Hz. Peygamber (sav) in vefat haberi duyulunca Ensâr, halife seçmek üzere Benî Saide Sakifesinde toplandı⁷⁸¹ Bu durum Hz. Peygamber'in (sav) hastalığı sırasında da Ensâr'ın konuyu tartışarak, fikir alışverişinde bulduklarını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in (sav) vefat haberi duyulunca ilk hareketlilik Ensâr'da başladı. Ensâr, Benî Saide Sakifesi'nde toplanarak kendilerinden birini İslâm devletinin başına geçirmek istiyorlardı. Ensâr bu konuda Muhacirlere danışmadan kendi aralarında bir toplantı yapmıştı.

Ensâr, Sa'd b. Ubade'yi ilk aday olarak göstermişlerdir⁷⁸²; Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı teklif etmiş, ancak ilk biat edilen Hz. Ebûbekir olmuştur.⁷⁸³ Hz. Ali de Hz. Peygamber (sav)'in amcasının oğlu olmasından dolayı imâmetin kendi hakkı olduğunu ileri sürmüştür.

Halife seçiminde Ensâr'ın durumu, Hz. Peygamber (sav)'in yakın çevresinden ve Kureyş'ten olma, sahip olunan faziletler, Hz. Peygamber (sav) ailesinden olma gibi çeşitli özellikler öne çıkmış ve tartışmalardan sonra Hz. Ebûbekir'e biat edilmiştir.⁷⁸⁴ Hz. Ebûbekir'in hilâfetine ilk zamanlar muhalefet ve itirazlar olduysa da Hz. Ebûbekir'in adil davranmasıyla o günkü şartlarda problem tamamen ortadan kalkmıştır. Hz. Ebûbekir iki yıl, üç ay imâmet vazifesini yaptıktan sonra vefat etti. Vefat etmeden evvel Abdurrahmân b. Afv, Osman b. Affan, Said b. Zeyd gibi Ensâr ve Muhacirin ileri gelenleri ile müşavere ettikten sonra Ömer b. el-Hattab'ın hilâfeti için vasiyette bulundu. Bazı sahabelerin "Ey Ebûbekir, Allah sana, Ömer'i neden halife bıraktın diye sorarsa ne diyeceksin?" Cevaben; "Beni Allah ile mi korkutuyorsunuz? Vallahi, eğer Allah bana sorarsa, ehlinin en hayırlısını bıraktım, diyeceğim."⁷⁸⁵ Hz. Ebûbekir'in vefatından sonra halk gelerek Hz. Ömer'e biat etti.⁷⁸⁶

⁷⁸¹ İbn Sa'd, **Tabakâtü'l-Kübrâ**, III/182.

⁷⁸² İbn Sa'd, **Tabakâtü'l-Kübrâ**, II/260.

⁷⁸³ İbn Kuteybe, **Kitâbü'l-İmâme ve's-Siyâse**, I/23.

⁷⁸⁴ İbn Hişâm, **es-Sîretu İbni Hişâm**, IV/306-309.

⁷⁸⁵ İbn Sa'd, **Tabakâtü'l-Kübrâ**, III/96.

⁷⁸⁶ Adnan Demircan, **Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 25.

3.2.2.3. Hz. Ömer (13-23/634-644)

Hz. Ebûbekir vefatından önce kendisinden sonra Müslümanları birleştirebilecek bir aday aramış ve Hz. Ömer'le Hz. Ali arasında seçim yapma ihtiyacı duymuştur. Muhtemelen kendi adayı olan Hz. Ömer lehinde bir kamuoyu oluşturabilmek için Abdurrahmân b. Avf ve Hz. Osman b. Affan'ın fikirlerine başvurmuş ve Hz. Ömer'i kendisinden sonraki halife olarak tayin etmiştir. Seçiminin gerekçesini de "Müslümanların iyiliği" olarak açıklamıştır.⁷⁸⁷ Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra aynı gün Hz. Ebûbekir'in vasiyeti ve müslüman toplumun biat etmesiyle 634 yılında halife seçildi.

Hz. Ömer, icraatında adil davrandı. Hak sahibinin hakkını vermede hassas davrandı. Kabilecilik geleneğini tamamen ortadan kaldırmak için akrabalarından kimseyi devlet idaresine almadı. Taşrada meydana gelen problemleri büyümeden müfettişler göndererek, valileri değiştirerek hal çaresine baktı. Hilâfeti boyunca ümmet arasında fırkalara ayıracak ciddi hiçbir olay olmadı.⁷⁸⁸

Hz. Ömer'in komuta ettiği İslâm ordusunun muzafferiyeti ve büyük fetihleri sebebiyle kendisine, İslâm tarihinde ilk kez "Emirü'l-Mü'minin" lakabı verilmiştir. Bununla dini bir otorite olan imâmetin yanında siyasal idari ve askeri alanda da otoritesini ispatlamıştır. Elli beş yaşında iken, on iki yıl küsur hilâfet makamında kaldıktan sonra vefat etti.⁷⁸⁹

3.2.2.4. Hz. Osman (644-656)

644 yılında ikinci halife Hz. Ömer b. Hattâb Medine-i Münevvere şehrinde Ebû Lü'lü tarafından suikasta uğradıktan sonra kendisinden yerine geçecek bir kişi tayin etmesi istendi.⁷⁹⁰ O, halifelik yükünü üzerine almak istemedi. Kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmek için tümü Kureyşten olmak üzere altı kişilik bir şûra heyeti oluşturarak, katılımcı bir seçim sistemi getirmiştir. Bu altı kişilik şûra heyeti o günün kamuoyu temsilcileri mesabesindeydi.⁷⁹¹ Aşere-i Mübeşşere'den hayatta olan altı

⁷⁸⁷ İbn Sa'd, **Tabakatü'l-Kübrâ**, III/200.

⁷⁸⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, III/274.

⁷⁸⁹ İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, s. 4.

⁷⁹⁰ Adnan Demircan, **Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt**, s. 50.

⁷⁹¹ Muhammed Abid el-Cabirî, **İslâmda Siyasal Akıl**, s.956.

sahabeden (Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkas ve Hz. Abdurrahmân b. Avf) bir şura oluşturmuş ve yeni halifeyi bu heyetin seçmesini istemiştir.⁷⁹²Nitekim Ali(r.a.) Benû Hâşim'in büyüğü, Osman (r.a.) Benû Umeyye'nin büyüğü, Talha (r.a.) Benû Teym'in büyüğü, Zübeyr (r.a.) Benû Esed'in reisi, Sa'd b. Ebû Vakkas (r.a.) ve Abdurrahmân b. Avf (r.a.) Benû Zühre'nin iki reisi idiler. Hepsinin de çok sayıda yardımcıları ve destekçileri vardı. Halkın kendilerine üst düzeyde değer verdiği, en faziletli ve bu işte insanların en kabiliyetlileri onlardı.⁷⁹³

Bu heyet üç gün içinde imamı seçecek ve azınlık çoğunluğa uyacaktı. Bu altı kişi o günün "kamuoyu temsilcileri" idiler.⁷⁹⁴ Hz. Ömer'in oluşturduğu "şura" bundan sonraki dönemlerde ulemanın icma teorilerinde önemli bir yer tutmuştur. Seçimde aday olarak Hz. Osman ve Hz. Ali öne çıkmış ve değişik gerekçelerle hilâfetin kendi hakları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sonunda Hz. Osman halife seçilmiştir. Böylece hilâfet Benî Hâşim'den Ümeyye ailesine geçmiştir.

Hz. Osman kendinden önceki halifelerin yapmadığını yaparak, Emevî sülalesine mensup şahısları idarede istihdam etmiştir. Bunlar ise kendilerine verilen yetkileri kötüye kullandıkları için, halk arasında bir takım rahatsızlıklara sebebiyet vermiştir.⁷⁹⁵ Bu durum halifenin eleştirilmesine sebep olmuştur. Sahabenin ileri gelenleri ile Hz. Ali durumu halifeye arz etmelerine rağmen durum değişmeyince taşradan merkeze gelip, Hz. Osman'ın evini kuşatarak şehit etmişlerdir.

3.2.2.5. Hz. Ali (H. 35-40.)

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra isyancılar Medine'yi terk etmediler. İmâmet görevine hiç kimse talip olmuyordu. Medine'de iktidar boşluğu yaşanmaktaydı. Anlaşılan Hz. Osman'ı öldürmede ittifak edenler onun yerine kimin geçeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Hz. Ali'ye gelen Hz. Talha ve Hz. Zübeyr halifelik teklif etmişler, ancak Hz. Ali kabul etmemiştir.⁷⁹⁶ Israrlardan sonra imâmeti kabul eden Hz. Ali halka "Benden

⁷⁹² İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, III/339.

⁷⁹³ Kâdî Ebûbekir Bakillânî, *Kitabu't-Temhîd*, Beyrut 1987, s. 507.

⁷⁹⁴ Muhammed Âbid el-Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s.289.

⁷⁹⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 456.

⁷⁹⁶ Taberî, *Tarih*, III/195; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyâse*, s. 44.

öncekilere biat edildiği gibi bana da biat ettiniz. İmama istikamet, tebaasına da itaat gerekir. Bu biat umumidir”⁷⁹⁷ dedi.

Hz. Ali devri birçok olaya sahne oldu ve başkent Medine’den Kûfe’ye taşındı. Mekke ve Medine sahabelerin inziva yerlerine dönüştü. Hz. Ali döneminde Hz. Osman’ın kanını dava etme tartışması halifelik tartışmasına dönüşmüş, Cemel Vak’ası (656), Sıffin Savaşı (657) ve Hakem Olayı yaşanmıştır. Bu olaylar sonunda Müslümanlar Hz. Ali taraftarları, Muâviye taraftarları ve Hâricîler olarak üçe ayrılmışlardır. Özellikle imâmetin kimin hakkı olduğu ve meşruiyet kaynağı gibi sorular Hâricîler tarafından ortaya atılmış ve asırlarca tartışılmıştır. Bu dönemde “tekfircilik” yaygınlaşmaya başlamıştır.

Hz. Ali’nin şehit edilmesiyle yerine Hz. Hasan halife olmuş, Ancak Hz. Hasan bazı görüşmelerden sonra halifeliği Muâviye’ye devretmiş,⁷⁹⁸ Muâviye de yirmi yılın sonunda ölmeden önce oğlu Yezid için biat almış, ölümünden sonra Yezid’in halife olmasıyla babadan oğula geçen saltanat dönemi başlamıştır.⁷⁹⁹

Hâricîler, Allah’ın hükmünü bırakarak hakemlerin kararını kabul ettiği ve dolayısıyla dinden çıkmış bir kâfir olduğu iddiasıyla, Müslümanların geneli tarafından seçilen meşrû halife Hz. Ali (r.a.)’nin imâmetini reddederek Abdullah b. Vehb er Râsibî’yi kendileri için imam seçmişlerdir.⁸⁰⁰

Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde imâmet yahut devlet başkanlığı konusundaki tartışmaların, İslâm toplumundaki büyük anlaşmazlıkların en önemli noktasını teşkil ettiği söylenebilir.⁸⁰¹ Bu hadiselerden sonra imâmet/hilâfet mihverinde dönen problemlerin Müslümanlar üzerindeki tesiri İslâm tarihi boyunca görülmüştür.

3.2. İMAM’IN GEREKLİLİĞİ

İslâm dini gaye ve hedefi ıslah ve muhafaza üzerine müessestir. Bütün icra, yargı ve denetimin tam anlamıyla yerleşebilmesi için, devlet mefhumunun varlığı ve

⁷⁹⁷ İbn Sa’d, **Tabakât**, III/31.

⁷⁹⁸ Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, s. 72

⁷⁹⁹ Adnan Demircan, , “Muâviye b. Yezîd ve Halifeliği”, **HRÛİFD**, C. II, ss. 109-128.

⁸⁰⁰ Muammer, **el-İbâziyye Dirâsetü Mürekkezeti fi Usûlihîm ve Tarihihim**, s.48.

⁸⁰¹ Eş’arî, **Makalâtu’l-İslâmiyyîn**, s. 2.

önleyici bir otorite ile mümkün olabilmektedir. Sahabe, bir imam tayin etmenin gerekliliği hususunda ittifak etmişlerdir. Bu meyanda herhangi bir aykırılığın varlığı söz konusu olmamıştır.⁸⁰² İhtilaf İmamın gerekliliği hususunda değil, kimin olacağı ve nasıl olacağı ile alakalıdır.⁸⁰³

İslâm dininin gayesi insanlığın saadetidir. Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesidir.⁸⁰⁴ Bunun oluşabilmesi için bir otoritenin varlığına gerek vardır. Bu da, ancak devletin varlığı ile mümkündür ki sulhu umumi sağlanabilsin, insanlık kötülüklerden korunabilsin.

İnsanların din ve dünya menfaatlerinin korunması ve onlara zarar verecek şeylerden onları muhafaza etmek içindir. Müslümanların sosyal hayattaki sorunlarını giderecek, kolluk kuvvetlerini sevk ve idare edecek, düşman saldırılarına karşı halkı koruyacak, iç kargaşalığı önleyecek ve sulh-selâmeti temin edecek bir başkanın olması gereklidir.⁸⁰⁵ Hz. Ebûbekir'in hilâfeti bu amaca yöneliktir.⁸⁰⁶

İnsanda bulunan kuvveler Cenab-ı Hak tarafından tahdit edilmediğinden ve insanın cüz-i ihtiyarisiyle terakkisini temin etmek için bu kuvveler başıboş bırakıldığından, beşeri münasebetlerde zulüm ve tecavüzler vukua gelir. Bu tecavüzleri önlemek için, insan toplulukları, çalışmalarının semerelerini mübadele etmekte adalete muhtaçtır. Her ferdin akı, adaleti idrakten aciz olduğundan, külli bir akla ihtiyaç vardır ki; fertler, o külli akıldan istifade etsinler. Öyle külli bir akıl da ancak kanun şeklinde olur. Öyle bir kanun ve icrası, ancak devletin oluşumuyla mümkündür ki Şari-i Hakiki'nin emr ve nehiyleri yerine getirilebilsin.⁸⁰⁷

Bu çerçevede mezhepler, imâmetin tespit şekli imama gerek olup olmadığı, gerekliliği halinde kimler tarafından ve nasıl tespit edileceği, ne gibi vasıflara hâiz olacağı konularını ele almışlardır.

⁸⁰² İbn Zekvâni **Sîre**, s. 75.

⁸⁰³ Teftazani, **Şerhu'l-Makâsîd**, V/236.

⁸⁰⁴ İbn Zekvâni **Sîre**, s. 75.

⁸⁰⁵ Bağdadî, **Usûlü'd-din**, s. 67.

⁸⁰⁶ İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.

⁸⁰⁷ Said Nursi, **İşârâtü'l İ'câz**, RNK Neşriyat, İstanbul 2010, s. 93.

Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'a göre imâmet meselesi, dinin aslından olmadığı, seçimle olması ve Müslümanlar kendi aralarından seçmesidir. Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesi bu şekilde olmuştur. Ehl-i Sünnet siyasî meseleleri ağırlıklı bir şekilde hilâfet noktasında ele almış ve imâmetin Kureyş'ten olması gerektiğini savunmuştur. İmâmet mevzuunu akide içinde telakki etmemişlerdir. İmâmet ve hilâfetle ilgili olarak ehl-i sünnet “Şüphesiz imâmet, imam tayin etmenin gerekliliğinden dolayı ümmetin üzerine yüklenmiş zaruri bir iştir. İmam, ümmet için hâkimler ve güvenilir kişiler tayin eder, sınırları korur, orduların başında savaşa gider, zulme uğramış olanları zalimlerden korur. Ehl-i Sünnet “Bu ümmet içinde bir imama imâmet vermenin yolu, içtihadla seçimdir” demişlerdir.⁸⁰⁸

Şîilik dendiği zaman akla ilk gelen imâmet meselesi olmaktadır.⁸⁰⁹ Şia, diğer fırkalardan farklı olarak “İmâmet”i inanç esasları arasındamütalaa etmiştir.⁸¹⁰ İmâmeti temellendirme gayretlerinde imâmetin vucubiyeti oluşturmaktadır.⁸¹¹

Şîî itikadınca imâmet fikhî değil akidevî bir konudur.⁸¹² Allah, Hz. Peygamber'i (sav) seçtiği gibi imamları da seçerek göndermiştir. İmamın nass ve vasiyetle tayin edilmesi, diğer farzların delilleri kadar kesindir.⁸¹³ Bundandır ki Hz. Ali'nin nasla imam tayin edildiğini kabul etmeyen, aynı zamanda mü'min vasfını da kaybeder.⁸¹⁴ Buna göre imanın tekemmülü, imâmete inanmaktır. Nass ile belirlenen imâmet kudsiyet arzeder, ümmetin bunda tasarrufu ve iradesi mümkün değildir.⁸¹⁵

Bilindiği gibi İmamiyye'ye göre usulu'd-din beştir. Tevhid, Nübüvvet, İmâmet, Adl, ve Meâd'tır.⁸¹⁶ Bütün Şîî fırkaların merkezi fikri, “Ali b. Ebû Talib'in imâmetinin ve hilâfetinin, gizli ya da açık nass ve vasiyetle olduğu”⁸¹⁷ ve “imâmetin

⁸⁰⁸ Şehristânî, **el-Milel**, I/22.

⁸⁰⁹ Metin Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru (4. Ve 5. Asırlar)**, İlahiyat, Ankara 2007, s.12.

⁸¹⁰ Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru**, s.11.

⁸¹¹ Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru**, s.40.

⁸¹² Kadı, Abdalcabbar, **el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd**, s. I/298.

⁸¹³ Malatî, **et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a**, s.25

⁸¹⁴ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevakıf**, III/281.

⁸¹⁵ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/146.

⁸¹⁶ Muzaffer, Muhammed Rıza, **Şia İnançları, Akâidü'l-İmamiyye**. (Trc. Abdülbaki Gölpınarlı), Zaman Yayınları, İstanbul 1978, ss. 26-30.

⁸¹⁷ Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru**, s.45.

onun evladından başkasına geçmeyeceği” hususudur.⁸¹⁸Şia’da en çok nazar-ı dikkati celb eden ve her zaman gündemlerinin birinci maddesi imâmet meselesi olmuştur.

Bazı Mu’tezililer, Şia’nın bu tarzına eleştiriyle yaklaşmışlardır. Onlara göre Hz. Peygamber vefatından sonrası için imam nasb etmemiştir; eğer imâmet dini bir akit olsaydı, kible, namaz, zekât vesâire gibi konularda nasıl nass varsa imâmet konusunda da nass olurdu.⁸¹⁹ Mutezile de imâmet konusunda hâkim olan görüş devlet başkanının seçilmesinin ümmete tevdi edilmiş olmasıdır. Onlara göre imam olacak zatın ehl-i iman ve adil olması, kitap ve sünneti bilerek onlarla amel etmesi ehemmiyet arz etmektedir.⁸²⁰

Kâdî Abdülcebbâr, imâmet meselesini dinin aslî bir meselesi olarak değil de dünyaya ait bir fayda ve maslahat olarak görmüştür. O, imâmetin, hem aklen hem de dinen gerekli olduğunu ileri sürerek, bu hususta da icma delilini ileri sürer. İcman kaynağı ise dinî nasslar ve akıldır. Kâdî Abdülcebbâr icma delilini, Hz. Peygamber’den sonra süre gelen kronolojik sırayı benimseyerek Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali’nin imâmetlerinin meşruiyeti esasına dayandırmak suretiyle ifade etmiştir. Onlardan sonra ise, imâmet görevine getirilecek kimsenin ümmetin belirlediği ve akdettiği biri olması gerektiğini ilerisürmüştür. O, bu görüşüyle, aynı zamanda imâmetin nass ve tayinle olduğu tezinin karşısında yer almıştır.⁸²¹

İbn Haldun, imâmetin gerekliliğini ortaya koyarken akıl yürütmeyi benimsemiştir. İmam belirlemenin vacib olmadığını söyleyerek yönetimden kaçmanın hiç kimseye yarar sağlamayacağını ifade etmiştir. Çünkü siz, dini ayakta tutmanın gerekli oluşuna inanmaktasınız. Bu durumda onu ayakta tutacak olan bir yönetim ve otoriteye ihtiyaç söz konusu olacaktır. Yönetim de, bir yöneticinin varlığıyla gerçekleşecektir. Sonuçta herhangi bir yönetici (imam) belirlenmemiş olsa bile, yönetimin oluşması nedeniyle, uzak durmaya çalıştığınız şey yine de gerçekleşmiş olmaktadır.

⁸¹⁸ eş-Şhrestani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/146.

⁸¹⁹ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli’l-Hamse*, s. 762.

⁸²⁰ Kâdî Abdülcabbar *Şerhu Usûli’l-Hamse*, 750.

⁸²¹ Aydınlı, Osman, “Mu’tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci”.s. 113-146.

İbâzîler, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemlerini en ideal dönemler olarak görmüş⁸²², ilk altı yıldan sonra Hz. Osman'ın⁸²³, tahkîm hadisesinden sonra da Hz. Ali'nin küfre girdiğini iddia etmişlerdir. Hâricîler imâmet konusunda “Kureyş'in üstünlüğü” fikrine karşı çıkararak, imâmetin Kureyşliden başkasına verilebileceği fikrini öne sürmüştür. Halkın seçtiği devlet başkanı adaletle hükmedip zulüm etmediği müddetçe itaat edilir.

3.3. İBÂZÎ KAYNAKLARDA İMÂMET

İbn Sellâm, “Ümmetin başında bir imam olmalı mıdır?” konusuna, müslümanların sayı olarak belli bir adede ulaştıktan sonra, kendileri için bir imamın gerekli olduğunu söyler.⁸²⁴ Ancak böyle bir ortamda başa geçen imam “İmamü'd-difâ” savunma imamı olarak isimlendirilir. Savunma imamı seçilsin ki, batıl ehlini kahretsin ve onları düşmüş oldukları dalaletten kurtarsın.⁸²⁵ Ümmet imamsız kalmamalıdır. Zira bizden önceki seçkin inananlar, belli bir sayıya ulaştıktan sonra, kendilerine hükmedecek bir imama akitte bulunmadan dağılmaları câiz değildir.⁸²⁶

İbâzîler'de İmâmet meselesi İbâzî siyaset anlayışının önemli kaidelerindedir. Buna muhalif olmak câiz değildir.⁸²⁷ İmam tayin etmekle, ortaya çıkması muhtemel bir zarar giderilmiş olur. Böyle bir zararın def edilmesi de şer'an vaciptir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Şari'in koymuş olduğu şer'î hükümleri infaz etmek, cezaları tatbik etmek, sınırları korumak, orduları donatmak, zekâtları toplamak, zayıfları korumak, zorbaların ve yol kesicilerin taşkınlıklarını önlemek, cuma ve bayramları eda etmek, adaleti tam olarak sağlamak, kimsesizleri evlendirmek, ganimetleri taksim etmek. Bütün bunların uygulanması, dünya ve ahiretleri açısından insanların faydasıdır. Maksat olarak gözetilen bu faydalar ise, bir imamın gerekliliği konusunda sahabe icma etmiştir. Ancak anlaşmazlık imamın belirlenmesi konusundadır.⁸²⁸

⁸²² İbn Zekvân, *Sîre*, s.76.

⁸²³ İbn Zekvân, *Sîre*, s.79.

⁸²⁴ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 94.

⁸²⁵ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din* s. 94.

⁸²⁶ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 94.

⁸²⁷ Süleymân b. Abdullah el-Bârûnî, (1368/1940), *Muhtasaru Târîhi'l-İbâziyye*, Umân 2003. s. 68.

⁸²⁸ İbn Sellâm, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din*, s. 96.

İbâzîlikte İmâmet, zuhur döneminde “şura yolu” ile dir.⁸²⁹ İlahî kanunların tümünün tatbiki temeline dayanır.⁸³⁰

Sîre de Salim b. Zekvân'ın, ilk dört halifenin nass ve tayinle değil ümmetin biatı ile halife olduklarını belirttiği görülür.⁸³¹ Hilâfet sıralaması hususunda herhangi bir tartışmaya girmemesinden, hilâfet sıralamasını aynı zamanda fazilet sıralaması olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.⁸³²

İmâmetin lüzumu üzerinde Hâricîler arasında ittifak mevcut gibidir. Her ne kadar onların Necedât kolu; “Ümmetin halifeye ihtiyacı yoktur, Müslümanlar, kendi aralarında Allahın kitabını tatbik ederler.”⁸³³ görüşünde iseler de, ekserisi imamı lüzumlu görür ve belirttiğimiz üzere, onun şahsında hiçbir kavmi ayrıma gitmez. Eş'arî (v. 324/935), Hâricîlerin bu noktadaki görüşlerini şöyle ifade ediyor: “İmâmete geçmiş kimse, şayet buna müstehak ise, Kureyşten olsun, başkalarından olsun, imâmeti caizdir, Cair (zalim kimse) imam olamaz.”⁸³⁴ Nevbahtî ise (III. /IX. asır) şöyle açıklamaktadır: “Herkes İmam olabilir, yeter ki, Kitab ve Sünneti tatbik eden, onları bilen kimse olsun.”⁸³⁵

İbâzîlerde imâmet görevine getirilecek kimsenin ümmetin belirlediği ve akdettiği biri olması gerektiği ilerisürülmüştür. Onlar bu görüşleriyle, imâmetin nass ve tayinle olduğunu savunanların karşısında yer almıştır.

3.4. İMAMDA BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR

Bütün Müslümanların din ve dünya yükümlülüğünü üzerine alan imamın üstün meziyetlere sahip olması gerekir. Özellikle siyasî ve idarî alanda geniş bir bilgiye ve beceriye sahip olmalıdır. Dini görevlerini uygularken de, siyasî ve idarî bilgiye dayanacaktır. İmamda bulunması gereken şartlardan bir kısmı şöyledir:

⁸²⁹ İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 95.

⁸³⁰ Sabri Hizmetli, “İbadilikte Azzabe”, **AÜİFD**, C. XXIX Sayı: 1, 1987 ss. 283-301.

⁸³¹ İbn Zekvân, **Sîre**, s.91.

⁸³² Orhan Ateş, “Salim b. Zekvân'ın **Sîresi**'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi”, **ÇÜİFD**, C. IX, s. 2, Temmuz-Aralık 2009, ss. 97-111.

⁸³³ Şehristanî, **el-Milel**, I/193.

⁸³⁴ Eş'arî, **Makâlât**, I, 204.

⁸³⁵ Bağdâdî, **Fırak**, s.10.

3.4.1. İlim

Bağdadî, imam, şer’i hükümleri uygulamak, gereklerini yerine getirmek, Allah’ın dinini yeryüzünde korumak ve kollamak, insanların faydasına olanları yerine getirmek düşmanla savaşmak gibi kutsi görevlerle muvazzaf olduğundan imamda bulunması gereken ilk şartın ilim olduğunu ifade eder. Bu için ise, haramda ve diğer kurallarda en az müçtehitlerin düzeyinde bilgisi bulunmalıdır.”⁸³⁶ İslâm dininin esaslarını kaynaklardan istinbat etmeyi bilmektir.

İmâmın içtihad edemeyecek kadar ilmi yoksa konuyu ulemaya tevdi etmeye muhtaç olur. Bu ise onun fikirlerinde dağınıklık meydana getirir ve başkasına muhtaç hale gelir, istiklâliyet dairesinden çıkmış olur⁸³⁷ ve başkasını taklit etmek zorunda kalır. İslâm kanunlarının tatbiki için ilimde kemalde olması gerekir. Mutezileye göre imam, göreve geldikten sonra ilminin olmadığı ortaya çıkarsa bu, imamlıktan azledilmesine sebeptir. Çünkü bu durum, fıskını pekiştirmiş olmaktadır.

İbâzî âlim İbn Sellâm, imamda bulunması gereken şartları şu şekilde izah etmiştir:“Sırat-ı müstakim üzere olmak, takva sahibi olmak, ilim sahibi olmak, en mühimi de güvenilir olmasıdır.”⁸³⁸ Bu ise imamı şer’i uygulamalarda mesul kılar. Ardından da karşılaştığı bir takım müşkülâtlar karşısında, münasip hal çareleri geliştirebilecek düzeyde bir akletme gücünü taşımasının zorunluluğu da vardır.

İmamda bulunmaması gereken şartlardan birisi cehalettir. Ümmetin sevk ve idaresi cahil birisine bırakılmayacak kadar ehemmiyetlidir. “Cahil bir kişinin Müslümanların başına geçmesi haramdır. Aynı şekilde Müslümanların imam olarak cahil birini seçmeleri de haramdır.”⁸³⁹

İlmi seviyesinin ne olacağı hususunda kesin karineler konulmamıştır.⁸⁴⁰ Ancak Kur’ân- Kerim’de bilenler ile bilmeyenlerin bir olmayacağı net bir şekilde ifade edilmiştir.⁸⁴¹ Buna göre İmamın özellikle ilim sahibi olması gerekir, böyle olmadığı

⁸³⁶ Bağdadî, **Usulû’ d-Din**, s. 277.

⁸³⁷ Muhammed Ammare, **el-İslâm ve Felsefetü’l-Hüküm**, el- Müessesetü’l Arabiyye li’ d-Dirase, 1979, s.222.

⁸³⁸ İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’ d-Din**, s. 95.

⁸³⁹ İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’ d-Din**, s. 95.

⁸⁴⁰ İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’ d-Din**, s. 95.

⁸⁴¹ Zümer, 39/9.

zaman ‘emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker’i uygulamada zorluklar meydana gelecektir. Cahil bir kimse yapması gereken icraatları yapma hususunda kudretli olamaz. Kulların maslahatını ihmal etmiş olur.

İbâzîlere göre, İmamda bulunması gereken şartlar doğru sözlü olması,⁸⁴² yalancı olmaması ve sözüne güvenilir olması ile birlikte takvasında, iffetinde ince anlayışlılığında, meseleleri kavramada aklında ve özellikle “*ilminde*” emin biri olmalıdır.⁸⁴³ Bununla beraber imâmet sıfatını taşıyan şahsa itaat şart, ona karşı gelmek ise, Allah ve Resûlünün zimmetinden çıkmak demektir. İnandığımız din, Allah’ın Resûlû’nün, meleklerin, Ensâr, Muhacir ve onlara tabi olan, şüphe ve tereddüde düşmeyen, bid’alara dalmayan bizden önceki Müslümanların ve ehl-i şûra olmalıdır. Zira Allah katında olan; inanıp Rablerine güvenen, büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan çekinen, öfkelendiklerinde bile bağışlayanlar, Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namaz kılanlar için daha iyi ve daha süreklidir. Onların işleri aralarında danışma iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da sarfederler.⁸⁴⁴

İbâzîler imamlarını seçerken âlim olmasına dikkat etmişlerdir. Nitekim Rüstemî Devletinin imamları ilimleriyle öne çıkan kişilerdi. Abdurrahmân b. Rüstem “Hameletü’l-İlim” diye anılan grubun arasında yetişmiştir.⁸⁴⁵ Rüstemî imamların âlim oluşu, İbâzî Mezhebinin imamda bulunması gereken şartlardan birinin ilim olması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. İmamlarının evleri bir nevi ilim meclisini andırmaktaydı. Burada İbâzî mezhebi, fıkıh, fıkıh usulü, münazara, dil bilgisi, fesahat ve kozmoğrafya gibi ilimler okutulurdu. Rüstemî Devleti yöneticilerinden İmam Abdulvahhab öğrenci okutmuş ve kitap yazmıştır.⁸⁴⁶

İbâzîlerin kurmuş oldukları devletin (Rüstemî Devleti 160-297/777-909)⁸⁴⁷ başındaki imamlar aynı zamanda ileri gelen âlimleri idi.⁸⁴⁸ Bu imamlardan ilki olan Abdurrahmân b. Rüstem (v. 171/787), döneminin en büyük âlimlerinden idi.

⁸⁴² İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’d-Din**, s. 95.

⁸⁴³ İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’d-Din** s. 96.

⁸⁴⁴ Şûra, 42/36-38.

⁸⁴⁵ Vercelanî, **Kitabu’s-Sîre**, s. 57.

⁸⁴⁶ İbn Sağir el-Malikî, **Ahbâru Eimmeti’r-Rüstemiyyîn**, s. 255.

⁸⁴⁷ Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.138.

⁸⁴⁸ İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’ü’d-Din**, s. 134.

3.4.2. Cinsiyet

İbâzî inancında, imamda aradıkları vasıflardan biri de İmamın erkek olmasıdır. Ayrıca idarecilik hususunda erkeklerin kadınlara tercih edildiğine dair Kur'ân'dan ayet delil gösterilmiştir.

“Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur. Onun için sâliha kadınlar itaatkârdır...”⁸⁴⁹

İbn Sellâm, imam olacak kişinin çocuk olmaması gerektiğini, olgun olması şartına bağlayarak, rüşd sahibi olmasını ileri sürmüştür. Bu makam ağırdır ve yükümlülük ister. Zayıf ve yetersiz birisine verilmesini uygun görmez⁸⁵⁰

Hâriciliğin bir alt kolu olan ve Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'ye nispetle Şebiyye'ye göre imâmet için bir kadının atanabileceği görüşü vardır.⁸⁵¹

3.4.3. Sağlık

İmâmet vazifesinde bulunacak kimsede, görevini yeterince yerine getirebilmesi için bedeninde buna engel olacak herhangi bir noksanlığın olmaması gerekir.

İmâmette öncelikle, akıl sağlığı yerinde olan, imâmet görevlerini ifa edebilecek kadar bedeninin sıhhatte olması ve uzuvlarının sağlam olması gerekir. İş ve amele tesir edecek derecede körlük, sağırılık, dilsizlik, akıldan gayr-ı musallah ve iki elinin ve ayağının iş görmez olması kusurdur. Bu hal imamın üzerine aldığı vazifeleri hakkıyla yerine getirmesine manidir.⁸⁵² İmamın azalarının sağlam olması gereklidir aksi halde kendiişlerine çeki düzen veremeyen birinin ümmetin işlerine güç yetiremeyeceği muhakkaktır. Bu aynı zamanda felaketleri önleme ve hakların yerine getirilmesine manidir.

⁸⁴⁹ Nisâ, 4/34.

⁸⁵⁰ İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 101.

⁸⁵¹ Bâğdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 109; Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru**, s.22.

⁸⁵² İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 517.

İşitmekte zorluk çeken sağır, dilsiz, zaruri ihtiyaçlarını gidermeye mani olan iki ayak veya iki elin kesik olması, gözde olduğu gibi bu büyük makama uygun değildir.

İmamın görmesi gerektiğinde ihtilaf yoktur. Çünkü gözlerinin görmemesi hukuk ve problemlerin çözümünde yanlış ve negatif sonuçlar doğurur.

3.4.4. Hürriyet

İmâmet görevi için bir takım şartlar zikredilirken, bir insan hakkında ideal durumun vasıfları anlatılır. Hürriyetin şart olmasının sebebi ise, bunun bir kemal niteliği olmasıdır.

Binaenaleyh köle, sahibine, efendisine hizmet ile meşgul olduğu ve halk arasında küçük görüldüğü için imam olamaz. Hemen tüm mezhepler bu konuda müttefiktirler. Köle sosyal hayatta düşük profilinden dolayı hüküm sürme konusunda güçsüzdür.

Devlet başkanı olacak şahsın hür olması gerekir, köle olan devlet başkanı tayin edilmez, çünkü köleler şahitlik yapma salâhiyetini taşıyorlar, hâlbuki devlet başkanında şahitte aranan vasıfların olması gerekir. Kölenin kendi şahsı üzerinde tasarrufta bulunmaya hakkı olmadığından, başkası üzerinde hiç tasarrufta bulunması mümkün görülmez, köle ister mükâteb (azat edilmesi, sahibinin ölümüne bağlı olan köledir.), ister müdebber (sahibiyle anlaştıkları malı getirdiği takdirde azat edileceğine dair elinde bir yazı bulunan köledir. O malı veya parayı getirince serbest olur.) olsun devlet başkanı tayin edilemez⁸⁵³.

Devlet başkanının, devletin her türlü hizmetini sağlıklı bir şekilde yürütebilmesi için tam bir hürriyet içinde olması, kendisinde hürriyetini kısıtlayıcı herhangi bir halin bulunmaması gerekir.

Hürriyet, yaşamak gibi insanın en temel haklarından biridir. Hürriyetten mahrum olanın iradesi de olmaz. Başkasının baskısıyla seçim yapılabilir ki, bu ehil olmayanın

⁸⁵³ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverî (v.450/1058), **el-Ahkâmu's-Sultaniyye**, Beyrut, 1990, s.130.

seçilmesi halinde ümmete felaket getirir. “Resulullah (sav)’e bir köle gelerek O’nunla hicret edeceğine dair bey’at etti. Resulullah (sav), onun köle olduğunun farkında değildi. Sahibi gelip onu isteyince, Resulullah (sav). ‘bana sat’ dedi. İki siyah köleyle onu satın aldı ve bir daha köle olup olmadığını sormadan kimseden bey’at almadı.”⁸⁵⁴ Hadis-i şerif, bey’atte ve imâmette hürriyetin şart olduğunu bildirmektedir.

İbâzî âlimler de İmâmet için hürriyetin şart olduğunu, çünkü kişinin bizzat kendisi üzerindeki velâyetinin eksik olmasının, başkası üzerinde velâyet sahibi olmasına engel teşkil ettiğini belirtmektedirler.

Hiz. Ömer’in “Eğer Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim hayatta olsaydı onu halife tayin ederdim”⁸⁵⁵ sözü üzerinde durulması gereken bir husustur.

3.4.5. Soy

Mezhepler tarihi kaynaklarından edindiğimiz malumata binaen mezhepler, devlet başkanı adayının Kureyş soyundan olmasının gerekip gerekmediği konusunda ihtilâf etmişlerdir.

Mezhepler Tarihi kaynakları, Hiz. Peygamberin imâmetin Kureyş’e ait olduğunu bildiren bazı hadislerine ve bütün Râşid Halifelerin Kureyş’ten olması gibi bazı olaylara dayandırarak, imâmetin Kureyş kabilesinden olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Şayet Kureyşli olup da diğer şartları taşımıyorsa, onun yerine diğer şartları taşıyan ancak Kureyşli olmayan âlim, kâmil, takva sahibi olanı tercih edilir.

İmâmette asıl maksat ekseriyetin bey’atını temin etmektir. Burada temel espri, meşveretle bir adam seçmektir. İlk dönemde Meşveretle, umumun tasvibini elde edebilme imkânı, Kureyşli bir Muhacir Müslüman ile mümkün olmuştur. Yoksa Kureyşlilik, Hilâfetin hadîs’e dayanan, lâzım-ı gayr-ı müfârik (olmazsa olmaz) şartı değildir.⁸⁵⁶

⁸⁵⁴ Müslim, **Müsâkât** 23.

⁸⁵⁵ İbn Haldun, **Tarih**, II/275.

⁸⁵⁶ M. S. Hatiboğlu. İslâmda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği, **AÜİF Dergisi**, C. XXIII, Ankara 1978, s. 160-61.

Mâna itibariyle “İmamlar Kureyş’tendir” hadîsini destekleyen hadîslerin ana lafızları şöyledir:

“Kureyş imâmet ehlidir..”⁸⁵⁷, “Melik Kureyş’tedir..”⁸⁵⁸, “..Siz bu işe (emîrlik) insanların en lâıyk olanlarısınız..”⁸⁵⁹, “Bu iş (emîrlik) Kureyş’tedir..”⁸⁶⁰, “İnsanlardan iki kişi var olduğu müddetçe, bu iş (emirlik), Kureyş’te devam edecektir.”⁸⁶¹, “Kureyş’ten bir vâlî var olmaya devam edecektir.”⁸⁶², “..Vâlîler (vülât) Kureyş’tendir.”⁸⁶³, Kureyş, hayırda ve şerde kıyamete kadar insanların vâlileridir.”⁸⁶⁴, “Ey Kureyş topluluğu! Benden sonra bu işin vâlileri sizlersiniz.”⁸⁶⁵, “Bu iş, sizdedir. Birtakım marifetler çıkartmadığımız müddetçe, bu işin vâlîleri de sizsiniz..”⁸⁶⁶, “Hilâfet Kureyş’tedir..”⁸⁶⁷

Bütün bu rivayetler birlikte dikkate alındığında, bu konuda sahih bir rivâyetin bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Halifelerin Kureyşten olmasını, bir haber ve müjde olarak değerlendirmenin daha isabetli olacağı düşüncesini hâkim kılmaktadır.

İmamın Kureyş’lilere mensup olmasının, hilâfetin sıhhatinin şartı olmayıp öncelik ve tercih nedenidir. “İmamlar Kureyş’tendir” hadisi mana yönüyle ele alındığında sıhhatinden şüphe edilemeyecek bir rivâyet özelliğini taşımaktadır.⁸⁶⁸

İbâzî âlimler, imâmetin Kureyş kabilesinden olması ile ilgili şartın İslâm’ın insanlar arasında eşitliğiyle münasip düşmediğini belirterek, böyle bir şartı kabul etmemişlerdir. Devlet reisi olacak kişide ‘Kureyşîliği’ şart koşmazlar.⁸⁶⁹ Bu hadise

⁸⁵⁷ Muhammed b. İdris eş-Şâfi (204/819), **el-Ümm**, I/VII, 2. bsk, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1393/1973, I/162.

⁸⁵⁸ Heysemî, **Mecma’u’z-Zevâid**, V/192.

⁸⁵⁹ Beyhakî, **es-Sünen**, VIII/144.

⁸⁶⁰ Buhârî, **Ahkâm** 93/2, (VIII/105), Menâkıb 61/2, (IV/155).

⁸⁶¹ Buhârî, **Menâkıb** 61/ 2, (IV/155), **Ahkâm** 93/2.

⁸⁶² Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, (ö.807/1404), **Mecme’u’z-Zevâid ve Menbâ’u’l-Fevâid**, I-X, 3.Baskı, Dâru’l-Kitâbi’l-’Arabî, Beyrut 1967, V/195.

⁸⁶³ Beyhakî, **es-Sünen**, VIII/143.

⁸⁶⁴ Tirmizî, **Fiten**, 49, (IV/503), H.No:2227.

⁸⁶⁵ İbn Hanbel, **Müsned**, I/458.

⁸⁶⁶ Heysemî, **Mecma’u’z-zevâid**, V/193-195.

⁸⁶⁷ İbn Hanbel, **el-Müsned**, IV/185.

⁸⁶⁸ Bakal, Ali, Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde “İmamlar Kureyş’tendir” Hadîsinin Rolü Üzerine, **İstem**, Yıl:3, Sayı:6, 2005, ss. 87–104.

⁸⁶⁹ Abdurrahman b. Muhammed el-Cilâlî, **Tarihu’l-Cezairi’l-Âmm**, Divanu’l-Matbaati’l-Camia, Cezayir 1994, s. 14.

mukabil şu hadisi delil olarak getirirler “Başınıza, kafası kuru üzüm gibi olan Habeşli bir köle dahi getirilse onu dinleyin ve itaat edin.”⁸⁷⁰

Onlara göre soy değil mühim olan mü'min olmanın yanı sıra adalet sahibi olmasıdır. Bu vasıfları taşıyan herkes imam olabilir.⁸⁷¹ Bu görüşlerinden olsa gerek, Arap olmayan sair ırklara mensup kişilerin İbâzîlerin yanında yer aldığı bilinmektedir.

Devleti idare edecek kişinin, salih olması, kim ve hangi sınıfa mensup olursa olsun, halifenin en lâıyk kimseler arasından seçilmesini istemişlerdir. Devlet Başkanının hangi ırdan, hangi soydan, hangi kabileden olursa olsun, ilim ve adâlet sahibi bir Müslümanın hakkı olduğunu savunmuşlardır.

İbâzîlere göre imamın Kureyşten⁸⁷² veya Araplardan olması şart değildir. Kur'ân'dan şu ayeti delil getirirler. “Sizin Allah indinde en mükerreminiz takvâsı en yüce olanınızdır.”⁸⁷³ Mükerremlik ve takva söz konusu olunca kureyşilik düşer.⁸⁷⁴ İşte bu şartlara hâiz bir imama tabi olmak raiyet üzerinde vaciptir.⁸⁷⁵ Bu fikirler ile İbâziyye diğer din, mezhep ve siyasîlerden ayrılmıştır. *İbâzîler'in İmâmet anlayışında, liyakatli olmak şartıyla bütün Müslümanlar eşittir. İmâmet için şahsın İbâzî olması da şart değildir.*⁸⁷⁶

Ehl-i Sünnet Kelâmcıları, Müslüman toplumu yönetecek olan kişide bazı niteliklerin bulunmasını zorunlu saymışlardır. Bu nitelikleri şöylece belirtebiliriz: Müslüman olmak, özgür, akıllı ve buluğ çağına ulaşmış olmak, erkek olmak, adalet sahibi olmak, ilim sahibi olmak, dindar ve fazilet sahibi olmak, Kureyş kabilesine mensup olmak.

Kâdı Ebûbekir el-Bakıllânî (ö. 413/1012), el-Cüveynî gibi bazı Ehl-i Sünnet kelâmcıları aklî ve naklî delillerle imâmette Kureyşîlik şartını benimsememişlerdir.⁸⁷⁷

⁸⁷⁰ Buhârî, **Ahkâm** 4; Müslim, **İmâre** 37; Nesâî, **Bey'at**.

⁸⁷¹ A'veşt, **Dirâsâtu'l-İslâmiyye fi Usuli'l-İbâziyye**, s.110.

⁸⁷² Muhammed Ebû Ras el-Cerbî, **Mûnisü'l-Ehibba fi Ahbâri Cebre**, (Thk. Muhammed el-Merzûkî), el- Matbaatu'r-Rüstemiyye, Tunus 1960, s. 52.

⁸⁷³ Hucurat, 49/13.

⁸⁷⁴ Mustafa eş-Şek'a, **el- İslâm bilâ Mezâhib**, Dâru'l-Mısriyye el-Lübânîyye, Kahire 1991, s. 139.

⁸⁷⁵ İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 261.

⁸⁷⁶ Orhan Ateş, **Günümüz Umân İbâzîliği**, s. 261.

⁸⁷⁷ İbn Haldûn, **Mukaddime**, I/554.

Câhız Kitâbu'l-Osmaniyye'de, imâmetle ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir. İmamın Müslümanların efdali olması lazımdır. Kureyş kâbilesinden veya Hz. Peygamberin akrabası olması hilâfetin şartlarından değildir. Hz. Peygamber'in halifesinin kim olduğuna dair Kur'ân-ı Kerim'de herhangi bir ayet mevcut değildir. Hz. Peygamber vefatından sonra kimin halife olacağı hususunda kimseyi nasb etmedi. İmam tayini nass ve vasiyetle değil, Müslümanlar arasında seçimle olur.⁸⁷⁸ Mutezile'de imâmet konusunda hâkim olan görüş, devlet başkanını seçme görevinin Müslüman toplumun fertlerine tevdi edilmiş olmasıdır. İmâmet makamına getirilecek kişinin adaletli olması ve iman ehli bulunması, Kitap ve Sünnet ile amel etmesi gerekir. Mutezile, imam olacak kişinin özelliklerini sayarken onun belli bir soya veya kabileye mensup olmasının, zayıf ve güçlü söz arasındaki farkı anlaması için bilgili olması gerektiğinin, adil olabilmesi için cesur, temiz ve takva sahibi olmasının lazım geldiğini söyler.⁸⁷⁹

Şiâ'nın İmamiyye, Zeydiyye ve İsmailiyye gibi fırkaları, imamın kimliği üzerinde ittifak ederlerken ayrıntıda farklı fikirler savunmuşlardır. Zeydiyye; imâmın varlığını zorunlu görmekte ve buna müessesine ehemmiyet atfetmektedir.⁸⁸⁰ Şiâ imâmeti, çok mühim görmüş ve insanların tercihine bırakmamıştır. Onlar, imamların bizzat ilâhî iradenin tecellisiyle tayin edildiğini savunmuştur. Onlara göre imamlar masumdur ve ancak Allah tayin ve Allah'a vaciptir.⁸⁸¹ İmamın nasedilmesi halk üzerinde gerekli olan fikhî bir mesele değil, Allah'ın fiillerinden bir fiildir. İmâmet Nebilerin makamıdır. Müminlerin emiri Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in makamıdır. İmam, Allah'ın helalini helal ve haramını haram eder. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği şer'i hükümleri uygular. Allah'ın dinini düşmanlarından korur ve O, kâmil bir hüccettir.⁸⁸²

⁸⁷⁸, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi el-Câhız, **el-Osmaniyye**; (Thk. Abdüssellam Muhammed Harun), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1955. 367 ss. 5-8.

⁸⁷⁹ Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, s. 753.

⁸⁸⁰ Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru**, s. 26.

⁸⁸¹ İbn Mutahhar el-Hillî, el-Hüseyin b. Ali, **Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l-İ'tikâd**, Kum 1372, s. 226.

⁸⁸² Ebû Cafer Muhammed b. Yakûb el-Küleynî, **el-Kâfi fi'l-Usûl**, Müessesetu Ensâriyân, Kum, 1424, 1/190.

İbâzî Mezhebine göre, salah, takva, zekâ, ileri görüşlülük ve cesaret imâmette asli olan ve olmazsa olmaz şartlardandır.⁸⁸³ Tabiinden Hasan Basrî'nin adil imamda olması gereken özellikleri, kendilerini adaleti arayan ve kitap ve sünnete göre amel eden İbâzîler için de aynı mefhumları dile getirdiğini söylemek mümkündür.

3.5. İMÂMET ÇEŞİTLERİ

İbâziyye 'ye göre, din'in uygulanma yolları dörttür. "Mesâlikü'd-Din" diye tabir olunur. Bunlar; Zuhur, Difa, Şurat ve Kitman dönemidir.⁸⁸⁴ Bunları kısaca izah edelim.

3.5.1. Kitman (Gizlenme) İmamlığı

Lügatte, Kitman; sır saklar ve kimseye sır açmaz adamın hali, ketumluk: "O adamın kitmanı lüzumundan Ziyâdedir",⁸⁸⁵ manasına gelmektedir. Takiyye, "zarar veya eziyet veren bir şeyden korunmak,⁸⁸⁶ bazılarının bazılarından çekinmesi" manalarına gelmektedir.⁸⁸⁷

İstilahta ise "şahsın nefsinin, ırzını, dinini veya malının inanmadığı bir akidenin açıklanmasıyla korunması"⁸⁸⁸ görünüşte karşı tarafta görünürken, iç âleminde ise bunun zıddı olmasıdır.⁸⁸⁹ İnsanın can tehlikesinden dolayı gerçek inancını gizlemesi durumu Kur'ân-ı Kerim' de şöyle izah edilmiştir: "Mü'minler, inananları bırakıp, kâfirleri dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile dostluğu kalmaz. Ancak onlardan korunmanız başka."⁸⁹⁰

Büyük bir korku karşısında inancı gizlemenin adı olan takiyye, İslâm mezhepleri tarihinde farklı tonlarıyla kendini göstermiştir. Bu belirginliği İbâzilikte de görebilmekteyiz. İnancın gereği olarak kabul edenler veya reddedenler bu eylemlerine sosyolojik, psikolojik ve ahlâkî sonuçları üzerinde tutum ve kanaatlerini

⁸⁸³ Restakî, **Menhecû't-Talibîn**, VIII/44.

⁸⁸⁴ Sabri Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", s. 283-301.

⁸⁸⁵ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsi Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet1317, s. 1146.

⁸⁸⁶ el-Müncid, "Veka" md. s. 915; Mutçalı, **Arapça Türkçe Sözlük**, "Teka" (تكا) md., s. 89.

⁸⁸⁷ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I-XV, 404; Râğib, Müfredât, s. 881.

⁸⁸⁸ Ahmed Emin, **Fecru'l-İslâm**, s. 274.

⁸⁸⁹ İhsan İlâhi Zahir, **Şîa'nın Kur'ân İmâmet ve Takiyye Anlayışı**, (Trc., S. Hizmetli-H. Onat), Ankara 1984, s. 145.

⁸⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/28.

belirtmişlerdir. Günümüzde de politik söylemlerde kullanılması meseleye ayrı bir mana vermektedir. Müslümanlar arasında takiyyenin devam ede gelmesi bunun gençler üzerinde olumsuz etkiler bırakması dikkat çekicidir.⁸⁹¹

Şartlarının oluşması halinde takiyyenin caiz olduğu hemen tüm mezhepler tarafından kabul edilmiştir. Kişinin, herhangi bir sebeple gerçek düşüncesini veya inancını saklamasıdır.⁸⁹² Genel olarak böylesi bir davranışa, Kur’ân-ı Kerim, “Her kim imanından sonra Allah’a küfrederse -kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan başka- ve kim küfre göğsünü açarsa, onların üstüne kesin kes Allah’tan bir gazap iner ve onlara büyük bir azap vardır.”⁸⁹³

“Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü’min bir adam şöyle dedi: “Rabbim Allah’tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola erdirmez.”⁸⁹⁴ Kur’ân’ın bu iznine binaen bu manada takiyyenin yapılması bazı istisnalar hariç tüm İslâm mezhepleri tarafından kabul edilmektedir. Aralarında çok ciddi sayılabilecek bir ihtilaf da bulunmamaktadır.⁸⁹⁵

Böyle durumlarda asıl düşüncenin aksinin ifade edilmesi tüm Müslüman gruplar tarafından kabul görmüş bir konudur. Hemen bütün mezheplerde şartların oluşması halinde takiyyenin yapılabileceği/câiz olduğu kabul edilmiştir.

Mutezile’de takiyye anlayışı inanç esasları arasında görülmemiştir. Baskı dönemlerinde kendilerini korumak gayesiyle Mutezilî görüşlerini izhar etmedikleri görülmüşse de bu durum genellik arz etmez. Aslında Hâricîler ile Mutezile başlangıçta görüşleri, takiyyenin bir mümin için izin verilen bir durum olmadığı konusunda müttelik idiler. Çünkü emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker amel edilmesi gereken

⁸⁹¹ Mehmet Saffet Sarıkaya, **İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Isparta 2001, s. 32.

⁸⁹² İrfan Abdülhamid, **Dirâsât fi’l-Firâk ve’l-Akâidü’l-İslâmiyye**, Bağdat 1977, s. 55.

⁸⁹³ En-Nahl, 16/106.

⁸⁹⁴ Mü’min, 40/28.

⁸⁹⁵ Bekir Topaloğlu, **Kelâm İlmi**, Damla Yayınevi, İstanbul 1993, ss. 211-212.

dinî bir vecibedir. Bu mantıkla, Mutezile mezhebinde takiyye için uygulama alanı mantıken mümkün görülmemektedir.⁸⁹⁶

Ehl-i Sünnet âlimlerinin takiyye kavramına bakış tarzları ölüm tehdidi karşısında, bir ruhsat olduğu hususunda ittifak halinde olduklarıdır.⁸⁹⁷ Ehl-i Sünnet olarak mezheplerde takiyye anlayışı din prensipleri arasında adedilmemiş ve ruhsat olmaktan öteye gitmemiştir.

Bu noktada Ahmed b. Hanbel, bir Müslüman ilim adamının kendi düşünce ve inancını takiyye ile gizleme hakkı olmadığını belirterek redetmiştir.⁸⁹⁸ Müslümanların kuvvet bulup sayıca çoğaldıkları zaman kendilerinden bir imam seçmeleri gerekmektedir. Bu durumda ve şartlarda seçilen imama İmamı'd-dif'a denir. Savunma imamının seçilmesiyle müslümanlar ehl-i dalaletin sapkın idaresinden kurtulmuş olur.

Ezârîka, Sufriye, Necedât ve İbâazîyye gibi fırkaların takiyye anlayışları günün şartları gereği siyasî görüşleri doğrultusunda tezahür etmiştir.⁸⁹⁹

Ezârîka kendilerinin istediği şartları taşımayan halifelere karşı açıktan huruc/karşı çıkmanın gerekli olduğunu savunur ve bu durumu takiyye şeklinde ifade etmenin doğru olmadığını bunu da Kur'ân-ı Kerim'den şu ayet ile

“Kendilerine elinizi savaştan çekin, namaz kılın, zekât verin denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kılındığında içlerinden bir takımı hemen insanlardan Allah'tan korkar gibi hatta hatta daha çok korkarlar.”⁹⁰⁰ takiyye ile amel etmenin câiz olmadığını izah etmişlerdir.⁹⁰¹ Bundandır ki, fert ve toplum bazında takiyye yapılmasına asla müsaade edilmemiştir. Onlara göre din her şeyden üstündür. Bir müslüman ne kadar tazyik altında kalırsa kalsın işin sonunda ölüm bile olsa takiyye

⁸⁹⁶ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadi Abdülcebbar, **el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl**, (Thk. Muhammed Mustafa Hilmi, Ebü'l-Vefa Ganimi), ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire 1963, XX, 290.

⁸⁹⁷ Ali Ünal, **Kur'ân'da Temel Kavramlar**, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, s. 517.

⁸⁹⁸ Muhammed Ebû Zehra, **İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi**, (Trc., Abdülkadir Şener), İstanbul 1983, s. 381-382.

⁸⁹⁹ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 29.

⁹⁰⁰ Nisâ, 4/77.

⁹⁰¹ Şehristânî, **Milel ve'n-Nihal**, I/125.

yapılamayacağıdır.⁹⁰² Tarih boyunca içinde buldukları idarelere devamlı başkaldırmaları ve muhalifleri ile mücadele de ısrarlı olmaları bunun en açık göstergesidir.

Genel manada Muhakkime'nin takiyye anlayışı zamanla yumuşamıştır. Bu kabilden olarak, Abdullah b. er-Râsibî riyasetinde Nehrevân'da toplanan Muhakkime, Alî b. Ebi Talib ile girdikleri savaşta yenilgiye uğramalarından sonra korunma ve tedbir amacıyla kendi dini inanış ve hareketlerinin gizlenmesi ve birlikte yaşadığı cemaatten sakınılması anlamına gelen takiyye inancını oluşturduğu belirtilmiştir.

İbâzîlerin kendi hâkimiyetlerin olmadığı zamanlarda başkalarının hâkimiyeti altında gizli olarak yaşadıkları döneme kitman dönemi derler. Bu aynı zaman da siyasî anlamda bir imâmetin bulunmadığı durumdur.⁹⁰³ İbâzîler bu dönemde mümkün olduğu kadar, siyasîlerin şüphesini üzerlerine çekmemek gayretindedirler, daha çok nefsi tezkiye ile uğraşırlar. Bu dönem Hz. Peygamber (sav)'in hicretten önceki durumuna benzetilir. Daha çok dini muhafaza ve İbâzîliğin inanç ve ilkelerini koruma ve kollama için kitman halinde yaşanılır.

İbâzîler Kitman döneminde meclislerinde, hasımlarının kötülüklerinden korunmak için çeşitli giysiler kullanarak değişik rollere bürünmüşlerdir. Daha sonraları bu meclisler İbâzî öğrenciler tarafından Basra'dan Kuzey Afrika'ya nakledilmiştir.⁹⁰⁴

Câbir b. Zeyd'in Hicretin 95. senesinde vefatından sonra onun yerine Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerim et-Temîmî geçti. İbâzî Mezhebinin davet süreci Ebû Ubeyde zamanında Haccâc'ın şiddetli baskıları sonucu kitman/gizlilik sürecine girmiştir.⁹⁰⁵ Yer altına inerek kuytu yerlerde meclislerini toplayarak faaliyetlerini icra etmişlerdir. Öyle ki böyle zamanlarda dışarıda bir nöbetçi bekletirler biri onlara taraf yönelince arkadaşlarını sessiz olmaları için tembih ederdi.⁹⁰⁶ Bu hal kendilerini Haccâc'ın ve yardımcıların baskısından korunmak için tercih edilen bir yoldu.⁹⁰⁷

⁹⁰² Reşid Rıza, *el-Menâr ve'l-Ezher*, Matbaatu'l-Menar, Mısır trz., III/280-281.

⁹⁰³ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 85.

⁹⁰⁴ Şemmâhî, *Siyer*, s. 108.

⁹⁰⁵ Musa Lekbâl, *el- Mağribu'l-İslâmî*, s. 164.

⁹⁰⁶ et-Tuaymî, *et'Te'vîlu'l-Kelâmî İnde'l-İbâdî*, s. 58.

⁹⁰⁷ Semâilî, Sâlm b. Hamûd, *İzâletu'l- va'sai Şerh Seyyidetü*, s. 34.

Basra'da zaman ve mekân itibariyle İbâzîliğin tesisinde ve yayılmasında davetçilerin rolü ehemmiyet arz etmektedir.

İbâzîler'in Basra'da yaşayışları hep kitman hali üzere olmuştur. Bu nedenle kendilerini ve davalarını selamete erdirmek için hususi mekânla ve meclisler kurmuşlardır. Burada İbâzî inancı yaşamayı ve kültürünü geliştirmeyi hedeflemişlerdir.⁹⁰⁸

Hiz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Acı da olsa Hakkı söyle, Sana işkence edilse veya ateşle yakılsan da Allah'a şirk koşma." Rebî', Ebî Ubeyde'den, o da Câbir b. Zeyd'den şu sözü nakleder: "Buradaki şirkten kasıt kalp ile yapılan şirkdir. Zira zor kullanılarak, (mecburiyet tahtında) için dil ile şirk koşmayı Allah mübah kılmıştır."⁹⁰⁹

3.5.2. Şurat İmamlığı

Müslüman toplumun zayıf olup, savunma direncini gösterecek duruma gelinceye dek geçen döneme, "Merhaletu'ş-şirâ" denilir. Bu dönemde düşman kuvvetli olup hâkim konumdadır. Yönetici konumdaki Sultan ise zalimdir. Bu merhale İbâzîler için şirâ dönemidir. Hiz. Peygamber (sav)'in vahiy geldikten sonraki geçen döneme benzetilir. Bu dönem gizlilik içinde geçer. Bu dönemde İbâzîler için şira hâsıl olduktan sonra asıl kişinin vefalı olmasıdır. Burada şurat; nefsinin ve malını cennet mukabilinde Allah'a satmaktır. Allah-u Tealâ Kur'ân- Kerim'de şöyle buyurur:

"İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir."⁹¹⁰ Bunun için şurat, ölünceye kadar sözünün üzerinde sabit olmalıdır.

İbâzî âlimler şurat merhalesinde sayının kırka baliğ olmasında ittifak etmişlerdir. Bunlarında, erkek, hür, sıhhatli, akil baliğ olması gerekir. Bunu Hiz. Peygamber (sav) Mekke döneminde sahabelerin sayısı kırka varıncaya kadar tebliğ vazifesini gizli yapmıştır. Allah-u Tealâ'nın şu emrinden sonra aleni tebliğe

⁹⁰⁸ Dercinî, *Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib*, s. 214.

⁹⁰⁹ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, II/788.

⁹¹⁰ Bakara, 2/207.

başlamıştır: “Sana emir olunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir!”⁹¹¹ Bu aşamadan sonra İslâmiyet’i tebliğ maksadıyla inançlarını yaşama ve tebliğ etme hususunda başka diyarlara gidilir. Sayıları altıyı bulduğu zaman dinin temel meselelerini, fıkıh, vera’ ve salâhı öğrenmeleri gerekir, ayrıca içlerinden ilim ve takva yönünden ilerde olana in’ikad/bağlılıketmeleri gerekir.⁹¹²

İbâziyye başlangıçta, Mekke, Basra, Kûfe, Hadramevt ve Umân gibi yerlerde varlığın idame ettirirken Emevi idarecilerin baskıları artınca meskûn mahallerinden uzaklaşmışlar, Mağrib’e taraf yönelmişlerdir.⁹¹³

3.5.3. Difa’ (Savunma) İmamlığı

Saldırı vuku bulduğu zaman veya İbâzî hâkimiyeti için yapılan faaliyetlerde başlarında bulunan lidere imamu’d-difa’ denir. Durum Müslümanların aleyhine döner, düşman baskısı başlar, idarede çözülme veya sapma olur ve hak yolundan çıkılırsa, Müslümanlar (merhaletuddifa’) konumuna geçerler. Bu dönem için şu ayet delil getirilir:

“Onlar: Andolsun, eğer Medine’ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır, diyorlardı. Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah’ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Fakat münafıklar bunu bilmezler.”⁹¹⁴

Bu dönemde Müslümanlar nefislerini ve inançlarını koruma ve kollama çabasındadırlar. Düşmandan gelecek her türlü saldırıya karşı mallarıyla ve canlarıyla saldırıya geçerler. Bu merhalede nasb edilen imama imamuddifa’ denir. Şartlar normale dönünce imam bu vazifeden ayrılır ve halk arasına karışır. Yeni bir bey’at ile de imâmet makamına geçer.⁹¹⁵

⁹¹¹ Hicr, 15/94.

⁹¹² Ebû İshak İbrahim b. el-Kays el-Hadremî, **Muhtasaru’l-Hisâl**, Vezaretu’t-Turasi’l-Kavmî, Uman 1884, s.193.

⁹¹³ Fığlalı, **İbâziyye’nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 111.

⁹¹⁴ Mûnafikun, 63/8.

⁹¹⁵ Ettafeyyîş, **Şerhu Ak’îdet’i-Tevhid**, s.113.

İbâzî tarihinde, İbâzîler ile Abbasiler arasında yapılan savaşta, İbâzîler, Trablus ve Tunus'un güneyi arasında kalan kısımda, Ebî Hatem Yakub b. Lebîb el-Melzûzî'yi imamuddifa' olarak biat etmişlerdir.⁹¹⁶

Şurat döneminde Müslümanlara, Allah'ın hükümlerini hâkim kılma, zulüm ve zulmeti izale, zalim imamın sultasını zayıflatma, takip etmiş olduğu yanlış yolu düzeltme, Müslümanları bağlayan esaret zincirlerini parçalama, iyiliği emretme ve kötülükten menetmenin çabası içinde olmalıdır. Şurat ile alakalı kaide ve kurallar devrimsel niteliktedir. Ciddi ve dakik bir çalışmayı gerektirir. İbâzî mezhebi bu tür bir yapılanma ile diğer islâmi mezheplerden ayrılmıştır.⁹¹⁷

3.5.4. Zuhur İmamlığı

İbâzî hâkimiyetinin yapılanması ve mezhebin yaşandığı durumda merhaletu'z-zuhur denilir. İmâmet, zuhur döneminde şura yolu ile dir. Şer'î kanunların tümünün tatbik edilmesi esasına dayanır.⁹¹⁸ Hz. Peygamber (sav) ile Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in dönemi ideal bir şekil ile sonuçlanmıştır. Her Müslüman'ın hayatının gayesi, merhaletu'z-zuhur şeklindeki bir hayata ulaşmak ve yaşamaktır. İbâzîler bu durumu şu ayete hamlelerler;

“Şimdi Allah, yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) iki yüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah'ın izniyle (onlardan) iki bin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdir.”⁹¹⁹ Şartların olgunlaşması ile birlikte Allah'ın hükümlerinin hâkim kılınması imam ve ümmet üzerine vacip olmuştur.⁹²⁰

İbâzîler, merhaletu'z-zuhûr dönemini Hz. Peygamber (sav)'in şu uygulamasına dayandırırılar;

Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu:“Allah'ım, şu iki adamdan -Ebû b. Hişam ve Ömer b. Hattâb'tan- sana en sevimli olanı ile İslâm'ı güçlendir.” Rasûlullah (s.a.v.)

⁹¹⁶ Dercinî, **Tabâkâtu Meşayihî'l Mağrib**, s. II/251.

⁹¹⁷ Eттаfeyyiş, **Mukaddimetu't-Tevhid**, s. 35.

⁹¹⁸ Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, s.290.

⁹¹⁹ Enfâl, 8/66.

⁹²⁰ Eттаfeyyiş, **Şerhu Akîdet'i-Tevhid**, s.436.

sözünü şöyle sürdürdü: “O iki kişiden Allah’a sevimli olanı Ömer’dir.”⁹²¹ Yine Allah-u Teâlâ’nın şu ayetini;

“Sana emir olunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir!”⁹²² İbâzîler bu uygulamayı Merhaletu’z-zuhur için delil olarak sunarlar ve bunun için Müslüman toplumun belli bir sayıya değil hükmedecek konuma gelmeleri gerektiğini belirtirler.⁹²³

3.5.5. Dâr Hakkındaki Görüşleri

İbâzîler Dâr hakkındaki fikirleri şu şekilde oluşmuştur. Halkın müslüman olması ve orada İslâmiyet’in hâkim olması, şura ve ihtiyar heyetinin oluşması halinde Dâr-ı İslâm’dır. Yaşayanları ve idarecisi İslâm üzere değilse o toplum dâr-ı küfürdür.⁹²⁴

Dâr-ı İslâm üç kısma ayrılır;

1- Dâr-ı İslâm; müslüman diyarıdır, halkı ve idarecisi müslümandır. Burada şariatın hükümleriyle amel edilir. Tevhit ve adalet hükmeder. Ordugâhı müslüman karargâhıdır. Burada imama mutlak manada itaat edilir. İmama karşı gelmek fısktır.

2- Dâr-ı İslâm; müslüman diyarıdır, yönetici olan imam, teğallub ile başa geçmiştir. İmam şer’î hükümleri tatbik edip tevhit ve adalet hükm ettiği için burası da müslüman diyarıdır. Aynı şekilde ordugâhı da müslüman ordugâhıdır.

3- Dâr-ı İslâm; imamı müslüman, idareye meşru yolla gelmiştir. Halkı müslüman, icraatında şer’î hükümleri tatbik etmiyorsa burası da tevhit ve adalet olduğu için müslüman diyarıdır ve ordusu İslâm ordusudur. Lakin burada bağı ve zulüm vardır. Fitne çıkar korkusuyla imama itaat edilmesi gerekir. Emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker vaciptir.⁹²⁵

⁹²¹ Tirmizî, Menâkıb, 18; Müsned 2/25; Beyhakî, Delâilü’n-Nübüvve, 2/215.

⁹²² Hicr, 15/94.

⁹²³ Eттаfeyyîş, Şerhu Akîdet’i-Tevhid, s.114.

⁹²⁴ Muammer, el-İbâziyyetu Beyne firaki’l-İslâmiyyeti, s.143.

⁹²⁵ Muammer, el-İbâziyyetu Beyne Firaki’l-İslâmiyyeti, s.341.

Dâr-ı İslâm, Müslüman yurdudur, idarecisi Müslümanlar arasında vuku bulan kriz, kaos ve siyasî istikrarsızlıktan dolayı başa gelmiştir. Allah'ın hükümlerine tamına bağlı değildir. Burası da İslâm diyarıdır, dâr-ı sultandır. Fakat burada da bağı, zulüm ve düşmanlık vardır. İmama itaat vaciptir, hurûc câizdir. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker vaciptir.

İbâzî toplumun hâkim olduğu ve seçimle iş başına gelen imama,⁹²⁶ **imamu'l-bey'a**'da denilir.

İmam kendilerine muhalif olan Müslümanları kendi inançlarına çağırır, muhalefet ederlerse onlara karşı cihat ilan edilir. Muhaliflerin bulunduğu yer iman bölgesidir, ama tevhid bölgesi değildir. Bunun için idarecilerin bulunduğu ordugâhlar zulüm bölgesi olduğundan bunlarla da cihat yapılmalıdır.⁹²⁷

3.5.6. Meclisler

İbâzîler üç çeşit meclis oluşturmuşlardır:

1- *Meclisu's-Şuyûh*, harekâtın komuta merkezi olarak nitelendirilebilir. Burada İbâzî fikrinin plan ve projesi üzerine yoğunlaşılır. Toplantı genelde geceleyin icra edilir. Güvenlik açısından küçük yaşta olanların meclise gelmelerine müsaade edilmez.⁹²⁸

2- *Meclis-i Âmme*, bu mecliste genel itibariyle dini konular İbâzî şuyuhlardan dinlemek için gelinir. Burada icra edilen şeyler hususi bir program dâhilinde yürütülmez, zuhurata tabi olarak konuşmacılar veya tebliğciler kendi şahsi meyilleri ve güçleri nispetinde mesuliyetlerini yerine getirirler. Bu mecliste Allah'ın zikri yapılır, Kur'ân-ı Kerim tilavet edilir, insanlara Allah'ın azabından ve ateşinden korunması için telkinatta bulunulur. Bazı konuşmacılar belli konuları seçerek dinleyicilerin uyanması ve şuurlanması gayret gösterilir. Bu tür toplantıların Pazartesi ve Perşembe günleri yapıldığı rivayet edilmektedir. Ayrıca kadınlara ait

⁹²⁶ Muammer, *el-İbâziyyetu Beyne Firaki'l-İslâmiyyeti*, II/53.

⁹²⁷ Fığlalı, *İbâzye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 119.

⁹²⁸ Dercinî, *Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib*, s. 234.

toplantılar yapılmakla beraber bazen kadınların kendi evlerini bu amaçla kullandıkları da olmuştur.⁹²⁹

3- *Öğrenci meclisleri*, Bu mecliste henüz müptedi diyebileceğimiz vasıfsız öğrencilere İbâzî itikadı öğretilir ve tatbikatı yapılır. Bu kabilden olarak Ebû Ubeyde Müslim b.Kerime öğrencilerini bu meclislerde ve mekânlarda eğitmiştir.⁹³⁰

Siyasî bir mezhep olarak ta kendini gösteren İbâziyye, icraatlarında Allah'ın hükümleri ile amel etmeyi şiddetle vurgulayarak, tahkîmi kerih görürler, tayin ve atamalarda akrabaların göreve getirilmesini tasvip etmezler, imâmetin babadan oğla geçmesini benimsemezler. Fakat Rüstemi Devleti kurulduktan sonra imâmet meselesindeki ilkelerinden vazgeçtikleri görülmektedir.

Özet olarak; İslâm âlimleri tarafından incelenen imâmet meselesi, İbâzîler açısından da önemli bir tartışma konusu olmuştur. Müslümanların sosyal hayatına dair birçok konuda tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber (sav) imâmet konusunda bir şey söylememesi dikkat çekicidir. İlk dört halifenin hilâfete geliş biçimleri, bu anlamda yapılan çeşitli seçim metotları İslâm yönetim sisteminde tek bir yolun bulunmadığı şeklinde algılanabilir ve böyle kabul edilebilir. Zira İslâm bir din olarak insanlığın hem dünya hem ahiret saadetini esas almış, ölçülerini bu çerçevede ortaya koymuştur. Buna göre, imâmet meselesinde sadece bir mezhebin doğru olduğuna dair bir görüş belirtmek adeta mümkün görünmemektedir. Bunun yerine, zamana ve şartlara göre, gerekli olan neyse ona göre hareket etmenin daha doğru olduğuna dair bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

İbâzî anlayışına göre, toplumdaki bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uyularak yürütülmesi gerekir. Kur'ân-ı Kerim'deki esaslara dayandırma konusunda son derece ısrarlı davranılmış diğer konularda olduğu gibi imâmet meselesine nakle dayalı bir tarz benimsenmiştir. Hüküm Allah'a aittir, şeklinde ifadelere sıkça rastlamak mümkündür.

⁹²⁹ Dercinî, *Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib*, s.93.

⁹³⁰ Dercinî, *Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib*, s. 21.

Adaletin gerçekleşebilmesi için devletin en önemli niteliği olan adalet prensibiyle emir ve yasakların gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam imâmettir. İmâmet, adil, âlim ve erdemli olması şartıyla hür veya köle her müslüman tarafından yürütülebilir. Bu konuda İbâzîler imamın Kureyşî, Haşimî, Emevî yahut Arap olmak gibi bir şart aranmaz.

İmam müslümanlar arasında yapılacak hür bir seçimle iş başına gelir; doğru yolda devam ettiği, zulümden uzak durduğu sürece görevini yürütür; sapıklığa düştüğü veya zulmettiği zaman azledilir, gerekirse öldürülür. İmamın koruyucu çevresinin az olması ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir mukavemet gösteremeyecek durumda olmasından dolayı Kureyş kabilesi dışındaki bir soya mensup olması daha münasiptir.

İbâzîler, Kureyşiliğin bir üstünlük özelliği olduğu düşüncesinde değildirlir. İslâm evrensel bir dindir “Allah katında en değerliniz, Allah’tan en çük korkanınızdır” prensibine göre hareket eder ve değerlendirirler. Sadece “Kureyşî olma” vasfını üstün bir meziyet kabul etmek İslâm realitesi ve mevcut dünya konjoktürü açısından müslümanların lehine bir düşünce olmadığını dile getirirler. İmâmete uygun olan, hür erkek, müçtehit, takva, güç sahibi ve yeterli kişidir.

İbâzîler; imamın “Şûra Heyeti” tarafından seçilmesi, halkın bey’atinin alınması, dinî kuralları açıkça çiğneyen halifenin görevden azli, halifenin ilâhî bir gücünün bulunmaması ve ümmete ait hâkimiyeti temsil ettiği, ferdî olarak Allah’a karşı sorumluluk taşıması yanında görevi sebebiyle Müslümanlara karşı da sorumluluk taşıması gibi hususları apaçık şekilde tartışmışlardır.

İbâzîler, Hz. Osman’ın ilk altı yılını, Hz. Ali’nin tahkîme kadar olan zamanı meşru saymışlardır, Hz Osman’ın ikinci altı yıllık devresini ortaya çıkan menfi hadiseler ve icraatlardan ötürü gayri meşru saymaktadır.

İbâzîlere göre imâmet seçimi ehl-i hal ve akd’in ve ümmetin bey’atıyla olur. Şûra heyeti âlim ve erdem olan altı kişiden oluşur. Bunun dayanağı Hz. Ömer’in icraatıdır. İmam ile akitleşmek farzdır. İmam olacak kişinin Kureyşî olması şart değil, neseb ve kabilesine bakılmaz. Adil imama karşı gelinmez. Adil vasfını kaybedip zulüm yapan imama itaat edilmez, müslümanlar zarar görmeyecek ise görevden men

edilir. İmamda bulunması gereken şartlar sakıt olursa imâmet görevi de sona erer. Birden fazla imamın olması caizdir.

Yapılan bunca araştırmalar ve uygulamalar gösteriyor ki ilk dört halife devri ve sahabeler zamanında uygulan metot kendi zamanının şartlarına ve ihtiyaçlarına göre oluşmuştur. Bugün için de tarihi bir örnek olarak istifade edilmesi gereken kısımlar olmakla beraber, onları tamamen ve sürekli uygulamamız gereken konular olduğu yerine, bugün bize yol gösteren ışık tutan, faydalı olan kısmını almalı, toptan kabulcü bir tavır sergilemek veya sadece bir mezhebin fikirlerine hasretmemeliyiz.

SONUÇ

İbâzîler, Hicrî birinci asrın ikinci yarısında yaşayan Abdullah b. İbâz et-Temimî'nin arkadaşları olarak bilinen, Mervân b. Muhammed'e karşı hurûc eden ve sosyal yaşamda hoşgörüyü temel alan bir fırkadır. İbâzîyye'nin şiddeti temel alan fırkalardan ayrıştıktan sonraki liderleri, mümkün olduğunca siyasîlerle iyi ilişkiler kurmaya gayret göstermişlerdir. İbâzî kaynaklarda fırkanın fikri müessisi olarak gören Cabir b. Zeyd tıpkı Abdullah b. Ömer gibi Emevi idareciler ardında namaz kılmış ve onlardan gelen hediyeleri kabul etmiştir.

İbâzîler, başlangıçta sahip oldukları görüşlerinden dolayı kendileri için “el-müslimin”, “Cemaâtu'l-Müslimin”, “Ehlu'd-Da'vet”, “Ehlü'l-Adl ve'l-istikamet” ve “Ehlü'l-istikamet ve'l-iman” gibi ünvanları kullanmışlardır. İbâzî olmayan kaynakların ısrarlı bir şekilde kullandıkları İbâzî adlandırmasını ise hicrî üçüncü asırdan sonra eserlerinde kullanmak zorunda kalmışlardır.

İbâzî kaynakların genel karakteristiğine bakıldığında onların istinbat kaynağı olarak kitap, sünnet, sahabe birikimi ve akli temel aldıklarını görmekteyiz. İtikâdî görüşlerine bakıldığında tenzihçi bir yaklaşım kendisini göstermekle beraber nasları yorumlama da akla yer vermeleri sebebiyle Ehl-i Hadisin temsil ettiği literal ve dışlamacı mantaliteye mesafeli durmuşlardır. Erken dönemde ortaya çıkan siyasî hadiselerle ilgili olarak bazı sahabeler hakkında geliştirdikleri eleştirel düşünce onları İslâm tarihine eleştirel yaklaşan ilk fırka konuma getirmiştir.

Basra ve Küfe gibi şehirlerde gelişen reyci ekollerden çok da farklı olmayan İbâziyye, mezhepler tarihi yazıcılığında görülen öznel yaklaşımların hedefi olmaktan kurtulamamıştır. Hâkim fırka gelenekleri ehl-i sünnet algısına dayanarak İbâziyye fırkasını dışlamacı bir tavırla İslâm tarihinde ortaya çıkan her türlü siyasî sorunun müsebbibi gibi göstermişlerdir. İbâzîler'in kendilerini anlatma konusunda gösterdikleri gayretler ise ne yazık ki yeterli olamamıştır.

İbâzîler'in asırları içine alan tedrici gelişimleri, eserleri ve müellifleri dikkatten uzak tutularak Sıffin Savaşı sonrasında yaşanan birkaç öznel hadiseye mahkûm edilmişlerdir. Son dönemde temel İbâzî kaynakların ortaya çıkarılmasında ve İbâzî fikirlerin anlatımında bir canlılık fark edilmekle beraber bu çabaların da yeterli olduğunu söylemek güçtür.

Bu çalışma her türlü öznel yaklaşımdan uzak kalarak İslâm mezhepleri tarihi biliminde bir yöntem olarak kullanılan tasviri ve nesnel yaklaşımı temel almıştır. İbâzî fikirlerin teşekkülü ardzamanlı olarak ele alınmıştır.

Bu yaklaşımlar sonunda İbâziyye 'nin iddia edilenin çerçevesinin aksine akılcı bir fırka olduğu ve geçmişi kutsallaştırmayan bir tarih anlayışı sebebiyle de zaman zaman siyaset kurumları ile çatıştığı görülmüştür.

Akılcı ekollerin geliştiği Basra ve Küfe'de boy veren İbâziyye bu şehirlerin anlayışlarının uzağına düşmemişlerdir. İbâzî görüşler analiz edildiğinde misal sıfatlar konusunda Mutezile gibi kader konusunda Eş'ariler gibi siyasîlerle yürütülen ilişkilerde Mürcie gibi bir tavır ortaya koydukarı görülecektir. Bu görüşleri erken dönemde edinen İbâziyye'nin kendine özgü bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. İbâzîlerin itikâdî düşünceleri hakkında bir değerlendirme yapacak olursak; tevhid anlayışında ciddi manada bir fikri ayrışma göze çarpmazken, O'nun sıfat ve fiilleriyle ilgili tevhid anlayışında İslâmi fırkalar arasında birbirlerini tekfir edecek kadar tartışma ve ayrışma yaşanmıştır. Onlara göre Allah'ın sıfatları zatının aynıdır. Ehl-i Sünnet ise sıfatları Allah'ın mukaddes zatının gayridir.

İbâzîler imanı tasdik manasında ele almışlardır, zira imân, kalbin tasdiki dilin ikrarı ve dini rükünlerin amel ile bütünleşmesidir. İbâzîler imânı; söz, amel ve niyet

şeklinde formülize ederek imânı, organlarla amel ve dilin ikrarı ile kalbin tasdiki olarak görmüşlerdir. Allah'a imân, amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Amelsiz iman sahibi ne Müslüman, ne mü'min, ne müşriktir. O kâfir, münafık, sapık, fasık ve asidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İbâzîlerin küfür kelimesini küfran-ı nimet şeklinde anlamalarıdır. İman ve İslâm bir bütündür. İbadetleri terkeden ve haram işleyen küfrân-i nimette bulunmuştur. Günahta ısrar eder ve bunun günah olduğunu inkâr ederse şirke düşer.

İbâziyye prensipte şefaati inkâr etmez. Ancak onlara göre, büyük günah işleyen bir kimsenin şefaattan faydalanabilmesi için mutlaka tövbe etmesi gerekir. İbâziyye kelamında büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemden kurtulabilmesi için de tövbe etme şartı vardır. Bu durumda İbâziyye 'nin Ehl-i Sünnet gibi şefaati inkâr etmediğini ancak kebire sahibinin şefaattan faydalanabilmesi için Mutezile gibi tövbe şartını ileri sürdüğünü söyleyebiliriz. İbâzîler, Allah'ın dünya ve ahirette görülemeyeceğine kanidirlere. Bunu net bir ifade ile dile getirerek Kur'ân'an delil getirmişlerdir. Ruyetullah meselesinde İbâzîler akli ve nakli deliller kullanmışlardır. Kur'ân, Hadis ve nakil ile te'vil ve içtihat yapmışlardır. Allah'ı görmeyi kalp ile görme şeklinde telâkki etmişlerdir.

Kur'ân, Hadis ve nakil ile te'vil ve içtihat yapmışlardır. Allah'ı görmeyi kalp ile görme şeklinde telâkki etmişlerdir.

İbâzîlerin Halku'l-Kur'ân hususundaki fikirleri Mutezile ile paralellik arz etmektedir. İbâzîler, Kur'ân'ın mahiyeti üzerine yoğunlaşarak mahlûk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Ayrıca İbâzî görüşün; Kur'ân, Sünnet ve bazı sahabenin görüşlerinin esas alındığı İbâzî âlimlerce söylenmektedir.

İbâzîler va'd vaîd konusundaki fikirlerini Kur'ân-ı Kerim'den ayetleri başlıklar altında sınıflandırarak temellendirmişlerdir. Hz. Peygamber'e ait hadisleri Cabir b. Zeyd'in *Müsned*'inde geçtiği şekliyle yer vererek temellendirmişlerdir. Va'd ve Vaîd prensibine göre ise iyilik yapan iyiliğine karşı mükâfatlandırılacak, kötülük yapansa kötülüğüne karşılık cezalandırılacaktır.

İbâziyye'yi diğerk Haricî firkalardan ayıran en mühim husus günah işleyenler mümin değildirler, fakat kâfir de değildirler, muvahhiddirler. Büyük günah işleyen kâfirdir, bu küfür ise dinden çıkaran küfür manasında değildir. Bunu “küfr-i nimet” manasında telakki etmişlerdir. Şirk koşan anlamında ki küfür şeklinde değildir. Müslim olan muhalifleri müşrik ve mümin değildirler. Bilakis onlar küfr-ü nimet içindedir derler. Bu küfür inanç itibariyle telakki edilmez. Küfr-ü nimette bulunan ebediyen cehennemde kalacaktır.

İbâzîlerin siyaset ve imâmetle ilgili düşüncelerine kısaca bakacak olursak; onlara göre kendilerine karşı çıkan Müslümanların kanının akıtılması haramdır. Üzerinde yaşadıkları topraklar İslâm ve Tevhid topraklarıdır. Ancak iktidar ordularının üzerinde yaşadığı topraklar istisnadır. İbâzîlerle savaşan Müslümanların sadece atları, silahları ve harp malzemeleri ganimet olarak helaldir. Diğerleri haramdır. İbâzîlere karşı çıkanların şahitlikleri câizdir. Onlarla evlenilir ve miras alınıp verilebilir. Savaş dışında muhaliflerinin kanını sır döneminde “Kitman Dönemi hariç” dökmek haramdır. Zuhur döneminde durum aksinedir. Onların yurdu Tevhid yurduudur. Savaş esnasında muhaliflerine ait at, silah ve savaş malzemelerinin dışındakiler ganimet edilemez, eğer alınmışsa altın ve gümüş sahibine iâde edilir. Tebliğ/davet yapılmadan, savaş ilanı olmaksızın kimse öldürülemez. Muhaliflerin şehadeti makbul olup onlar ile izdivac yapılabilir.

Halife olacak kişinin Kureyş'ten olmasını nefyederler. Onlara göre imama itaat vâciptir. İmam zâlim olursa görevden azledilir ve yerine başkası atanır. İmâmeti vasiyet şeklinde kabul etmezler, Biat ile olmasını gerekli kılarlar. Aynı zaman zarfında birden fazla imamın varlığını kabul ederler. Zalim İmama huruc etmek vacip değil, caizdir. İbâzîler'de diğerk haricî firkalarına aksine, takiyye yapmak caizdir.

KAYNAKÇA

ABDULHALÎM, Receb, **el-İbâziyye fî Mısır ve'l-Mağrib ve Alâkâtuhum İbâziyye Umân ve'l- Basra**, Maskat 1990/ 1410.

ABDÛLHAMÎD İrfan, **Dirâsât fî'l-Firak ve'l-Akâidü'l-İslâmiyye**, Bağdat 1977.

- İslâm'da **İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları**, (Trc. M Yeprem, Saim), Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

ABDULLAH b. Hamîd b. Selum, **Cevheru'n-Nizâm fî İlmi'l-Edyân ve'l-Ahkâm**, Vezâretu't Turas, Umân 1981.

AHMED B. HANBEL, **Müsned**, (Çetiner. İbrahim), Çağrı Yay., İstanbul 1992.

AKBULUT, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasî Hadîselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri**, Birleşik Yayınları, İstanbul trz.

ALİYYU'L-KÂRÎ, Ali b. Sultan M. Nureddin el Heravî, **Şerhu'l Fıkhı'l Ekber**, (Nşr. es-Seyyid Muhammed Ebû'l-Feras en-Nuğsânî), İstanbul 1323.

- **Fıkh-ı Ekber Şerhi**, (Trc. Hüseyin S. Erdoğan), Hisar yay., İstanbul trz.

ALÛSÎ, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, **Ruhu'l-Meâni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesâni**, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut trz.

ÂMİR en-Neccâr, **fî Mezâhib'i-l-İslâmiyyîn el-Havâric-el-İbâziyye-eş-Şîa**, Matbaat'ü-l Hey'eti'l- Mısriyye, Kahire 2005.

AMMÂRA, Muhammed, **Mutezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu**, (Trc. Vahdettin İnce), Ekin Yay., İstanbul 1998.

- **“el-Havâric”**, **Mevsûatu'l-Hadâratî'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye**, Beyrut 1986.
 - **el-İslâm ve Felsefetü'l-Hükm**, el- Müessesetü'l Arabiyye li'd-Dirase, 1979.
- ASAM, Osman b. Ebî Abdullah, **Kitabu Nuri'l-Ukûl**, Vezaretü't- Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafe, Umân 1984.
- AŞUR B. YUSUF, Rebî'in Câmi'ine yazdığı mukaddime, s. "he", Beyrut 1995.
- ATEŞ, Orhan, **İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı**, (Ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2012.
- ATVÂN, Hüseyin, **el-Mürctie ve'l-Cehmiyye bi Hurâsân fi'l- Asri'l-Ümevî**, Beyrut 1993.
- A'VEŞT, Bekir b. Said, **Dirâsât İslâmiyye fi Usuli'l-İbâziyye**, Dar'ut-Tedâmun, Kahire 1988.
- AY, Mahmut, **Mutezile ve Siyâset**, Pınar Yay., İstanbul 2002.
- AYCAN, İrfan – Söylemez, M. Mahfuz, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara Okulu, Ankara 2002.
- AYCAN, İrfan, SARIÇAM, İbrahim, **Emevîler**, Ankara 1993.
- AYDINLI, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, TimaşYayınları, İstanbul 1987.
- BABA AU, Muhammed b. Musa, **Mu'cemu A'lâmi'l-İbâziyye**, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, trz.,
- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir, **Usûlü'd-din**, Dârü'l- Âfâki'l-Cedide, Beyrut 1981.
- **el-Fark Beyne'l-Fırak**, Beyrut 1990.
 - **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (Trc. Ethem Ruhi Fıglalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar**), TDV Yay., Ankara 2005.
- BAKİLLÂNÎ, Kâdî Ebûbekir, **Kitabu't-Temhîd**, Beyrut 1987.
- **Temhidü'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil**, Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- BÂRÛNÎ, Süleymân b. Abdullah, **Muhtasâr Tarihu'l-İbâziyye**, Tunus 1938.
- BAYDAR, Ahmet, **Modernleşme Sürecinde Kur'ân ve Müteşâbihler**, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- BEBEK, Adil, **Maturidî'de Günah Problemi**, Rağbet Yay., İstanbul 1998.

- BEHHÂZ, İbrahim Bekir, **el-Kazafi'l-Magribi'l-İslâmi**, Cem'iyetü't-Türas, Cezayir 2006.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, **Ensâbu'l-Eşrâf**, Beyrut 1996.
- BENNÂ, Ahmed Abdurrahmân, **el-Fethu'r-Rabbânî**, Dâru'l-Hadîs, Kahire trz.
- BERRÂDÎ, Ebû'l-Kasım, **el-Cevâhiru'l-Müntekâ**, et-Tıbaâtü'l-Bunî, Mısır 1301.
- BETTÂŞÎ, Muhammed b. Şâmes, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, Vizâretü't-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafe, Umân 1984.
- BEYAZİZÂDE Ahmed Efendi, **İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin İtikâdî Görüşleri**, (Trc. İlyas Çelebi), MÜİF Vakfi yay., İstanbul 1996.
- BEYZÂVÎ, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, **Envâru't Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, ve Me'ahu Hâşiyetu'l-Kâzerûnî**, I-V, eş-Şeyh 'Abdülkadir 'İrfan el-'Aşşâ Hassûne, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1416/1996.
- BİLMEN, Ömer Nasuhî **Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları**, İstanbul trz.
- **Muvazzah İlm-i Kelâm**, BilmenYayınevi, İstanbul trz.
- BOZAN, Metin, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru**, Beyan, Ankara 2007.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah b. Muhammed Ebi'l-Hasan İsmâîl b. İbrahim b. el-Mugîre, **el-Câmiu's- Sahîh**, İstanbul 1401/1981.
- BUHÂRÎ, **Sahih-i Buhârî**, , Dârü't-Tıbaati'l-Âmire, İstanbul 1315.
- CA'FERÎ. Muhammed Ali Nasır, **Usûlu'd-Dini'l-İslâm**, el-Mektebetü'l Mısriyye Sayda, Beyrut trz.
- CABİRÎ, Muhammed Âbid, **İslâmda Siyasal Akıl**, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, 4. Bsm. (Thk. Abdusselâm Harun), Mısır 1975.
- **el-Osmaniyye**, (Thk. Abdüssellam Muhammed Harun), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1955.
- **Resâilu'l-Câhız (er-Resâilu'l-Kelâmîyye)**, (Thk. Ali Ebû Muhlim), Daru Mektebeti'l-Hilal, Beyrut 2004.
- CANAN, İbrahim, **Kütub-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yay., İstanbul, 2001.
- CEMİLÎ, Hâlid Reşid, **Ahkâmü'l- Ahlâf ve'l-Muahedât fi's-Şerîati'l-İslâmiyye ve'l-Kanun**, Dârü'l- Hürriyye, Bağdad 1987.

- CENÂVENÎ, Ebû Zekeriyya Yahya, **el-Vad'**, Umân trz.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, Dâru'l-İlm, Beyrut 1979.
- CEYTÂLÎ, Ebû Tahir İsmail b. Mûsa, **Kavâidü'l-İslâm**, Kahire 1297.
- CUPERLY, Pierre, **Medhal ila Dirâseti'l-İbâziyyeti ve Akidetih**, Introduction à l'étude de l'Ibâdhisme et sa théologie,(Trc. Ammar el-Celâsî), Müessesetu Tavalt es-Sekâfiyye, 2003.
- CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, **et-Ta'rifât**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- **Şerhu'l-Mevâkif**, (Tsh. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani), İntişarat-ı Şerif er-Radi, Kum trz.
- CÜVEYNÎ, Ğıyâsu'l-Ümem fi'l'tiyasîz'-Zulem, (Nşr. Hilmi Fuad Abdulmu'min), İskenderiye 1979.
- İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf, **Kitâbü'l-İrşad [ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad]**; (Thk. Esad Temim), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut 1985.
- ÇETİNER, Bedrettin, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li'l-Kur'âni'l-Kerim**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 45, İstanbul 1991.
- DANIŞMAN, Zuhûrî, **Büyük İslâm Tarihi**, Tarih Yay. İstanbul 1985.
- DEMİRCAN, Adnan, **Ali-Muâviye Kavgası**, Beyan Yay., İstanbul 2002.
- **Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, Beyan Yay., 2000 İstanbul.
 - **Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.
 - **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- DERCİNÎ, Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd, **Tabâkâtü'l-Meşâyih**, (Thk. İbrahim Tallay), I, II, Beyrut 1974.
- DİHHUDÂ Ali Ekber, **Lügatname-i Dihhudâ, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran**, Tahran, 1372.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, **el-Ahbâru't-Tivâl**, Dâr-u İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Kâhire trz.
- DOĞAN, Lütfi, **Ehli Sünnet Kelâmında Eş'arî Mektebi**, Ankara 1961.
- EBÛ HAZER Yağlâ b. Zeltâf, **er-Red alâ Cemâ'i'l-Muhâlifin**, 1999.

- EBÛ AMMÂR, Abdulkafî el-İbâzî, **el-Mûciz fi Tahsili's-Sual ve't-Telhisi'l-Mekâl fi Reddi ala Ehli'l-Hilaf**, (Thk. Ammar et-Talibî), eş-Şirketu'l-Vataniyye, Cezair 1398.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistanî, , **Kitâbü's-Sünenu Ebî Davud**, (i'dad İzzet Ubeyd ed-De'as, Adil es-Seyyid), Darü'l-Hadis, Humus 1973.
- EBÛ HAFS, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, Umân 1999.
- EBÛ HAYYAN, Muhammed b. Yusuf, **el-Bahru'l-Muhît**, Daru'l-Fikr, Beyrut trz.
- EL-AKL, Nâsır, **el-Havâric Evvelu'l-Firaki fi't-Tarihi'l-İslâm**, Daru'l-Vatan, Riyâd 1416.
- EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, **Târihu Bağdâd**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- EL-GAZALÎ, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, **İhyâu Ulumi'd-Din**, Mısır, 1968
- EN-NÂMÎ, Amr Khalifa, Studies in, Cambridge University Pres, Cambridge 1971.
- EBÛ ZEHRA (1394/1974), **Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, Daru'l-Fikr, Kahire trz.
- **Ebû Hanife**, (Trc. Osman Keskioglu), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
 - **İbn Hazm**, (Trc. Osman Keskioglu, Ercan Gündüz): Buruc Yay., İstanbul 1996.
 - **Mezhepler Tarihi**, (Trc. Sıbgatullah Kaya), İstanbul 1996.
- EBÛ ZEKERİYYA, Yahyâ b. Ebî Bekr, **Kitâbu Siyeri'l-Eimme ve Ahbâruhum**, (Thk. İsmail Arabî), Dârü'l-Garbi'l- İslâmî, Beyrut 1982.
- EL-CERBÎ, Muhammed Ebû Ras, **Mu'nisü'l-Ehibba fi Ahbâri Cebre**, (Thk. Muhammed el-Merzûkî), el-Matbaatu'r-Rüstemiyye, Tunus 1960.
- EL-CEVZÎYYE, İbnü'l-Kayyim, **Zâdü'l-Meâd**, I-IV, Beyrut 1983.
- EL- ENDELUSÎ, İbn Abdî Rabbihi, Ahmed b. Muhammed, **İkdu'l-Ferid**, (Thk. Muhammed Saîd el-Uryan), Daru'l-Fikr., y.y. trz.
- EL-ESERÎ, Abdullah b. Abdulhamîd, **el-Veciz fi Akîdeti's-Selefi's-Sâlih**, Riyad 1419.
- EL-EZDÎ, Rebî' b. Habîb, **Müsned-i Rebî' b. Habîb el-Ezdî**, Umâ, 1994.
- EL-HALİLÎ, Ahmed b. Hamd, **el- Hakku'd-Dâmiğ**, Maskat 1409.
- **Meşarîkü Envaril-Ukul**, Matbaatu Akide Umân 1978.

- **el-Hakku'd-Dâmiğ**, Matbaatu'n-Nahde, Maskad 1978.
- EL-HİLLÎ, İbnü'l-Mutahhar, el-Hüseyin b. Ali, **Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdî'l-İ'tikad**, 1372.
- EL-MEKKÎ, Ebû Talib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisî, **Kûtu'l-Kulûb fi Muameleti'l-Mahbûb**, Mustafa el-Babi el- Halebî, Kahire 1961.
- EL-MUTAHHARÎ, Mürtezâ, **Adl-i İlâhî**, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.
- EL-REVÂHÎ, Nasır b. Salim b. Adim, **Nisarül-Cevher fi İlmiş-Şer'il-Ezher**, Maskat Umân 1400.
- EL-VİHEYSÎ, Müslim b.Sâlim b. Ali, **el-Fikru'l-Akdî inde'l-İbâziyyeti**, Mektebetu'd-Damiri li'l-Neşri ve't-Tevzi', Saltanatu Uman 2006.
- EMİN, Ahmed (1373/1954), **Duha'l-İslâm**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1969.
- **Fecru'l-İslâm**, Dârü'l-Kitâbi'l- Arabi, Beyrut 1969.
- EN-NEŞŞÂR, Ali Sami, **İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu**, (Trc. Osman Tunç), İstanbul 1999.
- EN-NİSABURÎ, Ebû'l. Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyri, **el-Camiu's. Sahîh**, İstanbul 1329-1333.
- Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri b. el-Haccâc, **Sahih-i Müslim**, (Nşr., Muhammed Fuad Abdülbaki), Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955/1374.
- ERYARSOY, Mehmet Beşir, **İslâm Devlet Yapısı**, İşaret Yay., İstanbul1988.
- ESAM, Osman b. Ebî Abdullah, **Kitabu'Nuri'l-Ukûl**, Vezaretü't- Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafe, Umân1984.
- ESEN, Muammer, **Sistemâtik Kelâm**, Ankara Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2006.
- ES-SUYÛTÎ, Celâleddin, **Tarihu'l-Hulefa**, Beyrut 1993.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, Merkezi Şuuni'd-Da've, Medine 1410.
- **el-Lum'a fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**,(Thk. Abdülazîz İzzeddin Seyrean), Dâru Lübnan li't-Tıbaa, Beyrut 1987.
- **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, (Trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), KabalcıYay., İstanbul 2005.
- EŞ-ŞEK'A, Mustafa, **el-İslâm Bilâ Mezahib**, Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire 1991.

- ETTAFEYYİŞ, Muhammed b. Yusuf, **ez-Zehebü'l-Halis el-Münevveh b'il-İlmi'l-Hâlis**, el-Matbaatu'l-Alemiyye, Umân trz.
- **Teysîru't-Tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Umân: Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe 1989.
- EVKURAN, Mehmet, **Sünnî Paradigmayı Anlamak**, Ankara Okulu Yay. Ankara 2005.
- FAHRÎ, Macid, **İslâm Felsefesi Tarihi**, (Trc. Kasim Turhan), İklim Yayınları, İstanbul 1987.
- FAZLURRAHMAN, **İslâm**, (Trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın) Selçuk Yayınları, Ankara 1981.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, İstanbul 1990.
- **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 1983.
- **İmâmiyye Şiası**, Selçuk yay., Ankara 1984.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb, **Kâmûsu'l-Muhît**, Beyrut 1987.
- GAZALÎ, Ebû Hamîd Hucetülislâm Muhammed b. Muhammed, **İ'tikad**. (Haz İbrâhim Agâh Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1962.
- **İhya-ı Ulûm-id-Din**, (Trc. Ali Arslan), Arslan Yayınları, İstanbul 1980.
- GİRİDÎ, Sırrı Paşa, **Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm**, Mekteb-i Sanayi Matbaası, Dersaâdet 1313/1895.
- GOLDZİHER, Ignaz, **Die Zâhiriten (Zâhirîler)**, (Trc. Cihat Tunç), AÜİF Yay., Ankara 1982.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, **Kelâm Tarihi**, Esra Yayınları, Konya 1992.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008.
- GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İstanbul, 1999.
- HÂKİM, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed, Nisaburî, **el-Müstedrek ale's Sahihayn**, Dârü'l- Ma'rife, Beyrut 1915.
- HALİFAT, Avz Muhammed, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, el-Camiatü'l Ürdüniyye, 3. Baskı, Ürdün trz.
- **en-Nazmu'l-İctimaiyye ve't-Terbeviyye inde'l-İbâziyye fi Şimâli İfrikye fi Merhaleti Kitmân**, Amman 1982.

- **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye, Amman 1987.**
- HALİLÎ, b. Muhammed Said b. Ahmed, **Temhîdu Kavaîdu'l-İmani ve Takyîdu Şevâdiri'l-İman Vesâili'l-Ahkâmi ve'l-Edyan**, Vezâretü'Turasi'l-Kavmi, Umân 1986.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Müesseselerine Giriş**, (Trc. İ. Süreyya Sırma, İstanbul 1992.
- HAMMÂŞ, Necde, "el-İbâziyye", **el-Mevsûatu'l-Arabiyye**, Dimeşk 1998.
- HARİSÎ, **Ukûdu'l-Fiddiyye**, (Thk., İbrahim Yakub), Vezaretü't- Turasu'l-Kavmî, ve's-Sekafe, Saltanatu Umân, 1982.
- HASAN, İbrahim Hasan, **en-Nuzûmu'l-İslâmiyye**, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, trz.
- **İslâm Tarihi**, (Trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş), İstanbul, 1987.
- HEYSEMÎ, Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr, **Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid**, I-X, 3.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1967.
- HÛD b. Muhakkem, **Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz**, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî 1990.
- HUDAYRÎ, M. İbrahim b. Salih (Âl-u Şeyh), **et-Tevhîd Beyne's-Sâili ve'l-Mücîb**, Riyad 1422.
- HUVEYLİD İbrahim, **Hilafu Ehli Sünnet Ve'l-Cemaati maa'l-İbâdiyyeti**, y.y., 2009.
- ISFAHÂNÎ, **Mekâtîlü't-Âleviyyîn**, (Thk. es- Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut trz.
- IŞIK, Kemal, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, AÜİF Yay., Ankara 1967.
- EL- ENDELUSÎ, İbn Abdi Rabbihî, Ahmed b. Muhammed, **İkdu'l-Ferid**, (Thk. Muhammed Saîd el-Uryan), Daru'l-Fikr., y.y. trz.
- İBÂZ, Âli, **İzaletü'l-İ'tiraz an Mahkiyyi**, Vezaretü't-Turas, Umân 1982.
- İBN ARABÎ, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr, **el-Avâsım-mine'l-Kavâsım**, (Thk. Muhibüddîn Hatîb), el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1978.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmail, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (Thk. Ali Şirî) Beyrut 1408/1988.
- İBN KUDAM, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî, **Münazara fi'l-Kur'âni'l-Azim**, (Thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamud.), Mektebetü İbn Teymiyye, Kuveyt1990.

- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahmân b. Ali, **Telbisu İblis**, (Dirase ve Tahkik ve Ta'lik es- Seyyid Cümeyli), Dâru'l-Kitabi'l- Arabî, Beyrut 1994/1414.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, **el-Kamil fi't-Tarih**, (Thk. Halil Me'mun Şiha), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2002/1422.
- İBNÜ'L-HACER, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalanî, **el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe**, (Thk. Ali Muhammed Bicav), Dâru Nehdati Mısır, Mısır 1323.
- İBNÜ'L-HALDUN, Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahmân b. Muhammed, **Mukaddime**(Trc. Zakir Kadiri Ugan), Maarif Vekâleti, Ankara 1957.
- İBNÜ'L-HALEFÛN, Ebû Yakûb Yusuf, **Ecvibet İbn Halefûn**, (Thk. Amr Halife en-Nâmî (Mukaddime), Beyrut 1974.
- İBNÜ'L-HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeyban, **Müsned**, (Thk. Sıdkı Muhammed Cemil Atar), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1991.
- İBNÜ'L-HAZM, Ebû Muhammed Ali (456/1063), **el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, Beyrut 1975.
- İBNÜ'L-HİBBAN, Ebû Hâtim Muhammed b.Hibban b. Ahmed et-Temîmî, **Kitâbü's-Sikât**, Dâiretü'l-Maârifî'l- Osmaniyye, Haydarabad 1973.
- İBNÜ'L-İDRÎS, Mustafa b. Muhammed, **el-Fikru'l-Akdî İnde'l-İbâziyye, Cem'iyye** Tûras, Cezayir 2004.
- İBNÜ'L-KUDDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kuddâme Cemmâilî Makdisî, **Muğni**, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi 1972.
- İBNÜ'L-KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-İmâme ve's-Siyâse**. (Thk. Muhammed Taha Zeynî), Müessesetü'r-Risâle, Kahire 1967/1387.
- İBNÜ'L-MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî, **Sünenu İbn Mâce**, (Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, Kahire 1975/1395.
- İBNÜ'L-MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut 1970.
- İBNÜ'L-NEDİM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, **Fihrist**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978/1398.
- İBNÜ'L-SA'D, Ebû Abdillâh b. Muhammed, **Tabâkâtu'l-Kübrâ**, Beyrut trz.
- İBNÜ'L-SAĞİR, **Ahbârü'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**, (Thk. Muhammed Nasır), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut1986.

İBNÜ'L-SELLÂM, **Bed'u'l-İslâm ve Şerai'ü'd-Din**, (Thk. Kirz, Şekartes ve Salim b. Ya'kûb), (yay. Haz, İstefan, Fild, Anton M., Haynin), Daru Sadr, 1406/1986.

İBNÜ'L-TEYMİYYE, Ebû'l-Abbas Ahmed, **el-Akâdet'l-Vasitiyye**, (Trc. İsa Conpolat), Takva Yayınları, İstanbul 2001

- Ebû'l-Abbas Ahmed, **er-Risaletü'l-Ba'lbekkiyye** (Mecmuatu'r-Resâil içerisinde), Mısır 1326.

- **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**,(Trc. Vecdi. Akyüz), İstanbul 1985.

- **Mecmûu'l-Fetava** (Haz Amir Cezzar, Enver Baz), Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, trz.

İCÎ, Adududdin Abdurrahmân b Ahmed, **el-Mevâkîf fi İlmi'l-Kelâm**, Beyrut trz.

İMÂM MÂLİK, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyerî Malik b. Enes, (179/795), **el-Muvatta**, Dâru İhyai't- Tûrasi'l-Arabi, Kahire 1951.

İMÂM ŞAFİÎ (204/820), **el-Umm: Şafii Fıkıh Külliyyatı**,(Trc. Musa Özdemir), Buruc Yayınları, İstanbul 2011.

İMÂM-I A'ZAM, Numan b. Sabit el-Bağdadî Ebû Hanife, **el-Alim ve'l-Müteallim el-Fikhü'l-Evsat el-Fikhü'l-Ekber**, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, Kahire 2001.

- **Fıkh-ı Ekber Şerhi**, (Trc. İsmail Kaya), Sebat Basımevi, Konya trz.

İSFAHANÎ, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağıb, **el-Müfredatfi Ğaribi'l-Kur'ân**, İstanbul 1986.

İSFERAYİNÎ, Ebû'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir, **et-Tabsîr fi'd-dîn ve Temyîzi'l-Fırkatî'n-Nâciye ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn**, (Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983.

KADI ABDÛLCEBBÂR, **el-Muğnî**, (Thk. Muhammed Mahmud Kasım), I-XVI, Kahire 1381.

- **Fırak ve Tabâkâtu'l-Mutezile**, (Thk. Ali Sami Neşşar), Daru'l Matbaati'l-Camia, 1972.

KALHÂTÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, (Thk. Josef van Ess) Beyrut 1971.

- **Siyer ve'l-Cevabat li Ulemâi ve Eimmeti Umân**, (Thk. Seyyide Kâşif), Vizâretu't-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân 1986.

KANNUBÎ, Saîd b. Mebruk, **Kurretü'l-Ayneyn**, Metabiu'n-Nahde, Maskad, trz.

- KARABİBER, Namık Kemal, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, , Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013.
- KARAMAN, Fikret, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, DİB yayınları, Ankara 2007.
- KARDAVÎ, Yusuf, **Hakikatu't-Tevhid**, Riyad 1413.
- KEHHALE, Ömer, **Mu'cemu Kabâli'l-Arab**, I-V, Beyrut 1982.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, **İman-Küfür Sınırı**, Marifet Yayınları, İstanbul 1984.
- KOÇYİĞİT, Talat, **Hadîşçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1969.
- KORKMAZ, Sıddık, **Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi**, Araştırma Yay., Ankara 2005.
- KUMMÎ, Nevbahtî, **Şîî Fırkalar**. (Trc. Hasan Onat v.dğr.) Ankara: Ankara Okulu yay., 2004.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân** (yay. Haz Muhammed İbrâhim Muhamed Hafnavi, thr. Mahmûd Hamid Osman), Dârü'l-Hadis, Kahire 1996/1416.
- KUTLU, Sönmez, **Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- KUTLUAY, Yaşar, **İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu**, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959.
- KÜLEYNÎ, Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak, (329/940), **el-Usûl mine'l-Kâfi**, (Tsh. Ali Ekber el-Gaffari), Beyrut, Dâru Saab, 1980.
- Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak, **Risalatü'l-İtikâdî'l-İmâmiyye**, (Trc. E. Ruhi Fığlalı) Ankara 1978.
- LAPİDUS, Ira M., **İslâm Topluları Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla**, (Trc. Yasin Aktay), İletişim Yay., 2. bs., İstanbul 2003.
- LEKBÂL, Musa, **el- Mağribu'l-İslâmî**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye, Cezâyir 1981.
- MAHMÛD, İbrahim Abdurrâzık, **"Hâricîler ve Tahkîm Olayı Etrafındaki Tartışmalar"**, **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (Haz: Adnan Demircan), İstanbul 2000.
- MAKDİSÎ, Muhtâr b. Tahir, **el-Bed'u ve't-Tarih**, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire trz.
- MALATÎ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, **et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'**, (Thk. Zahid Kevserî), Kahire 1999.

- MATURÎDÎ, Ebû Mansur, **Kitabu't-Tevhîd**, (Thk. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- MECDÛB, Abdulaziz, **es-Sirâu'l-l-Mezhebî bi İfrikiyye ila Kıyâmi'd-Devleti'z-Ziriyye**, ed-Daru't-Tunusiyye, Tunus 1985.
- MEHDÎ, Haşim Tâlib, **el-Hareketü'l-İbâziyye fi'l-Meşriki'l-Arabi**, Daru'l-Hikmet, Londra trz.
- MEHMED Vehbi Efendi, **Hulasâtü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'ân**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası. İstanbul 1369/1949.
- MES'UDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Murcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher**, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, Kahire 1964.
- MEVDÛDÎ, Ebû'l A'la, **Hilâfet ve Saltanat**, (Trc. Ali Genceli), Hilâl Yay., İstanbul 1972.
- MİNKARÎ, Ebü'l-Fazl et-Temîmî Nasr b. Müzahim, **Vak'atu Sıffin**; (Thk. Abdüsselam Muhammed Harun), el-Müessesetü'l-Arabiyye, Kahire 1981.
- MUAMMER, Ali Yahya, **el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fi Usûlihim ve Tarihihim**, Kahire 1987.
- **el-İbâziyye fi Mevkibi't-Tarihî**, Mektebetü'l-İstikame, 1989/1410.
- MU'NÎS, Hüseyin, **Tarihu'l-Mağrib ve Hadaretuhu'l-Asru'l-Hadis**, Lübnan 1992-1412.
- MUS'ABÎ, Muhammed b. Yusuf Vehbî İbâzî, **Tefsirü'l-Kur'ân** (Himyanü'z-zad ila Dari'l-Mead olarak bilinir), Vezaretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Maskat 1988/1408.
- MURTAZÂ, İbnü'l-Murtazâ, Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ, **Tabakatü'l-Mutezile**, Die klassen der Mu'taziliten, (Thk. Susanna Diwald-Wilzer), Wiesbaden Franz Steiner Verlag., (el- Matbaatü'l-Katolikiyye [Imprimerie Catholique]), Beyrut1961/1380.
- MUZAFFER, Muhammed Rıza, **Şia İnançları, Akâidü'l-İmâmiyye**. (Trc. Abdülbaki Gölpınarlı), Zaman Yayınları, İstanbul 1978.
- MÜBERRED, Ebû'l-Abbas b. Yezîd, **el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb** (Thk. Ebû'l- Fazl İbrahim), Kahire 1956.
- NAMÎ, Amr Halife, **Dirâsât ani'l-İbâziyye**, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut trz.
- NESAI, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb, **Sünenü'n-Nesai** (Haz: Abdülfettah Ebû Gudde), Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1988.

- NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, **Tabsıratu'l-Edile fi Usûli'd-Din**, (Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), DİB Yayınları, Ankara 2003.
- **et-Temhîd fi Usûli'd-Dîn**, (Thk. Abdülhay Muhammed Kabil), Dârü's-Sekâfe, Kahire 1987.
- NESEFÎ, Ömer b. Muhammed b. Ahmed, **Akâidü'n-Nesefî**, (Trc. H. Tahsin Feyizli), İstanbul 1988.
- NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan, **Fırakü's-Şîa**, (Thk. Seyyid Muham Al-i Bahrü'l Ulum), el-Mektebetü'l-Murtezaviyye, Necef 1936.
- NİZAMÜLMÜLK, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, **Siyasetname**, (Trc. Nurettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınlar, İstanbul trz.
- NU'AYMÎ, Selîm, "Zuhûru Havâric **Mecelletu'l-Mecma'il-İlmiyyi'l-Irâkî**, XV, Bağdat 1967.
- NURSI, Said, **İşârâtu'l İ'câz**, RNK Neşriyat, İstanbul 2010.
- ONAT, Hasan, ATEŞ, Orhan, **İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, **İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihi Arka Planı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
- ÖZARSLAN, Selim, **Matürîdî Kelâmcısı İbn Hümmâm'ın Kelâmî Görüşleri**, Ankara 2003.
- PEZDEVÎ, Ebû Yusr Muhammed, **Ehl-i Sünnet Akaidi**, (Trc. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988.
- RÂZÎ, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, **Mefâtihu'l-Ğayb**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981, (Trc. Tefsîr-i Kebîr (**Mefâtihu'l-Ğayb**), (Trc: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Cafer Sadık Doğru), 2. baskı, Huzur Yay., İstanbul 2002.
- **Kelâm'a Giriş**, (Trc. Hüseyin Atay) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002.
- REYYÎS, Muhammed Ziyaüddin, **en-Nazariyyetü's-Siyasîyeti'l-İslâmiyye**, Kahire 1979.
- **İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi**, (Trc. İbrahim Sarmış), Nehir Yayınları, İstanbul 1995.
- **Risâle Ebû Hanife el-Vasiyye**, (talik Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid el-Kevseri), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas 2001.
- RUSTAKÎ, Hamîs b. Ali b. Mesûd, **Menhecü't-Talibîn ve Belâğu'r-Râğbîn**, (Thk. Salim el Harisî), Vezaretü't- Turâs 1983.

- SA'D, Zeğlul Abdulhamid, **Tarîhu'l-Mağribi'l-Arabî**, Münşiatu'l Meârif, İskenderiyye 1999.
- SABİR, Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, Beyrut, 1986.
- SABÛNÎ, Ebû M. Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr Nureddin el-Buhârî, **el-Bidâye fi Usûli'd-Din**, (Trc. Bekir Topaloglu, Mâturîdiyye Akâidi), DİB Yay, Ankara 2005.
- SAÎD B. MEBRÛK, **el-Îmâm Rebî'b. Habîb Mekânetuhu ve Müsneduhû**, Umân trz.
- SAÎD HALİM PAŞA, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 1991.
- SÂLİM, b. Hammud es-Semâîlî, Nureddin Abdullah b. Hamid Selûm, **Îzâletu'l-Va'sai an İttibâi Ebî's-Şa'sâi** (Thk. Seyyidetü. İsmail el- Kaşif), Vezâretu't-Turâs, Umân 1979.
- SALİMÎ, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Hümejd b. Selum, **Behcetü Envari'l-Ukûl**, Umâ, 1985.
- **Meşarîkü Envâri'l-Ukûl**, Matbaatu Akide, Umân 1978.
- SARIKAYA, Mehmet Saffet, **İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- SEMÂİLÎ, Salim b. Hamûd, **el-Hakîkatu ve'l-Mecâz fi Tarihi'l-İbâziyye ti fi'l-Yemen ve'l-Hicaz**, Vezaretu't-Turasi'l-Kavmî, Umân 1980.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, **Şerhu's-Siyeri'l-Kebir** (Thk. Selahaddin Müneccid), Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye, Kahire 1971.
- SİYÂBÎ, Sâlim b. Hamûd, **Ubre't-Tarih**, Vezaretu't-Turasi'l-Kavmî, Amman 1986.
- SUBHÎ, Ahmed Mahmûd, **Nazariyyetu'l-Îmâme Lede's-Şîati'l-İsnâ Aşeriyye**, Beyrut 1991.
- **fi İlmi'l-Kelâm**, Dâru'n- Nahdati'l- Arabiyye, Beyrût 1985.
- SUYUTÎ, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahmân b. Ebi Bekr, **Camiü's-Sagîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, (Haz. İsmail Mutlu, Şaban Döğen, Abdulaziz Hatip), Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1996.
- SÛBHÂNÎ, Ca'fer, **Muhâderâtun fi'l-Îlâhiyyât**, (Telhis. Ali er- Rabbânî Gulpeyânî), Müessesatu İmâm Sadık, Kum 1431.
- SÛBKÎ, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin, **Tabâkâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ**, Dâru'l-Mâ'rife, I-VI, 3. bsk., Beyrut trz.

- SÜLÜN, Murat, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, Ekin yay., İstanbul 2000.
- ŞEHBENDERZÂDE Filibelî Ahmed Hilmî, **İslâm Tarihi**, (notlar ve edisyon Cem Zorlu), Anka Yay., İstanbul 2005.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed Abdülkerim, **İslâm Mezhepleri**, (Trc. Mustafa Öz). İstanbul, Ensar Neşriyat 2005.
- **el-Milel ve'n-Nihal**, (Thk. Ahmed Fehmi Muhammed), Beyrut 1992.
- **Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm**, (Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kutub el İlmiye, Beyrut 2004.
- ŞEMMÂHÎ, Ahmed b. Said b. Abdulvahid, **Kitâbu's-Siyer**, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Umân 1987.
- Şemseddin Sâmî (1323/1904), **Kâmûsi Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.
- TÂBERÎ, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerir b. Yezid, **Tarihü'l-Ümem vel-Mülûk**, Beyrut, 1407/1908.
- TAHA, Hüseyin, (1393/1973), **el-Fitnetü'l-Kübra Ali ve Benûhu**, Dâru'l-Maârif, trz.
- TAHAVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet, **Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, (Nşr. Sadettin Ünal), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1995/1416.
- TEFTAZANÎ, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, **Şerhu Akâidi'n-Nesefi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1271.
- **Şerhü'l-Makâsid**, (Thk Abdurrahmân Umeyre), Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es Sülemî, **Sünenü't-Tirmizi, el-Ahkâm el-Vesâya**, (Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.
- TUAYMÎ, Abdullah b. Ali, **et-Te'vilu'l-Kelâmî inde'l-İbâdi**, Camiatu'l-Melik Suud, Kulliyetu't-Terbiyye, Kısmu's-Sekafeti'l-İslâmiyye, 1425.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri**, İstanbul 1970.
- TÛSÎ, **Tehzîbu'l-Ahkâm**, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Kum 1986.
- ULUDAĞ, Süleyman, **İslâm Siyaset İlişkileri**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.
- UMERÎ, **Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr Memâliki'l-Yemen ve'l-Ğarbi'l-İslâmî ve Kabâili'l-Arab** (Thk. Hamza Abbâs, Abu Dabi 2000.

- VERCİLÂNÎ, Ebû Yakub b. İbrâhim, , **ed-Delîl ve'l-Burhân**, (Thk. Salim b. Ahmed el-Harisi), Vezâretü't- Tûras ve's-Sekafe, Amman 2006/1427.
- VERCİLÂNÎ, Ebû Yakub b. İbrâhim, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbârü'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahmân Eyûb), Tunus 1958.
- WATT, Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fıglalı), Umran Yayınları Ankara 1981.
- **İslâmi Tetkikler**, (Trc. Süleyman Ateş), Ankara 1968.
- WELHAUSEN, Julius, **İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri**, (Trc. Fikret Işıltan), Ankara 1989.
- YA'KUBÎ, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubi, **Tarih-i Ya'kûbî**, (Trc. Muhammed İbrahim Ayetî), Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitap, Tahran 1964.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, **İslâm Akait Sisteminde Gelişmeler. İmâm-ı Azam Ebû Hanife**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- ZEBİDÎ, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs** (Thk Abdülalim Tahavî), Vezâretü'l-İ'lam, Kuveyt 1968/1387.
- ZEKERİYYA, Yahya b. Ebû Bekir, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbârü'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahmân Eyyûb), Beyrut 1982.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin, el-A'lâm, **Kamusu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ**, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1970.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, **İslâm Fıkıh Ansiklopedisi**, (Trc. Ahmet Efe, Yunus Vehbi Yavuz ve Diğerleri), İstanbul 1994.

A. ARAŞTIRMALAR

- AKBULUT, Ahmet, "Haricîlerin Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", **AÜİFD**, XXXI, Ankara 1989.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Hakem", **DİA**. XV, 1997.
- ALBAYRAK, İsmail, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Haricî (İbâzî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", **İstem**, Yıl: I, Sayı: II, 2003.
- AŞIKKUTLU, Emin, "Buhari Döneminde (III/IX. Asır) imanla ilgili Yaklaşımlar ve Sahîh'in İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı". **MİFD**, XIX, (2000).

- ATEŞ, Orhan, “Bir Çocuk İlmihali Telkinu’s-Subyan”, **e- Makâlât Mezhep Araştırmaları**, II/I (Bahar 2009), ss 77-100.
- “Günümüz Umân İbâziliği”, **UÜSBE**, Bursa, 2007 (Basılmamış Doktora Tezi).
- “Salim b. Zekvân’ın **Sîre**’si’nde Hz. Osman’la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi”, **ÇÜİFD**, C.IX, s. 2, Temmuz-Aralık 2009.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “İbn Teymiyye’nin Hz. Ali’nin İmâmîti ile ilgili Şifî Rivâyet ve Yorumların Tenkidi”, **SÜİFD**, Güz. XII, 2001.
- AVCI, Casım, “Hilâfet”, **DİA**, VII, 1988.
- AYAR, Kenan, “Hâricîler’in Hz. Ali’den Ayrılış Süreci”, **DBAD**, C. VIII, 2008.
- AYDIN, Hakkı, “İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkâm-ı Sultaniye İlişkisi”, **CÜİFD**, C.V., 2001.
- AYDINLI, Osman, “Mutezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci”: Kâdı Abdulcebbar’ın İmâmîti Anlayışı, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, cilt: V, sayı: I. 2005.
- AZİMLİ, Mehmet, “Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri” **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VII sayı: I, 2007.
- BAKKAL, Ali, Ebûbekir’in “Halîfe seçilmesinde “İmâmlar Kureyş’tendir Hadîsinin Rolü Üzerine”, **İstem**, Yıl: 3, Sayı:6, 2005.
- BOZAN, Metin, “Hicrî I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi”, **Dini Araştırmalar**, Mayıs, Ağustos, C. IX, 2006.
- BULUT, Ahmet, “Haricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi”, **AÜİFD**, XXXI, 1990.
- CANİKLİ, İlyas, “Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadîslerin Tetkiki”, **AÜSBE**. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2004.
- ÇAKAN, İsmail L., “Câbir b. Zeyd”, **İSAM**, C. VI, 1992.
- ÇELEBİ, İlyas, “Menzile Beyne’l-Menzileteyn”, md., **DİA**, TDV yayınları, C., XXIX, Ankara 2004.
- DEMİRCAN, Adnan, **Haricîlerin Siyasî Faaliyetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993.
- DUMAN, Ali, “İslâm Hukuku Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Sâkifetu Benî Saîde”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl:8 s. XXI,(Güz 2004).

ERDEM, Mustafa, Akın, Adem, “es-Şehristânî, el-Milel ve’n-Nihal (Mukaddimeler)”, **AÜİFD**, C, XXX, 1988.

ERDEMCİ, Cemalettin, **İbn Sellâm el-İbadî ve İtikâdî Görüşleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1996.

ERUL, Bünyamin, Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu III) Rebî’ b.Habîb (175/791) “Rivayet ve Dirayet Açısından el- Câmî’i”, **AÜİFD**, Ankara, Sayı II, 2003.

ESEN, Muammer, “İman Kavramı Üzerine”, **AÜİFD**, XLIX sayı I. 2008.

- “İbn Teymiyye’nin Kur’ân Kelâmullah Tartışmalarındaki Yeri”, **AÜİFD**, C. XLII, 2001.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Ali”, **DİA**, II, İstanbul 1989.

- “Haricîler”, **DİA**, XVI, 169, İstanbul 1997.

- “Haricîliğin “Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler” **AÜİFD**, XX, Ankara 1975.

- “İbâziyye”, **DİA**, İslâm Ansiklopedisi, XXIX, 256.

- “İslâm’da ve Mezheplerin Doğuşu”, e **Makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/I (Bahar2011) Muhammed b. et-Tancî Özel Sayısı.

HAREKÂT, İbrahim , “Nefûse” **İSAM**, C. XXXII, 2006.

HATİBOĞLU, M. S., “İslâm’da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşiliği”, **AÜİFD**, s. XXIII, 1978

HİZMETLİ, Sabri, “İbadilik’te Velâyet ve Berâet İnancı”, **AÜİFD**, C. XXVIII, 1986.

- “İbadilikte Azzabe”, **AÜİFD**. C. XXIX Sayı: 1, 1987.

- “İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimaî Hadîselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme”, **AÜİFD**. XXVI, 1983.

- “Kitabü’l-Osmaniyye’ye Göre Cahız’ın İmâmet Anlayışı”, **AÜİFD**. C. XXVI, C. I, 1984.

- “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, **AÜİFD**, C. XXVII, 1996.

IŞIK, Kemal, Mutezile’nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi **AÜİFD**, C. XXIV, 1982.

İLHAN, Avni, “İmâmet”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000.

KAFAFÎ, Muhammed, “Ebû Saîd Muhammed b. Saîd al-Ezdî al-Kalhâtî’ye Göre Haricîliğin Doğuşu”, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, XIX, 1973.

- “Abu Daid Muhammad B, Said Al- Azdî Al-Kalhâtâtî’ye Göre Hâricîliğin Doğuşu” (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, C. XVIII, Ankara 1970.
- KÖKSAL, İsmail, “İslâm Tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer’î Tahlili”, **FÜİFD**, XI, 2006.
- KÖTEN, Akif, “Hz. Peygamberin İmâmet Tasarrufu”, **Din Devlet İlişkileri, Sempozyum Bildirileri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1993.
- KUBAT, Mehmet, “Hâricîliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VI sayı: IV. 2006.
- KUTLU, Sönmez, Sâlim b. Zekvân’ın “Sîre” Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi”, **AÜİFD**, XXXV, Ankara 1996.
- ÖNKAL, Ahmet, “Ahnef b. Kays” **DİA**, İstanbul 1989.
- ÖZCAN, Hanifi, “İman-İslâm-İhsan” ve “Küfür” İlişkisi”, **DEÜİFD**, SayıVIII, İzmir 1944.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “Tâhert”, **İSAM**, C. XXXIX, 2010.
- ÖZLER, Mevlüt, “Tevhid”, **DİA**, XLII, 2012.
- SEZGİN, Fuad, “Buharî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar”, **AÜİFD**, XIII 1956.
- SİNANOĞLU, Mustafa, “İman” md., **DİA**, TDV Yayınları, C. XXII, İstanbul 2000.
- “Tevhid İlmi”, **DİA**, XLII, 2012.
- SÖYLEMEZ, Mahfuz, “İlk Hâricî Devleti Rüstemîler”, **AÜİFD**. C. XXXIX, 1998.
- LEWICKİ, T. “İbadiyye”, **The Encyclopedia of İslâm** (ikinci edisyon), Leiden 1971.
- YAZICIOĞLU, M. Sait, “Fiil”, **DİA**, XIII, 1996.
- YILDIZ, Harun, “Hâricîlerin Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği”, **e makâlât, Mezhep Araştırmaları**, II/2(Güz), 2009.
- YÖNEM, Ahmet, “Hâricîlerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci”, **FÜİFD**, XVI, Elazığ 2011.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, “Fikir Cereyanları ve İtizal Hareketleri”, **AÜİFD** C. I, 1952.